

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Modent

SØNDERJYDSKE ÅRBØGER

II. halvbind

1949

Udgivet af

Historisk samfund for Sønderjylland

Sønderjydske årbøger

1949

Udgivet

af

Historisk samfund for Sønderjylland

ved

H. Lausten-Thomsen   Hans Lund

Johan Hvidtfeldt   Peter Kr. Iversen

INDHOLD:

Orla Buhl: Med til en stor opgaves løsning	side 1— 55
Hans Vald. Gregersen: Bidrag til Åbenrås økonomiske historie indtil ca. 1730	» 55— 91
Peter Kr. Iversen: Gammelgård. Et bidrag til alsisk godshistorie	» 92—142
H. Lausten-Thomsen: M. Mackeprang — 80 år	» 143—150
Johannes Andersen: Højforræderisigtelsen mod H. P. Hansen 1895	» 151—163
Niels Black Hansen: Fra Åbenrå byråd 1853. Åbenrå—Åpenrade	» 169—187
Charles Christensen: Undersøgelserne af Søn- derborg slot 1936—42	» 188—224
Holger Hjelholt: Degnen B. C. Knutz i Stenbjerg og hans oplevelser under treårskrigen	» 225—233
P. A. Callø: Nogle kendsgerninger vedrørende real- kreditte i Sønderjylland	» 239—253
Axel Hulegaard: Sønderjydske kroneudvalg og Lånecassen for Sønderjylland	» 254—264
Fr. Schrøder: Thade Petersen. 22. nov. 1866—20. sept. 1949	» 265—271
Anmeldelser:	
Sydslesvig gennem tiderne (ved H. Lausten- Thomsen)	» 272—275
Hejselbjerg Paulsen: Slesvigs delte bispedømme (ved Johan Hvidtfeldt)	» 275—280
J. Bjernum og Th. Ramskou: Danmarks syd- grænse. Vikingetid og tidlig middelalder (ved Johan Hvidtfeldt)	» 280—284
Knut Fabricius og Johs. Lomholdt-Thomsen: Flensborgeren, professor Christian Paulsens dag- bøger (Troels Fink)	» 285—286
Små nordslesvigske biografier (ved Jens Holdt)	» 286—290
Hans Brix: Guldhornene fra Gallehus (ved Peter Kr. Iversen)	» 290—292
Jubilæumsskrifter fra de senere år (ved Peter Kr. Iversen)	» 292—298
Max Rasch: Tonderner Mühlenchronik (ved Hans Vald. Gregersen)	» 298—299
Peter Kr. Iversen og Knud Fanø: Årsberetning og regnskab	» 300—304

M. Mackeprang - 80 år.

En sønderjydske historiker, Laust M o l t e s e n fra Råhede i Hviding sogn havde i 1896 taget den filosofiske doktorgrad ved Københavns universitet med en afhandling om „De avignonske pavers forhold til Danmark“. Det var kirkehistorie, der var hans speciale, senere blev det udenrigspolitik, og i 3 år var han Danmarks udenrigsminister. I Historisk samfunds festskrift til H. P. H a n s s e n har han skrevet om „De nationale mindretal

efter verdenskrigen“, og han har altid med vågen interesse og varm følelse fulgt udviklingen i Nordslesvig.

Det samme kan med fuld føje siges om hans 4 år yngre kaldsfælle M. M a c k e p r a n g. Også han studerede fra 1896 til 1897 i Rom aktstykker vedr. pavestolens forhold til Danmark i middelalderen; men hans doktordisputats i 1900 havde et hjemligt emne. To af professor E r s l e v s elever skrev om dansk købstadsstyre, Mackeprang om tiden „fra Valdemar Sejer til Christian IV“ og den senere mangeårige udenrigsminister P. M u n c h om tidsrummet „fra Kristian IV's Tid til Enevældens Ophør“. Det er 3 danske historikere, som alle har skrevet deres navne i Danmarks historie.

Carl Mouritz Clod Mackeprang er født den 28. decbr. 1869 i Kiding på Sundeved, søn af forpagter A. M. J. Mackeprang og hustru, født Krøyer. Allerede som 12 års dreng kom han hjemmefra og på Sorø akademi; men hans hjerte hænger endnu ved fødegård og barndommens hjemegn. Troskab er en af hans mest fremtrædende egenskaber. Det gælder også forholdet til skolen i Sorø. Dr. Mackeprang har været redaktør for og hovedmedarbejder ved den store bog om Sorø, der udkom i årene fra 1923 til 1931.

Da den unge Mackeprang blev 16 år, mødte der ham det store spørgsmål, som stilledes til alle danske nordslesvigere i det tyske herredømmes tid, spørgsmålet, om man skulle påtage sig at være tysk soldat eller forlade landsdelen. Faderen, som var dansk undersåt og derfor afskåret fra deltagelse i det egentlige nationale arbejde, foreslog, at den unge Mouritz skulle slutte sin skolegang i Sorø og søge optagelse paa Flensborg latinskole for derefter at studere lægevidenskab i Tyskland. Der havde i ældre tid været adskillige læger i familien, og han ville så kunne praktisere i Gråsten. Det ville sønnen imidlertid ikke, det var nok, når hans broder blev tysk soldat, han blev i Sorø og tog sin studentereksamen i 1888.

Dr. Mackeprang har adskillige gange givet udtryk for, at

han har fortrudt sit valg. Han havde derved afskåret sig fra at være med i det daglige nationale arbejde i Sønderjylland. Han skriver således i fortalen til sin bog „Nordslesvig 1864—1909“: „Der er vel mangan en Nordslesviger, der senere bittert har fortrudt, at han som 16—17 Aars Dreng valgte at gaa mod Nord, har følt det, som var han flygtet fra sin Del af Arbejdet. Maatte da denne Bog blive taget for god som en Rømningsmands Haandsrækning til dem, der blev dernede.“

I en hilsen, som H. P. Hanssen skrev til dr. Mackeprangs 60 års dag i „Sønderjydsk månedsskrift“, svarer han på disse ord: „„Rømningsmand“ er kun den, der svigter sit Folk. Skønt Dr. Mackeprang var udvandret som Syttenaarig, kunde man dog ogsaa før Verdenskrigen med fuld Føje sige, at han levede midt i sit Folk. Han delte vore Sorger og Bekymringer, han delte vor Glæde og Jubel, han var med i vort Arbejde og vor Kamp. Og saaledes staar han den Dag i Dag som Sønderjyllands trofaste Søn“. Der er ikke i dag grund til at føje noget til denne udtalelse; den har fuld gyldighed i dag som for 20 år siden. Dr. Mackeprangs store og værdifulde livsgerning vidner for ham.

Der skal have været nogen tvivl i den unge Mouritz Mackeprangs sind, hvad han skulle vælge at studere; han valgte historien, et valg, som i det lange løb bragte ham frem i vore historikers allerførste række, og som blev grundlaget for at kunne give danske sønderjyder den „håndsrækning“, han selv senere talte om. Valget af livsgerning har hængt sammen med den stærke tilknytning han har følt til hjemegnens fortid og folk. Han tager ikke bare hver sommer ud til sine forældres grave, men tyer til hele hjemegnen, til Kiding, som dog nu er noget andet, end da hans fader var forpagter af dens den gang over 500 hektar jord. Så mindes dr. Mackeprang sin barndoms legekammerater og fødegårdens husmænd og husmandskoner.

I 1893 fik Mackeprang universitetets guldmedalje, i 1894 tog han sin embedseksamen som magister artium og blev 1897 efter sin store italienske rejse assistent ved nationalmuseets

anden afdeling med 1600 kr. årlig i gage. Her kom største delen af hans gerning til at ligge; han blev afdelingens direktør i 1910, og fra 1922 til 1938 var han nationalmuseets enedirektør, efter at den anden hidtilværende direktør S o p h u s M ü l l e r havde taget sin afsked.

I dr. Mackeprangs direktørtid var museet i stadig vækst. Der havde allerede tidligere været alt for lidt plads i museets bygninger, og der havde været adskillige planer fremme om bygning af et helt nyt museum eller ombygning og udvidelse af det gamle i Prinsens palæ. Det gjaldt ikke kun plads til det gamle „Oldnordisk museum“, men at skabe en hel ny ramme om Danmarks nationale museumsskatte, endelig at få et værdigt nationalmuseum. Der gik årti efter årti, uden at opgaven løstes; men det blev i dr. Mackeprangs direktørtid og under hans ledelse, at det nye skabtes.

I 1917 nedsatte undervisningsminister K e i s e r-N i e l s e n et udvalg til at tage sig af sagen. Dette gik i sin betænkning i 1920 ind for at bygge et helt nyt museum i Kastellet. Det var også dr. Mackeprangs mening, at det måtte være det bedste; men det blev ikke gennemført, og at det ikke skete, skyldtes nok pengevanskeligheder.

Der fulgte i de følgende år en mængde forslag i sagen, og det afgørende skridt toges i 1925 af H. N. A n d e r s e n, N i e l s B o h r, H a r a l d H ø f f d i n g, K n u d R a s m u s s e n og V i l h e l m T h o m s e n, der udsendte opfordring til en national indsamling til fordel for et nyt museum. Gaverne strømmede ind, L a u r i t s A n d e r s e n i S h a n g h a j skænkede 1 million kroner, Carlsbergfondene gav hver 100.000 kroner, 196.000 enkelte mennesker gav hver deres gave, og efter lange og trange forhandlinger vedtoges 1928 loven om nybygning af nationalmuseet. Arbejdet overdroges arkitekt C l e m m e s e n, og den 26. juni 1929 nedlagdes grundstenen. Da kunne dr. Mackeprang se, hvorledes fremtiden ville forme sig for hans elskede museum, men endda skulle der gå lange år, inden det store, nye

og gode hus fik sin højtidelige indvielse den 20. maj 1938. Således slutter dr. Mackeprang selv sin fortælling om nationalmuseets bygningshistorie i „Fra nationalmuseets arbejdsmark 1939“. Således skinner hans glæde og tilfredshed frem igennem hans skildring. Hans hovedgerning i nationalmuseets tjeneste var udført.

Dr. Mackeprang talte, da han blev 60 år, om nationalmuseet med de smukkeste ord: „Når vort museum kan stå mål med — ja overgår — de fleste andre, skyldes det, at dets udstrækning ikke går fra Stormgade til Ny Vestergade, men fra Upernivik til Skelbæk. Nationalmuseet er i virkelighed alt, hvad der kaldes dansk jord, vi har opsyn med alle historiske minder, vi hjælper med til at bevare dem, søger at skabe pietet og kærlighed til det værdifulde, der er levnet os fra fortiden.“

Ud fra sådanne synspunkter øvedes ikke blot arbejdet inden for museets mure, men også ud over landet, hvad enten det så var ved kirkesyn, i fredningssager eller hvad andet, dr. Mackeprangs viden og forståelse bragte ham i forbindelse med.

Dr. Mackeprang tog sin afsked som museumsdirektør kort efter, at Nationalmuseets nye bygning stod færdig; men hyp-pigt er han endnu museets højtærede og af alle hans og dets medarbejdere afholdte gæst.

At dr. Mackeprang fratrådte som museumsdirektør, var dog ikke et udtryk for, at hans arbejdsevne var udtømt. Hans gerning fortsattes på mange måder og på mange områder. Fra oktober 1943 og indtil den tyske okkupations ophør var han konstitueret som direktør for Kunstindustrimuseet, medens dets egentlige direktør Wilhelm Sloman n havde måttet forlade landet under tyskervældet. Han havde været medlem af dets styrelse siden 1937.

Aldrig har dr. Mackeprang været flittigere eller haft mere at gøre, end efter at han har forladt sin embedsstilling. Han havde i 1920 udgivet sin bog om „Vore landsbykirker“, og senere er fulgt „Danmarks middelalderlige døbefonte“ i 1941 og

„Jydske granitportaler“ i 1948, værker, om hvis værd fagfolk må skønne og siges at være enige.

I 1897, efter rigsarkivar A. D. Jørgensens død — et af de mennesker, dr. Mackeprang mener at skyldes mest — var det de to unge historikere Aage Friis og M. Mackeprang, som overtog den egentlige redaktion af „Sønderjydske årbøger“, selv om deres navn ikke stod opført noget steds i denne egen-skab, og efter nogle få års forløb overtog dr. Mackeprang ene dette arbejde. Han skrev også i disse år oversigter i årbøgerne over historisk litteratur vedrørende Sønderjylland, ogsaa dette uden at han offentlig nævntes som forfatter af dem.

I 1910 udkom „Nordslesvig 1864—1909“, det første alvorlige forsøg på at skrive Nordslesvigs historie under frem-medherredømmet, en bog, der modtoges med glæde og læstes med iver i Sønderjylland. Det var virkelig god historiefortælling, ærligt søgende en uvildig fremstilling, byggende på kendsgerninger, men skrevet således, at man aldrig kunne være i tvivl om det hjertelag, der lå bag ordene. To år senere kom andet bind af H. Rosendals „Træk af danskhedens historie i Sønderjylland“, bredere fortalt, mere dvælende ved enkeltheder og ikke så klart opbygget som dr. Mackeprangs bog. Det blev denne, ungdommen tyede til i de sidste fremmedår, for at søge oplysning om den tid, der lå lige forud for vor egen. Der kom ikke nogen ny fremstilling af fremmedvældets kår, der kunne sammenlignes med dr. Mackeprangs inden A. H. Feilberg Jørgensens „Grænselandet i det sidste århundrede“, i 1947. I over en menneskealder var dr. Mackeprangs bog for det lidt yngre slægtled den selvfølgelige og pålidelige vejleder i vor nyere historie. Feilberg Jørgensens bog er skrevet under andre kår og til dels ud fra andre synspunkter, en god bog og et redeligt arbejde; men det er dr. Mackeprangs, der har virket i de mange år, og vi er mange, som endnu tit vil søge tilbage til den.

Det var en selvfølge, at dr. Mackeprang straks ved dannel-

sen af „Historisk samfund for Sønderjylland“ blev medlem af dettes styrelse, og vi har hentet mangt et godt råd hos ham. Han redigerede samfundets store værk „Tønder gennem tiderne“, og det er i al hovedsag hans fortjeneste, at bogen blev så værdifuld, som den er blevet.

Som den flittige medarbejder ved „Sønderjydske årbøger“. dr. Mackeprang har været i over et halvt århundrede, har han sidst skrevet „Løgumkloster og dets gods“, en afhandling på over 100 tryksider i „Sønderjydske årbøger“ 1945.

Sammen med A g e F r i i s og A x e l L i n v a l d har dr. Mackeprang for godt 20 år siden redigeret „Det danske folks historie“ og fra 1943 til 1945 dets udvidede og omarbejdede ny udgave „Schultz danmarkshistorie“.

Dr. Mackeprang sidder ikke uvirksom sammen med sin hustru, fru I n g e b o r g M a c k e p r a n g, født Winther fra Haderslev i deres smukke hjem i Charlottenlund. De er optaget og lever med i dagens hændelser. Dr. Mackeprang har haft den lykke at blive gammel af år uden at blive det af legeme og sind. Den lykke — ja, han synes at have været en lykkelig mand, og ville man spørge ham, hvad der i offentlig liv har været hans livs største lykke, ville han kunne nævne 2 ting. Den ene er, at han efter et langt og trofast arbejde i Danmarks nationalmuseum har set dettes bygning og indretninger forment således, at dets skatte synes sikrede mod ildsvåde og anden ulykke. Den anden er, at han i vinteren 1919—20 kunne være med i det praktiske arbejde, der gik forud for afstemningen. „Det var en lykkelig tid“, har dr. Mackeprang selv ved lejlighed sagt, og denne lykkelige tid fortsattes så frem gennem genforeningen.

Naturligvis ville redaktionen af „Sønderjydske årbøger“ til dr. Mackeprangs 80 årsdag helst have bragt en udførlig levnedstegning med kyndig vurdering af hans videnskabelige og faglige værk. Det er trods adskillige forsøg og løfter ikke lykkedes os at skaffe det; men „Historisk samfund for Sønderjylland“ kan ikke undlade at sige tak og bringe sine lykønskninger

ved denne lejlighed. Det skulle være sket ved en mand, som havde bedre forudsætninger for at værdsætte hans faglige gerning. Mine er kun, at jeg har set hans nationalpolitiske indsats for den landsdel, vi begge holder af, og at jeg er stolt af at kunne regne dr. Mackeprang for min gode ven.

H. L a u s t e n - T h o m s e n.

Højforræderisigtelsen mod H. P. Hanssen 1895.

Af Johannes Andersen.

Den 3. Februar 1895 afholdt *H. P. Hanssen* i *Møgeltønder* et politisk Møde, som han — i Overensstemmelse med den dagældende Forenings- og Forsamlingslov — selv havde anmeldt til Myndighederne og indbudt til. Om Mødets Forløb meddelte „Dannevirke“ den 5. Februar:

„*Møgeltønder*, den 4. Februar. *Det politiske Møde* for Mænd og Kvinder, som Redaktør *Hanssen* fra *Aabenraa* afholdt i Gaar Aftes, havde fundet jævnt god Deltagelse. Ved Træk af Verdenshistorien paaviste Foredragsholderen det nationales Betydning for Folkeslagene, og at hvor Nationaliteten er gaaet til Grunde, der er Folket ogsaa gaaet tilbage paa alle Omraader. Han omtalte derefter den nationale Stilling i Sønderjylland og paaviste, hvor godt vi havde holdt den siden 1864, hvorledes Udviklingen af vore Forsvarsmidler altid holder Skridt med Uviklingen af Angrebsmidlerne, og at Gjenforeningen med Danmark var det endelige Maal for vort Forsvar, som vi sikkert ogsaa nok en Gang vilde naa.

Efter Foredraget samledes man ved Bordene, hvor der herskede en munter Stemning, og hvor der veksledes med Taler og Sang. Der blev udtalt Ønsket om, at der rundt om i Sønderjylland maatte blive afholdt politiske Møder for Mænd og Kvinder, for at vi kunne faa Kvinden draget mere med ind i det politiske Røre, saa hun derved bedre end hidtil kom til at tage Del i det politiske Arbejde.“

Mødet var altsaa forløbet uden noget som helst Mellemspil, endogsaa uden et — paa daværende Tidspunkt saare almindeligt — Forsøg fra Myndighedernes Side paa at forstyrre eller opløse det: det havde — i det mindste tilsyneladende — ikke vakt Opsigt af nogen Art.

Men den 19. Marts 1895 stævnedes H. P. Hanssen til Afhøring i Amtsretten i Aabenraa. Dette gentog sig den 22. og 26. Marts og endte med, at han den sidstnævnte Dag blev fængslet som sigtet for Forberedelse af Højforræderi. Efter at have paakæret denne Kendelse til Landsretten i Flensborg, blev han efter 3 Dages Forløb sat paa fri Fod.

Denne Sagens ydre Forløb blev naturligvis omtalt i Dagspressen, men om Sagens Enkeltheder er der mig bekendt hidindtil ikke fremkommet andet end de to Udtalelser fra H. P. Hanssen selv i hans Blad „*Hejmdal*“, som findes gengivet i hans „*Et Tilbageblik*“ II, Side 135 og 136.

Set ud fra det daværende Tidspunkt kan dette næppe overraske. Forklaringen kan dog ikke være den, at Afhøringen var sket i lukkede Retsmøder (efter den daværende tyske Retsplejelov var kun Domsforhandlinger offentlige), thi i Mangel af en udtrykkelig Lovbestemmelse herom antoges det i tysk Retspraksis ikke for ulovligt, at den *sigtede selv* gav Oplysninger om *sine egne* Udtalelser i lukkede Retsmøder. Forklaringen maa vel nok søges i den fuldtud rigtige Slutning, H. P. Hanssen selv drog af Sagens Forløb i en af de to nævnte Udtalelser („Det har saaledes vist sig, at H. P. Hanssens hele Virksomhed godt kunde taale en indgaaende Undersøgelse, og at hans Optræden i denne Sag har været korrekt. Domstolene har ikke en Gang faaet Lov til at sysselsætte sig med Sagen, men Overrigsadvokatens af Første Statsadvokat Schwarz attesterede Erklæring er tilstrækkelig til at ophæve al Mistanke og paatrykke H. P. Hanssens politiske Virksomhed Lovlighedens Stempel. Det er alt, hvad der er kommet ud af Højforrædersagen, og dette Resultat er sikkert mere tilfredsstillende for os end for vore politiske Modstandere.“)

Den efterfølgende Redegørelse vil vise, hvor rammende denne Bedømmelse af Sagens Forløb var og det endog i endnu højere Grad, end Hanssen — ukendt som han var med Sagens Oprindelse og dens interne Mellemspil — kunde vide.

Derimod tog han fejl i sin Bedømmelse af Sagens Virkninger paa vore politiske Modstandere.

Den 25. Januar 1899 behandlede den prøjsiske Landdag, af hvilken H. P. Hanssen i Mellemtiden var bleven Medlem, en af den liberale Landdagsmand for Kiel, *Dr. Barth* m. fl. stillet Forespørgsel til Statsregeringen angaaende Masseurvisningerne af danske Undersaatter fra Nordslesvig med det Formaal at øve et Tryk paa deres dansksindede Arbejdsgivere.

Forespørgslen blev besvaret af Indenrigsminister *v. d. Recke*, der efter nogle indledende Bemærkninger til Forespørgerne rettede et skarpt Angreb imod H. P. Hanssen, idet han — jfr. *Franz v. Jessen*: Haandbog i det nordslesvigske Spørgsmaals Historie (1901) Side 479 — udtalte:

„Den danske Agitation er vokset i Styrke fra Aar til Aar, og der er navnlig i de senere Aar blevet ført et Sprog, som ligefrem maa betegnes som skandaløst, og som har krænket den tyske Befolkning dybt. Da der imidlertid savnes passende Bestemmelser i Straffeloven, har man ikke til Gavns kunnet modvirke denne Agitation.

Typisk for den danske Agitations Virkemaade og Formaal er en Ytring af Redaktør Hanssen i Aabenraa, Udgiveren af det danske Blad „Hejmdal“. Landdagsmand Hanssen — det er nemlig den samme Mand — vil ikke kunne nægte, at han er fremkommen med følgende Ytring:

(Her følger saa Oplæsning af den Del af H. P. Hanssens Udtalelser i det afsluttende Forhør den 26. Marts 1895, der nedenfor er gengivet med Kursiv.)

I sit „Et Tilbageblik“ siger H. P. Hanssen selv, at „Oplæsningen af dette Citat vakte uhyre Indignation“, — se nærmere herom: *Franz v. Jessen*: Mit Livs Egne, Hændelser, Mennesker. I. 351 ff., navnlig 353, — og det blev senere Gang efter Gang — som straffefrit Referat af en parlamentarisk Forhandling — aftrykt i den nordslesvigske Fortyskningspresse og gik fra denne fra Tid til anden over i den store tyske Presse. Det blev for-

synet med Billedet af en højre Haand, paa hvilken de 3 Eds-fingre (eller Dele af dem) manglede og — som Tiden gik — udbygget til en Sigtelse for Mened overfor den præjssiske Forfatning, som H. P. Hanssen som Landdagsmand — før han kunde indtage sit Sæde i Landdagen — havde maattet aflægge Ed paa. Sagsanlæg fra H. P. Hanssen's Side førte kun til ringe Resultater: saaledes fik Redaktør Strackerjan i 1909 en Bøde paa 500,00 Mark for Fornærmelse.

Ved Omstændigheder, der kun har personlig Interesse, blev det mig allerede for mange Aar siden muligt at gennemgaa og tage en udførlig Ekstrakt af Højforræderisagens originale Akter. Da Sagen paa mange Punkter er forløben anderledes, end det hidindtil synes kendt, og alle delagtige Personer nu er døde, nærer jeg ikke mere Betæneligheder ved at efterkomme et overfor mig fremsat Ønske om offentligt at redegøre for Sagens Gang.

Med Skrivelse af 6. 3. 1895 forespørger den daværende Overpræsident for Provinsen Slesvig-Holsten *Zimmermann*, der vedlægger en Oversættelse af „Dannevirke“s i Indledningen gengivne Meddelelse om H. P. Hanssens Møde i Møgel-tønder den 3. 2. 1895 og en Indberetning af 20. 2. 1895 fra Landraaden, hos Statsadvokaten i Flensborg, om der er indledt Undersøgelse, evt. henstilles en saadan til Overvejelse, „da det — selv om man gaar ud fra, at de paagældende Undersøgelser sandsynligvis vil forløbe uden Resultat — maa synes at være paa sin Plads at tage sig af en dristig Agitation, som faar et saa utilsløret Udtryk, ved at Deltagerne afhørtes under Ansvar og i givet Fald Sagen gaar videre“.¹)

Af andre indsendte Bilag fremgaar det, at Mødet er blevet

¹) »da es selbst bei der Annahme vorraussichtlicher Erfolglosigkeit der entsprechenden Untersuchungshandlungen angezeigt erscheinen muss, dreisten Agitationen, welche einen so unverhüllten Ausdruck annehmen, durch verantwortliche Vernehmung der Beteiligten und geeignetenfalls weitere Erhebung näher zu treten.«

overværet af Gendarmen i Tønder, da Amtsforsnderen i Bredebro var forhindret, og at Gendarmen har indberettet:

„..... Alt er forløbet roligt.“²⁾)

I Amtsforsnderens Indberetning til Landraaden siges, at Gendarmen ikke fuldtud forstaar dansk og hans Indberetning derfor ikke er udtømmende. Men Amtsforsnderen selv har omtrent 4 Uger tidligere hørt Hanssen tale om samme Emne i Døstrup „uden at der er forefaldet noget ulovligt. Det turde da iøvrigt først komme an paa, i hvilken Sammenhæng den Ytring er brugt, som er understreget i Bilaget. I og for sig vilde jeg ikke have opløst Forsamlingen af den Grund, da slige Talemaader kan læses næsten hver Dag i de danske Aviser, uden at Statsadvokaten tager Affære.“³⁾)

Som man ser, en meget fornuftig Indstilling, baade i juridisk og praktisk Henseende. Men Landraaden har bedre forstaaet, hvad man venter af ham. *Han* udtaler som *sin* Mening, at Forsamlingen burde være opløst, og at der foreligger Højforræderi. Opløsning af en Forsamling i Henhold til § 5 i Foreringsloven og en Anklage for Overtrædelse af Presseloven er to forskellige Ting, og han tilføjer, at den Omstændighed, at en Statsadvokat virkelig skulde have vist for vidtgaaende Hensyn, ikke kan være bestemmende for Politimyndigheden.

Paa den her skildrede Baggrund anmoder Statsadvokaten i Flensborg Amtsretten i Aabenraa om at stævne H. P. Hanssen til Forhør og *udstede Arrestordre*.

Det fremgaar *ikke* af Sagen, hvem der har foranlediget Overpræsidentens Forespørgsel og Henstilling til Statsadvokaten, eller hvem der har forsynet ham med de første Oplysninger. Man kan kun *formode*, at det er den Angiverkommission,

²⁾ ».....Es ist alles ruhig verlaufen«.

³⁾ »ohne dass etwas Ungesetzliches vorgefallen ist. Es dürfte doch übrigens zunächst darauf ankommen, in welchem Zusammenhang die in der Anlage unterstrichene Äusserung gebraucht ist. An und für sich würde ich die Versammlung daraufhin nicht aufgelöst haben, da derartige Redewendungen fast täglich in den dänischen Zeitungen zu lesen sind, ohne dass die Staatsanwaltschaft dagegen einschreitet«.

som H. P. Hanssen omtaler i sit Svar til Indenrigsminister *v. d. Recke* i den prøjsiske Landdags i Indledningen omtalte Møde den 25. 1. 1899 („saa meget mere som den tyske Forening i Nordslesvig har dannet en Angiverkommission, der læser de politiske Artikler i vore Aviser og sørger for, at de paagældende Redaktører og Journalister drages til Ansvar“ — jfr. *Franz v. Jessen*: Haandbog Side 485).

Den 19. *Marts* 1895 begynder saa Forhøret over H. P. Hanssen. Det foretages af den som ivrig Tvangsfortrykningsmand og senere navnlig gennem sin Deltagelse i Forsøgene paa at fratage dansksindede Forældre Forældremyndigheden kendte Amdsdommer *Lindemann*. Det fylder over 11 Sider. Efter at der er optaget, hvad vi nu bedst kender under Betegnelsen „Generaliarapport“, udtaler H. P. Hanssen:⁴⁾

⁴⁾ »Ich habe am 3. II. ds. J. in Mögeltondern eine öffentliche politische Versammlung einberufen und in meinem Vortrag mich über die nationale und politische Stellung unserer dänischen Partei in Nordschleswig weiter ausgelassen.

Ich habe inhaltlich gesagt, ein Volk, welches seine Nationalität verliere, gehe sittlich und wirtschaftlich zurück. Unsere nationale Stellung seit 1864 in Südjütland sei in Bezug auf die dänische Volkssprache, auf die dänische politische Gesinnung der Grundbesitzer, auf Wahlen, abgesehen von Flensburg, im ganzen die gleiche geblieben. Ich habe weiter angeführt, wie würde es in Zukunft werden, die Angriffsmittel der deutschen Regierung in Bezug auf den deutschen Unterricht, die allgemeine Schulpflicht, Vereins- und Versammlungsrecht, Polizeirecht sind schärfer geworden und hemmen die Ausbreitung unserer Partei, aber unsere Verteidigungsmittel zur Ausbreitung unserer Muttersprache und unserer dänischen Gesinnung sind stärker geworden, namentlich durch Ausnützung der Presse, des Vereins- und Versammlungsgesetzes, insbesondere durch die dänischen Sprachvereine, die Vortragsvereine, den Schulverein für Nordschleswig und die politischen Versammlungen. Unsere Verteidigungsmittel sind auch für die Zukunft den Angriffsmitteln der deutschen Regierung gewachsen. Wenn wir unsere Nationalität verteidigen, so hat es einen Wert in sich, so geschieht es aber auch in der Hoffnung, eine politische Wiedervereinigung mit Dänemark in der Zukunft zu erreichen, denn nur in der Vereinigung mit Dänemark sichern wir unsere Nationalität.

Ich bin der Auffassung, dass später einmal Veränderungen in der politischen Lage eintreten können, sodass Deutschland auf friedlichem Wege Nordschleswig an Dänemark abgeben könne, wie, vermag ich nicht zu sagen. Die Hoffnung auf einen Krieg und mögliche Niederlage Deutschlands habe ich nicht. Diese Auffassung einer Vereinigung

Jeg har den 3. 2. d. Aar indkaldt til et offentligt politisk Møde i Møgeltønder og i mit Foredrag udtalt mig udførligere om vort danske Parti i Nordslesvigs nationale og politiske Stilling.

Hvad Indholdet af min Tale angaar, har jeg sagt, at et Folk, som mister sin Nationalitet, gaar det tilbage for moralsk og økonomisk. Vor nationale Stilling i Sønderjylland er, sagde jeg, siden 1864 i det store og hele forblevet den samme saavel hvad angaar det danske Folkemaal som Grundejernes danske politiske Sindelag og Valgene, naar undtages Flensborg. Jeg har videre udtalt, hvorledes det vel vilde blive i Fremtiden: Den tyske Regerings Angrebsmidler med Hensyn til den tyske Undervisning, den almindelige Skolepligt, Forenings- og Forsamlingsretten, Politiforordningerne er blevet skærpede og vanskeliggør Udbredelsen af vort Parti, men vore Forsvarsmidler til Udbredelse af vort Modersmaal og vort danske Sindelag er bleven stærkere, navnlig ved Udnyttelse af Pressen og af Forenings- og Forsamlingsloven, i Særdeleshed gennem den danske Sprogforening, Foredragsforeninger, Skoleforeningen for Nordslesvig og de politiske Forsamlinger. Vore Forsvarsmidler kan ogsaa i Fremtiden tage det op med den tyske Regerings Angrebsmidler. Naar vi forsvarer vor Nationalitet, saa har det sit Værd i sig selv, det sker imidlertid ogsaa i Haabet om i Fremtiden at opnaa en politisk Genforening med Danmark, thi kun i Foreningen med Danmark sikrer vi vor Nationalitet.

Jeg er af den Opfattelse, at der senere engang kan indtræde Forandringer i den politiske Situation, saa Tyskland kunde af-

---

mit Dänemark habe ich in der Versammlung nur dadurch zum Ausdruck gebracht, dass ich hingewiesen habe auf die Übergabe der Jonischen Inseln seitens Englands an Griechenland und auf die Übergabe Helgolands seitens Englands an das Deutsche Reich.

Ich habe ferner angeführt, dass zur Stärkung der dänischen Nationalität politische Versammlungen unter Hinzuziehung der Frauen abgehalten werden müssten, um die Frauen für die Pflege der dänischen Sprache ihrer Kinder zu gewinnen.«

staa Nordslesvig til Danmark ad fredelig Vej, hvorledes for-
 maar jeg ikke at sige. Jeg haaber ikke paa en Krig og Tysk-
 lands mulige Nederlag. Denne Opfattelse af en Forening med
 Danmark har jeg paa Mødet kun givet Udtryk for paa den
 Maade, at jeg har henvist til, at England har overladt de ioni-
 ske Øer til Grækenland, og at England har overgivet Helgo-
 land til Det tyske Rige. Jeg har endvidere anført, at den dan-
 ske Nationalitet maa styrkes ved politiske Forsamlinger, som
 ogsaa Kvinder skal deltage i, for at Kvinderne kan gøres inter-
 esserede i at holde det danske Sprog vedlige hos deres Børn.

*Forhøret fortsættes den 22. Marts 1895 med følgende Ud-
 talelse af H. P. Hanssen:⁵⁾*

At Nordslesvigs Løsrivelse fra Tyskland er et højforræde-
 risk Foretagende, indrømmer jeg. Det danske Parti tilsigter
 ikke og min Virksomhed gaar ikke ud paa en voldelig Adskil-
 lelse af Nordslesvig.

En nær forestaaende Forening af Nordslesvig med Danmark
 er ligesaa lidt Arbejdsmaal for mig som for mine nærmeste
 Meningsfæller, fordi jeg holder den for umulig, og en For-

⁵⁾ »Dass die Losreissung Nordschleswig's von Deutschland ein hoch-
 verräterisches Unternehmen ist, gebe ich zu. Auf eine gewaltsame
 Trennung Nordschleswigs geht das Bestreben der dänischen Partei
 und mein Wirken nicht.

Mit meinen nächsten Gesinnungsgenossen gehe ich nicht auf eine
 nahe Herbeiführung der Vereinigung Nordschleswigs mit Dänemark,
 weil ich sie für unmöglich halte und bei einer Niederlage Deutsch-
 lands die herbeigeführte Vereinigung nur für vorübergehend halte,
 sondern wir suchen die Vereinigung Nordschleswigs mit Dänemark
 auf friedlichem Wege für die Zukunft vorzubereiten. Das uns gesteckte
 Ziel ist meiner Ansicht nach erst in weiter Ferne zu erreichen. Zu-
 nächst gehen wir darauf los, durch die oben genannten Verteidigungs-
 mittel, Presse, straffe Organisation, unsere dänische Gesinnung, Natio-
 nalität und Sprache in Nordschleswig uns zu erhalten und auszubreiten.

Von der jetzigen Regierung erhoffe ich nichts, wohl aber von einer
 freisinnigen demokratischen Regierung; unter derselben würde ich,
 wenn wir unsere Nationalität uns bis dahin gewahrt haben, für mög-
 lich halten, dass das im Prager Frieden durch Napoleon zum Ausdruck
 gebrachte Nationalitätsprinzip anerkannt und durchgeführt werden
 wird.

Dann kann bei einer gleichzeitigen freundlichen Stellung Deutsch-
 lands und Dänemarks eine Abtretung eines national dänischen Nord-
 schleswigs an Dänemark möglich sein.

ening som Følge af et Nederlag for Tyskland efter min Mening kun vilde være forbigaaende, nej, vi søger ad fredelig Vej at forberede Nordslesvigs Forening med Danmark i Fremtiden. Vort Maal kan efter min Opfattelse først naas i en fjern Fremtid. Vort Arbejde gaar ud paa gennem de oven nævnte Forsvarsmidler, Presse, stram Organisation, at opretholde og udbrede vort danske Sindelag, vor Nationalitet og vort Sprog i Nordslesvig.

Den nuværende Regering kan jeg ikke vente noget af, derimod nok af en frisindet demokratisk Regering; under en saadan vilde jeg holde det for muligt, at, hvis vi indtil da havde bevaret vor Nationalitet, Nationalitetsprincippet, som det ved Napoleons Medvirkning er kommet til Udtryk i Pragfreden, vil blive anerkendt og gennemført. Da kan — en til den Tid venlig Holdning mellem Tyskland og Danmark forudsat — en Afstaaelse af et nationalt dansk Nordslesvig til Danmark være mulig.

Aber nur dann und soweit Nordschleswig noch dänische Gesinnung, dänisches Nationalgefühl und dänische Sprache hat.

Würde im Laufe der Jahre dänisches Nationalgefühl, Gesinnung und Sprache verloren gehen, so würde diese Vereinigung Nordschleswigs mit Dänemark, welche unser Ziel ist, unmöglich sein, und deshalb eben treten wir für die Erhaltung unserer Sprache, Gesinnung und Nationalität ein

Würden wir ruhig sein, nicht agitieren, so würde eben das Deutschtum unsere Nationalität, welche wir auch aus etischen Gründen zu erhalten wünschen, verdrängen.

Und deshalb suchen wir das Gefühl der nationalen Zusammengehörigkeit mit Dänemark wach zu erhalten.

Ich suche für dieses durch die Presse, durch Abhaltung von Versammlungen und Vorträge, durch Betätigung in Vereinen zu wirken.

Ich ergreife nur gesetzlich zulässige Mittel.

Durch unsere Tätigkeit wird die hiesige Bevölkerung beunruhigt, wie durch die Agitation einer jeder anderen Oppositionspartei. Dass das Volk aufgereizt wird gegen die deutsche Regierung, bestreite ich; wohl gebe ich zu, dass ich Unzufriedenheit im Volke zu erregen suche gegen die Anweisung der kgl. Regierung in Schleswig betreffs den Unterricht in den Schulen vom 18. XII. 1888, weil ich diese Massregel für die Erhaltung unserer dänischen Sprache gefährlich finde und schädlich für die Ausbildung der Jugend.

Aber dieselbe Unzufriedenheit wird ja von Predigern in Nordschleswig gleichfalls geteilt und erregt«.

Men kun da og kun forsaavidt Nordslesvig endnu har dansk Sindelag, dansk Nationalfølelse og dansk Sprog.

Dersom i Aarenes Løb dansk Nationalfølelse, dansk Sindelag og dansk Sprog gik tabt, vilde denne Nordslesvigs Forening med Danmark, som er vort Maal, være umulig, og netop derfor lægger vi os i Selen for at opretholde vort Sprog, vort Sindelag og vor Nationalitet.

Hvis vi forholdt os rolige, ikke agiterede, saa vilde Tyskheden jo fortrænge vor Nationalitet, som vi ønsker at opretholde ogsaa af etiske Grunde.

Og derfor søger vi at holde Følelsen af national Samhørighed med Danmark i Live.

Jeg søger at virke herfor gennem Pressen, ved Afholdelse af Møder, ved Foredrag, ved Virksomheden i Foreninger.

Jeg anvender kun lovhjemlede Midler.

Naar det maaske kan siges, at den herværende Befolkning foruroliges ved vor Virksomhed, saa kan det paa samme Maade hævdes om Agitationen af ethvert andet Oppositionsparti. At Befolkningen ophidses mod den tyske Regering, bestrider jeg. Derimod indrømmer jeg, at jeg søger at fremkalde Utilfredshed i Befolkningen mod den kgl. Regering i Slesvigs Skoleforordning af 18. 12. 1888, fordi jeg anser denne Forholdsregel som farlig for Opretholdelsen af vort danske Sprog og for skadelig for Ungdommen under dens Uddannelse.

Men denne Utilfredshed deles og fremkaldes jo paa samme Maade af Præster i Nordslesvig.

Det tredie og sidste Forhør affholdtes Ugedagen efter det første: *den 26. Marts 1895*, og H. P. Hanssen udtaler:⁶⁾

Fra Juli 1888 har jeg virket som Sekretær for Nordslesvigs Vælgerforening; samme har jeg organiseret, og siden da

---

⁶⁾ »Seit Juli 1888 bin ich als Sekretär des Wählerversins für Nord-schleswig tätig; denselben habe ich organisiert und habe seitdem Vorträge gehalten, etwa 50 im Jahre, wovon etwa 10—15 politische. Seit 1889 habe ich die süderjütischen Jahrbücher (Sønderjydske Aarbøger) redigiert und in Verbindung mit dem Abgeordneten Johannsen und

har jeg holdt Foredrag, omtrent 50 om Aaret, hvoraf 10—15 politiske. Siden 1889 har jeg redigeret og sammen med Rigsdagsmand Johannsen og Gaardejer Skau udgivet Sønderjydske Aarbøger. I Oktober 1893 har jeg overtaget Forlag og Redaktion af Dagbladet Hejmdal, som endnu ledes af mig. Jeg er Medstifter og Bestyrelsesmedlem af Skoleforeningen for Nordslesvig siden 1893; fra 1892 Bestyrelsesmedlem i Sprogforeningen for Nordslesvig.

I disse Stillinger og gennem dem har jeg ogsaa virket for Opretholdelse og Udbredelse af dansk Sprog, dansk Sindelag og dansk Nationalitet blandt Nordslesvigs Befolkning, i første Omgang for at opretholde vor danske Nationalitet i Nordslesvig og at holde Følelsen af Samhørighed med det danske Folk vaagen for paa denne Maade at muliggøre en senere Forening af det dansksindede Nordslesvig med Danmark; Maaden, det maatte ske paa, overlader jeg til Fremtiden og til senere Slægtled.

Hofbesitzer Skau herausgegeben. Im Oktober 1893 habe ich den Verlag und die Redaktion der von mir noch jetzt geleiteten Zeitung Hejmdal übernommen. Ich bin Mitstifter und Vorstandsmitglied des Schulvereins für Nordschleswig seit 1893; seit 1892 Vorstandsmitglied des Sprachvereins für Nordschleswig.

In diesen Stellungen und durch dieselben habe ich auch für Erhaltung und Ausbreitung der dänischen Sprache, dänischen Gesinnung und dänischen Nationalität unter der Bevölkerung Nordschleswigs gewirkt, zunächst um unsere dänische Nationalität in Nordschleswig aufrecht zu erhalten und das Gefühl der Zusammengehörigkeit mit dem dänischen Volke rege zu erhalten, um so eine spätere Vereinigung des dänisch gesonnenen Nordschleswigs mit Dänemark möglich zu machen; das »wie« überlasse ich der Zukunft und späteren Generationen.

Ich werde die gewünschte und geplante Vereinigung mit Dänemark wohl nicht erleben, weil ich unsere jetzige Ohnmacht einsehe; ich gebe mich nur mit dem erreichbaren Ziele der Ausbreitung der dänischen Nationalität in Nordschleswig von der Königsau bis Flensburger Förde bis Tondern ab. Dieses ist die Grundbedingung für eine Vereinigung Nordschleswigs mit Dänemark.

Wie die Vereinigung dermaleinst vor sich gehen wird, das vermag ich jetzt nicht anzugeben, das hängt von den jeweiligen Umständen ab.

Ich habe oben einige Beispiele angegeben; dieselben sind aber keineswegs erschöpfend.

Ein Krieg Deutschland's mit Dänemark würde für die Söhne unseres Landes, welche in der deutschen Armee dienen, ein Unglück sein; aber wenn durch einen Krieg mit Deutschland eine dauernde Ver-

Jeg vil vel ikke opleve den ønskede og planlagte Forening med Danmark, al den Stund jeg indser vor nuværende Afmægt; jeg befatter mig kun med det Maal, som kan naas, nemlig at udbrede den danske Nationalitet i Nordslesvig fra Kongeaaen til Flensborg Fjord og til Tønder. Dette er Grundbetingelsen for Nordslesvigs Forening med Danmark.

Hvorledes Foreningen engang i Fremtiden vil kunne gaa for sig, ser jeg mig nu ikke i Stand til at sige noget om, det afhænger af Omstændighederne til den Tid.

Jeg har ovenfor anført nogle Eksempler; de er imidlertid paa ingen Maade udtømmende.

En Krig mellem Tyskland og Danmark vilde være en Ulykke for vort Lands Sønner, som aftjener deres Værnepligt i den tyske Hær, men dersom en varig Forening af Nordslesvig med Danmark kunde opnaas ved en Krig med Tyskland, hvad jeg foreløbig holder for umuligt, saa vilde jeg ikke modsætte mig denne

einigung Nordschleswigs mit Dänemark herbeigeführt würde, was ich zunächst für unmöglich halte, so würde ich dieser Lösung der nordschleswigschen Frage nicht entgegenreten.

Ich würde jede Vereinigung Nordschleswigs mit Dänemark, welche ich als dauern ansehe, wünschenswert halten und zustimmen; denn ich wünsche nicht, dass Nordschleswig deutsche Sprache, deutsche Gesinnung, deutsche Nationalität erhält, deutsch wird und deutsch bleibt.

Keine Massregel der deutschen Regierung auf Einführung der dänischen Sprache in Kirche, Schulen und vor Behörden würde mir Genüge sein und mich von der Agitation abhalten.

Die dauernde Trennung Nordschleswigs von Deutschland ist das Ziel meiner Wünsche.

Ich habe in politichen Vorträgen sagt bezüglich der Vereinigung Nordschleswigs mit Dänemark, wir können das Beste hoffen, nemlig die baldige dauernde Vereinigung, wir müssen uns auf das Schlimmste gefasst machen, nemlig eine langjährige Verbindung mit Deutschland, wodurch unsere Nationalität sehr gefährdet wird. Denn würden wir einige hundert Jahre bei Deutschland bleiben, würden wir voraussichtlich nie davon kommen; eine dänische Frage in Nordschleswig dann wahrscheinlich nicht mehr vorhanden sein.

Diesen Zusatz habe ich natürlich nicht ausgesprochen, um die Hörer nicht zaghaft zu machen, um nicht meine Agitation abzuschwächen. Ich habe aber in den Versammlungen von den möglich schlimmen Folgen gesprochen, um auf die Hörer einen Druck auszuüben und sie zu bewegen, sich straff zu organisieren, sich in Vereinen zusammen zu tun und selber für Ausbreitung und Aufrechterhaltung der dänischen Sprache, dänischen Gesinnung und dänischen Nationalität in ihren Kreisen mitzuwirken.«

Løsning af det nordslesvigske Spørgsmaal. Jeg vilde holde enhver Forening af Nordslesvig med Danmark, som jeg kunde antage som varig, for ønskelig og give den min Tilslutning; thi jeg ønsker ikke, at Nordslesvig faar tysk Sprog, tysk Sindelag og tysk Nationalitet, bliver tysk og forbliver tysk.

Ingen Forholdsregel fra den tyske Regerings Side ved Indførelse af dansk Sprog i Kirke, Skole og Administration vilde være mig nok og afholde mig fra Agitation.

Nordslesvigs varige Adskillelse fra Tyskland er mine Ønskers Maal.

Jeg har i politiske Foredrag sagt om Nordslesvigs Forening med Danmark, at vi kan haabe paa det bedste, nemlig en snarlig varig Forening, men maa belave os paa det værste, nemlig en Forbindelse med Tyskland i mange Aar, som kan være en Fare for vor Nationalitet. Thi skulde vi forblive ved Tyskland i nogle Hundrede Aar, vilde vi formentlig aldrig komme derfra; et dansk Spørgsmaal i Nordslesvig vilde da sandsynligvis ikke mere være tilstede.

Dette sidste har jeg naturligvis ikke udtalt for ikke at berøve Tilhørerne Modet og for ikke at afsvække min Agitation. Men jeg har ved Møderne talt om de muligvis slemme Følger for at øve et Pres paa Tilhørerne og faa dem til at organisere sig forsvarligt, at slutte sig sammen i Foreninger og i deres Kredse selv at medvirke til Udbredelse og Opretholdelse af dansk Sprog, dansk Sindelag og dansk Nationalitet.

Forhøret slutter med, at der afsiges Fængslingskendelse, der paakæres af H. P. Hanssen til Landsretten i Flensborg, medens Statsadvokaten paastaar Kæren afvist. Men Landsretten ophæver Fængslingskendelsen, „fordi et bestemt, paa Nordslesvigs Løsrivelse fra det prøjsiske Statsomraade sigtende højforræderisk Forehavende, til hvilket den d. 3. Februar d. Aar i Møgeltønder af Tiltalte for en offentlig Forsamling holdte Tale og sammes øvrige agitatoriske Virksomhed skulde danne forbedrende Handlinger, ikke kan fastslaas som af ham maalsat og

planlagt med en Tydelighed, saa Kravet om tilstrækkelig stærk Mistanke kan siges at være opfyldt.“⁷⁾

Kendelsen er afsagt af Landsdommerne Mannhardt, Mohr og v. Hartwig. *Men H. P. Hanssen blev ikke løsladt*, og der følger nu et Efterspil, der — som saa ofte — er det artigste. Men for fuldtud at forstaa dette, vil det være nødvendigt her at indflette en kort Fremstilling af den i Aaret 1895 gældende tyske Stats- og Strafferet.

Tyskland eller som det officielt hed: det tyske Rige var en Forbundsstat, og der kunde altsaa begaas Højforræderi saavel imod Riget som saadant som imod hver enkelt Forbundsstat. Det sidste vilde for Eksempel foreligge klart ved et Forsøg paa at indlemme en Del af Prøjsen i Hamborg,^{*)} der som fri Hansaby var en selvstændig Forbundsstat. H. P. Hanssen sigtedes imidlertid for at forberede Løsrivelsen af Nordslesvig (en Del af *Riget*) for at indlemme (genforene) det med Danmark.^{**)} Det var altsaa en klar Sigtelse for Højforræderi imod *Riget*. Og Sondringen imelem Højforræderi imod Riget og den enkelte Forbundsstat, her altsaa Prøjsen, var ogsaa i anden Henseende af Betydning.

Efter „Gerichtsverfassungsgesetz“ § 136 1. Stk. Nr. 1 var Rigsretten i Leipzig første og sidste Instans „für die *Untersuchung und Entscheidung*“ i Højforræderisager imod *Riget*, og Statsadvokatens Forretninger ved Rigsretten var efter § 143 Stkr. 1 Nr. 1 i samme Lov henlagt til Overrigsadvokaten.

Derimod var Højforræderi imod den enkelte Forbundsstat undergivet de almindelige Rettergangsbestemmelser: Stats-

⁷⁾ »Weil ein bestimmtes, auf die Losreissung Nordschleswigs vom preussischen Staatsgebiet gerichtetes hochverrätisches Unternehmen, zu welchem die am 3. Februar ds. J. in Mögeltondern vom Ange-schuldigten vor einer öffentlichen Versammlung gehaltenen Rede und die sonstige agitatorische Tätigkeit desselben vorbereitende Handlungen bilden sollen, als von ihm ins Auge gefasst und geplant nicht bis zur Erfüllung eines hinreichend dringenden Verdachts erkennbar ist«.

^{*)} Tysk Straffelovs § 81 1. Stk. Nr. 4.

^{**)} s. Sted Nr. 3.

advokatens Forretninger altsaa henlagt til Statsadvokaten og Paadømmelsen — af Hensyn til Straffens Art og Størrelse — til Edsvorneretterne (Nævningeting).

Nævnes bør maaske endnu, at der i tysk *Retsvidenskab* var Strid om, hvorvidt Højforræderi imod Riget ikke *ogsaa* altid var Højforræderi imod den enkelte Forbundsstat. Men nogen praktisk Betydning havde denne Kathederstrid ikke, da der selvfølgelig kun kunde ske Domfældelse een Gang for den samme Handling.

Da nu Amtsdommer Lindemann modtager Meddelelse om Landsrettens Kendelse, *nægter han at løslade H. P. Hanssen*, da *hans* Arrestordre er begrundet med Sigtelsen for Højforræderi imod Tyskland (altsaa Riget), medens Landsretten har ophævet en Arrestordre for Højforræderi imod Prøjsen. Han hævder derfor, at Landsretten har været ukompetent, og at *hans* Fængslingskendelse ikke *kan* ophæves af Landsretten, men kun af Rigsretten, Lindemann anmoder derfor om Henviisning af Sagen til Overrigsadvokaten.

Statsadvokaten giver derfor paany Anvisning om at løslade H. P. Hanssen: han agter kun at rejse Sag for Højforræderi imod Prøjsen, men har dog paakæret Landsrettens Kendelse med den Begrundelse, at „den bestemte Udformning af Forehavendet, som den lavere Instans [Landsretten] savner, er givet, naar Maalet for Forehavendet staar fast“.⁸⁾

Ved Oversendelsen af Akterne bemærker Landsretten, at den ikke anser det nye yderligere Kæremaal for begrundet, og Overstatsadvokaten i Kiel, gennem hvem Statsadvokaten i Flensborg indsender Akterne, henviser til, at Sagen maa sendes til Overrigsadvokaten, da Højforræderiet er rettet imod Tyskland, og Statsadvokaten sender nu Indberetning til Overrigsadvokaten (og Justitsministeren), og *telegraferer* til Amts-

---

⁸⁾ »die Bestimmtheit des Unternehmens, die der Vorderrichter vermisst, ist gegeben, wenn des Unternehmens Ziel feststeht«.

retten i Aabenraa om at sætte Hanssen paa fri Fod. Og først nu sker Løsladelsen.*)

I sit Svar udtaler Overrigsadvokaten, at der foreligger Højforræderi imod Tyskland, men han agter ikke at fremme Statsadvokatens yderligere Kæremaal, skønt Landsretten ikke var kompetent, da Fængslingskendelsens Ophævelse er sagligt rigtig.

Straffelovens § 85 (offentlig Opfordring til en Handling, der umiddelbart skal føre til Højforræderiets Udførelse) kan ikke anvendes, da „der ikke foreligger tilstrækkelige Holdepunkter for, at Sigtede har fremsat en Opfordring til umiddelbar Gennemførelse af en højforræderisk Handling“.

Derimod vilde Straffelovens § 86 (forberedende Handling til Højforræderi) nok kunne anvendes, da der hertil ikke udkræves, at Tidspunktet for Handlingens Gennemførelse allerede er bestemt, og Overrigsadvokaten fortsætter:

§ 85 kan ikke anvendes, „fordi der ikke er tilstrækkelig Grundlag til at antage, at Tiltalte har opfordret til en højforræderisk Handling, som umiddelbart skulde bringes til Udførelse“ (§ 82, 81³).⁹⁾

§ 86 er tilstrækkelig individualiseret; derimod er der ikke fremkommet tilstrækkelige Beviser for derudover — hvad der er nødvendigt — at kunne fastslaa, at Indlemmelsen skal ske ved Magt (§ 81, Nr. 3), og af hvilken Art dette Magtmiddel vilde være. Ligesaa savnes tilstrækkelige Holdepunkter for — hvad der endvidere maa kræves — at kunne paavise de konkrete Midler, ved hvilke det konkrete endelige Maal skal opnaas, Henvisningen til det af Tiltalte angivne Middel, at ud-

---

⁹⁾ »weil für die Annahme, dass der Beschuldigte eine Aufforderung zu einer unmittelbar zur Ausführung zu bringenden hochverrätherischen Handlung (§ 82, 81³) erlassen habe, kein genügender Anhalt gegeben ist«.

*) Redaktør *Bjørn Hanssen*, Aabenraa, har velvilligst oplyst, at hans Fader blev løsladt den 29. Marts 1895 Kl. 20 »efter at Lindemann Kl. 19 havde faaet Telegram fra Statsadvokaten«.

nytte Presse-, Forenings- og Forsamlingsretten til at fremme og vedligeholde dansk Nationalbevidsthed og at vinde og oprettholde en Indflydelse paa Ungdommens Opdragelse i denne Aand, vilde ikke være tilstrækkelig, saa længe det ikke kan ses, at denne Udnyttelse og hin Indflydelse har faaet en bestemt afgrænset Form, f. Eks. i konkrete Organisationer med obligatoriske Vedtægter. Som Sagen nu staar, er det efter Rigsrettens hidtidige Praksis haabløst at ville opnaa en Domfældelse¹⁰⁾

Mon det nu ikke er et mildt Udtryk at sige, at man forbavses over *Amtsdommer* Lindemanns Embedsførelse? Da hans Fængslingskendelse ophæves af Landsretten, erklærer *han* denne for inkompetent, uden selv at opdage, at saa *ogsaa han selv* allerførst har været det. Foreligger der Højforræderi imod *Riget* — og det hævder *Amtsdommer* Lindemann selv — da var kun Overrigsadvokaten, ikke Statsadvokaten i Flensborg, kompetent til at begære indledet Undersøgelse og ene og alene Rigsretten i Leipzig, ikke *Amtsdommer* Lindemann, kompetent til at tage Begæringen til Følge og gennemføre Undersøgelsen (Afhøringen af Hanssen). Og medens *Amtsdommer* Lindemann med en Begrundelse, hvis Lovstridighed maatte have været ham bekendt, søger at gennemføre sin Opfattelse, holder han — i Modstrid med Landsrettens Kendelse og uanset Statsadvoka-

¹⁰⁾ »Dagegen sind ausreichende Beweise für die weitere notwendige Feststellung, dass die Einverleibung durch das Mittel der Gewalt (§ 81 Nr. 3) bewirkt werden solle und welcher Art diese Gewalt sein würde, nicht beigebracht. Ebenso fehlt es an genügenden Anhaltspunkten für den ferner erforderlichen Nachweis der konkreten Mittel, durch welche das konkrete Endziel erreicht werden soll. Der Hinweis auf das von dem Beschuldigten angegebene Mittel der Ausnutzung des Presse-, Vereins- und Versammlungsrechts zur Verbreitung und Erhaltung dänischen Nationalbewusstseins und der Gewinnung und Erhaltung eines Einflusses auf die Jugenderziehung in diesem Sinne würde nicht ausreichen, solange nicht erkennbar ist, dass jene Ausnutzung und dieser Einfluss eine bestimmt umgrenzte Form, etwa in Gestalt konkreter Organisationen mit obligatorischen Satzungen gefunden hat. Bei jetziger Lage der Sache ist nach der bisherigen Rechtsprechung des Reichsgerichts die Herbeiführung einer Verurteilung aussichtslos.«

tens Anmodning—H. P. Hanssen fængslet. Mon ikke Amtsdommer Lindemann skal takke en naadig Skæbne for, at Sagens originale Akter nu blev „henlagt“ hos Statsadvokaten i Flensborg? De rummer saavist „ausreichende Beweise“ imod ham for at have overtraadt en anden Bestemmelse i Straffeloven, den der er rettet imod Frihedsberøvelse. Men hans Interesse for Sagen blev usvækket: Endnu længe efter dens Afslutning har han efter sit Ønske gentagne Gange faaet Akterne udlaant. De ses ogsaa udlaant til Overpræsident v. Steinmann, der tilbagesender dem med en Anordning fra Regeringspræsidenten om skærpet Tilsyn med de danske Forsamlinger.

Medens Amtsdommer Lindemann nu — hvad denne Sag angaar — forsvinder fra Skuepladsen, gør Statsadvokaten i Flensborg i 1896 et nyt Forsøg. Han indberetter nu til Overstatsadvokaten — altsaa i Haab om en Højforræderisag imod Prøjsen — om en Tale, H. P. Hanssen den 9. Nov. 1896 har holdt i Kolding og fremhæver udtrykkeligt, at der efter hans Mening foreligger Højforræderi. Overstatsadvokaten, der som Gennemgangssted havde videresendt den første Sag til Overrigsadvokaten, sender nu Statsadvokatens Indberetning til den prøjsiske Justitsminister, der ikke anser en Straffeforfølgelse imod H. P. Hanssen for betimelig („angezeigt“) af Hensyn til Bevisvanskelighederne og et Resultats Usandsynlighed, helt bortset fra „Bestemmelsen i den prøjsiske Forfatnings Art. 84, der for Tiden er til Hinder for en saadan Straffeforfølgelse“ (H. P. Hanssen var i Marts 1896 bleven valgt som Landdagsmand for Sønderborg-Aabenraa Kreds og nød derfor efter den nævnte Bestemmelse Immunitet, der efter den prøjtiske Landdags Praksis ikke kunde forventes ophævet).

Fra Åbenrå byråd 1853.

Åbenrå — Apenrade.

Af Niels Black Hansen.

Det var *P. G. Thorsen*, der i 1855 (De med Jydske Lov beslægtede Stadsretter) placerede navneformen Åbenrå etymologisk der, hvor den står endnu. Afledningen af *Opnør-å* er gentaget så tidt og efterhånden så velkendt, at den ikke behøver at opfriskes her. Derimod kan det have sin interesse at se, hvorledes man på stedet tog på sagen, da spørgsmålet om byens oprindelige navn efter treårskrigen igen var blevet aktuelt.

Det vil i det følgende blive nævnt, at der i 1840 havde udviklet sig en pennefejde om spørgsmålet Åbenrå-Apenrade mellem *Fr. Fischer* og Åbenrå lægen *A. W. Neuber*. Fischer skrev i sit blad *Apenrader Wochenblatt*, der fra 1. april 1840 omdøbtes til *Ugeblad for Aabenraa* og fra da af udkom på dansk. Dr. Neubers indlæg fremkom først i Haderslev bladet *Lyna*, og han sammenfattede i 1840 sine modgrunde i en lille pjece „*Der Name Apenrade*“. Det er både morsomt og lærerigt nu 100 år efter at se, såvel hvorledes en mand som *Fr. Fischer* gik i gang med undersøgelsen, og hvor stærk modstanden mod det „nye“ var også udenfor dr. Neubers kreds. Fischer blev skældt ud for landsforræder alene for navnets skyld (*Fischer* til *Flor* 14. 6. 1840), og der sattes en adresse igang, som opfordrede magistraten til at forbyde ham brugen af dette forargelige ord (*Fischer* til *Flor* 24. 9. 1840).¹⁾

Som videnskabelig disciplin var stednavneforskningen først i sin vorden. Men den vågnende erkendelse af målets centrale betydning for nationalitetsbevidstheden kunde ikke undgå omsider at lade det gå op for læg som for lærd, at stednavnene ikke er vilkårlige, utopiske eller heterotopiske dannelser (som personnavnene kan blive det i en rodløs tid), men at netop de

¹⁾ P. Lauridsen, *Da Sønderj. vaagnede II*, s. 24.

er sprogets enere, der plejer at være mere modstandsdygtige end den sproglige masse.

Politiske skel er stednavnene uvedkommende, og fortidsgranskning efter uvedkommende ledetanker er en farlig ting. Sporene har skræmt og skræmmer. Det er synligt for alle, som kan og vil se, i hvis øje bjælken og i hvis skæven sidder. Men også skæven var der og er der vel endnu hist og her. Åbenrå — Apenrade er dog forlængst hørt op med at være noget andet end et politisk anliggende. Byens navn er uomtvisteligt.

Af det kildemateriale, som nu foreligger samlet i „Sønderjyske Stednavne“, kunde man få det indtryk, at *skrivemåden* Åbenrå (Aabenraae) for første gang optræder på *Videnskabernes Selskabs Kort*. Selskabet påbegyndte sine opmålings- og kortlægningsarbejder i 1760 og afsluttede dem i 1841. Det bør dog erindres, at Sønderj. Stedn. ikke er og ikke vil være en kildesamling i den forstand, at man ved hjælp af den alene kan fastslå alderen af en skrivemåde, i hvert fald ikke i tiden efter reformationen.²⁾ Det vil også af det følgende fremgå, at Videnskabernes Selskabs Kort ikke er ophav til skriftformen Aabenraa, omend det må antages, at fastlæggelsen der og senere på det *danske generalstabskort* har bidraget væsentlig til, at Aabenraa tilsidst gik af med sejren også i officielt brug. Selve *navne*formen — Obenroe eller Oppenra eller også Øpneræ, Øpenra³⁾ er Åbenrå — kan forfølges tilbage til det 13. århundrede.

På åstedet kom spørgsmålet Åbenrå-Apenrade igen på dagsordenen i 1853, ved at skibsejer og borger *Johan Nielsen* rettede en forespørgsel til centraladministrationen i København vedrørende byens officielle navn. Ministeriet afæskede amtmanden, kammerherre *Heltzen*, en udtalelse, som lod opfordringen gå videre til byens magistrat.

²⁾ Se Gunnar Knudsen i Sj. Aarb. 1940, s. 36.

³⁾ Diplom. Dan. 2rI, nr. 274 (anno 1259).

Borgmester *P. J. J. Lunn* gav et svar, som viser, at borgmesteren til fulde vidste, hvorfor han i byens officielle danske skrivelser havde indført navneformen Aabenraa. Udkastet til Lunns svar er bevaret i byarkivet,⁴⁾ og det skal gengives her i

Borgmester P. J. J. Lunn.

sin helhed. Det er senere af en tysk embedsmand, der et sted kalder sig K., blevet försynet med blyantsbemærkninger i randen, som på sin vis også er interessante nok til at blive bevaret. De er skrevet dels på tysk og dels på dansk, og der er foretaget kraftige understregninger i Lunns tekst. Disse bemærkninger vil i det følgende blive gengivet i parentes.

⁴⁾ Åbenrå byarkiv XXI, nr. 267.

Dokumentet har følgende ordlyd:

Til

Det kongelige Amthuus

Hersteds.

Ifølge det Kongl. Amthus's behagelige Skrivelse af 29. f. M. paaligger det Magistraten at afgive Erklæring over et Andragende fra Træhandler Johan Nielsen heraf Byen, hvori han anholder om det kongelige Ministerii Resolution for, hvilket Navn enten „Apenrade“ eller „Aabenraa“ Byen skal tillægges i officielle Documenter.

Andragendet er efter sammes Indhold fremkaldt ved at Byen i de efter høiere Befaling for samtlige Borgere udfærdigede Borgerbreve er kaldet Aabenraa, i hvilken Anledning den Beskyldning er fremsat imod Undertegnede, at jeg har forandret Byens Navn og Segl.

Da Andragendet saaledes er rettet mod mig personlig, og jeg derhos, som den, der besørger de skriftlige Udfærdigelser fra Magistraten, staar i et noget forskjelligt Forhold til Sagen fra mine Herrer Colleger, har jeg troet det passende særligt at udtale mig desangaaende, overladende til mine Herrer Colleger at tilføie, hvad de maatte ansee tjenligt til yderligere Belysning af Sagen.

Ihvorvel den Paastand, at Byen siden Aaret 1284 har ført Navnet „Apenrade“, og at det er mig, der har forandret dette til „Aabenraa“, røber et saadant Ukjendskab til Forholdene, at en Gjendrivelse kunde synes overflødig, og ihvorvel jeg erkjender, at en officiel Erklæring og Skrivelse ikke er Stedet til at fordybe sig i historiske eller sproglige Undersøgelser, er det mig dog altfor magtpaaliggende at fjerne ethvert Skin af at have handlet uden tilbørligt Overlæg, til at jeg ikke skulde udbede mig Tilladelse til noget udførligere at omtale de Grunde, der har bestemt mig, naar jeg lige siden min Embedstiltrædelse bestandig har kaldt den By, hvori jeg er ansat som

Borgermester, „Aabenraa“, naar Udfærdigelsen skete paa Dansk, og „Apenrade“, naar den skete paa Tydsk. —

Mine tidligere Eierforhold havde ført det med sig, at jeg alt forinden jeg blev ansat her i Byen var temlig nøie kjendt med de slesvigske Sprogforhold og vidste jeg saaledes ogsaa, at Byen i Menigmands Mund altid hedder „Affenraa“ (med et tykt udtalt A, som nærmer sig Lyden Aaffenraa,⁵⁾ saaledes som Navnet „Aabenraa“ maatte lyde i den her sædvanlige Dialect, der udtaler det bløde b som ff,⁶⁾ t. Ex. Safel for Sabel, Biffel for Bibel, ligesom at ogsaa Befolkningen her var dansktalende, og kun Embedsstanden og nogle Kjøbmandsfamilier, der vilde gjælde for finere end deres Medborgere, tysktalende. Den Slutning laae da nær [famosse Logik!], at Aabenraa var det oprindelige og danske Navn, og Apenrade det senere indførte tyske, og, saasomt jeg havde tiltraadt mit Embede, gjorde jeg mig deels ved Efterforskninger i Archivet, deels ved at indhente Oplysninger fra de Mænd saavel i Byen som andensteds, der maatte ansees for bedst underrettede, Umage for at komme til Vished om, hvorvidt denne Formodning var rigtig eller ikke. — Archivet indeholder imidlertid ikke meget herom. — Sandsynlig som Følge af de hyppige Byen overgaaede Ildebrande findes deri næsten ingen Documenter ældre end fra de sidste 2 Aarhundreder, da alt er skrevet paa Høitydsk [!], og hvori Byens tyske Navn derfor bestandig bruges. — Det eneste Document, der giver nogen Oplysning fra en tidligere Periode, er Byens Privilegier, den saakaldte Skraa, der er udstedt af Hertug Valdemar Aar 1335, men egentlig er Confirmation paa de alt af Kong Valdemar II givne Privilegier. Dette Document,

⁵⁾ Fejlhøring af Lunn. Forlyden delabialiseret ved svækkelse som følge af akcentforskydning. Angående denne sidste se J. Byskov, »Modersmaalet«, s. 216—219). Vedr. klusilsvækkelse jfr. V. Benneke & Mar. Kristensen, Kort over de danske folkemål § 102.

⁶⁾ Skulde være f. Fordoblingen (længden) er en sag for sig.

der er affattet paa Latin med en stor Mængde danske Ord indflettede, begynder saaledes:

„In Nomine Patris et filii & spiritus sancti. Amen. Nos consules et cives in Openraa⁷⁾ statuta nostræ civitatis, quæ Skraa dicuntur, prout erant temporibus Woldemari Regis ordinavimus et scribificimus in hunc modum.

Hvilken Skrivemaade „Openraa“ [Openraa N B!] findes saavel i den originale paa Pergament skrevne Text, som i den Afskrift, der er optaget i Kong Christian den 1tes Confirmation af Privilegierne, hvortil alle senere Confirmationer slutte sig, og som altsaa maa betragtes som den nu gjældende Text. [Plattdeutsch kennt der Herr Berichterstatter natürlich nicht, weiß auch nicht, daß die dänische Sprache überhaupt germanischen Ursprungs ist].

Af de tidligere Confirmationer er den ældste Kong Christian d. 1stes,⁸⁾ der ligesom Kong Hans's har Apenraa, hvilken Skrivemaade ogsaa findes i et andet af Kong Christian d. 1. udstedt Document, der bekræfter Byens Ret til de udenfor samme liggende Jorder, Apenraa Wückbild, og hermed kan sammenlignes det sammesteds forekommende Udtryk „betugen apenbar“ — Af Kong Christian den 2den findes ingen Confirmation, men Kong Frederik den 1ste har endnu „Apenraa“, hvorimod man i den Confirmation, som Kong Christian den

⁷⁾ Der står i skråen opnaa med et tegn for »er« mellem n og aa = operaa. Navnet forekommer 3 gange (linje 1, 18, 41). Pergamentet (nr. 1 LA) er nu så medtaget, at navnet er forsvundet de to første steder. P. G. Thorsen har dog endnu læst dem alle tre (a. st. facsimile, tab. 5).

⁸⁾ Den ældste nedertyske oversættelse af skråen, der formentlig stammer fra 1. halvdel af 15. århundrede (perg. nr. 2, LA), har Openra, Openraa. Denne oversættelse antages at have ligget til grund for stadfæstelserne fra 1473 til 1740. Chr. I. har konfirmeret privilegierne to gange i 1473, med kun godt en uges mellemrum, nemlig 21. 12. i almindelighed (perg. nr. 3) og 30. 12. med skråens fulde nedertyske tekst (perg. nr. 4). Denne sidste har Thorsen formentlig med urette dateret til 1474 (die jovis in natlibus anno etc. LXXIII = torsdag i julen 1473, se Urkundens. d. Ges. f. schl.-holst.-lauenb. Gesch. IV, s. 90). I den første står Apenraa, i den sidste Apenra i den lat. indledning og Apenraa i den nedertyske tekst.

3die, om hvem der fortælles, at han ikke kjendte det Folks Sprog, han beherskede, og som sønderlemmede Riget ved at skille Hertugdømmerne fra Kongeriget, i Aaret 1533 har udstedt, for første Gang støder paa Navnet „Apenrade“. — [es wird trotz des deutschen Textes hieraus gefolgert, daß Apenraa dänische Schreibweise ist, u. später, daß es überhaupt dänisch sei]. Efter den Tid var Confirmationerne ikke længer udstedt af danske Konger men af tydske Hertuger. De ere nu ei heller længere udfærdigede paa plattydsk, men paa høitydsk, og det er derfor intet Under nu overalt at træffe Navnet Apenrade, indtil Privilegierne efter Slesvigs Incorporation [! ?] i Aaret 1723 atter indsendtes til Confirmation af den danske Konge, hvilken Confirmation dog ikke paafulgte i Kong Frederik d. 3's⁹⁾ Regjeringstid, men først meddeltes den 5. Decbr. 1740 af Kong Christian d. 6te, og er, som alt bemærket, denne Confirmation affattet saaledes, at Privilegierne ere indrykkede in extenso med Bibeholdelse af Originaltextens Skrivemaade „Openraa“. ¹⁰⁾

Jeg beder undskylde, om jeg i Foranstaaende har været noget vidtløftig; men det forekommer mig heraf at fremgaa, at Indførelsen af Navnet Apenrade falder sammen med Begyndelsen af hele det øvrige Fortyskningsværk her i Hertugdømmet [!!!?], og denne Omstændighed syntes mig for mærkelig til ikke at udhæve den noget stærkere. —

Naar Hr. Nielsen nu i sit Andragende anfører: „Byen har, saaledes som Stadsarkivet udviser, siden Aaret 1284 ført Navnet Apenrade“, da er denne Paastand aabenbart laant af et lidet Skrift, som Dr. Neuber i Aaret 1840 udgav under Titel „Der Name Apenrade“, men Hr. Nielsen har formodentlig ikke vidst, og kunde ret ikke vide, at saa godt som alt, hvad der i dette Skrift er citeret af Documenter fra Byens Archiv, er aldeles for-

⁹⁾ Skal være: Frederik d. 4.

¹⁰⁾ I den lat. tekst. I den nedert. og i konfirm.: Apenraa. (Åb. byark. III, nr. 6, LA).

vandsket. [Das weiss nur der weise Bürgermeister Lunn aus Dänemark!!] Sit Hovedbevis henter Dr. Neuber fra „Apenrader Stadtrecht von 1284“, hvori Byen skal hedde Apenrade; men en saadan Byret findes aldeles ikke i Archivet eller kan ses nogensinde at have været der, og det er mere end tvivlsomt, om den overhovedet eksisterer i Original, saavel som mig ubekjendt, i hvad Sprog den oprindelig har været affattet¹¹⁾, i hvilken Henseende det fortjener at bemærkes, at afdøde Etatsraad Falck i Kiel var af den Formening, at Skraaen var den egentlige Byret og den saakaldte Byret kun et senere reciperet Exemplar af Flensborg Byret. Derimod haves i Archivet 2de aldeles private Notitsebøger, hvoraf den ældste er begyndt 1607¹²⁾, og hvor iblandt mange andre Ting, t. Ex. historiske Oplysninger, en Forklaring over latinske Ord, som forekommer i Retssproget osv., ogsaa findes Afskrifter af denne saakaldte Byret, dog ikke af den originale, men af en af Kong Christian d. 2den derpaa meddelt Confirmation, som aabenbart er den af Dr. Neuber citerede. [Det er imidlertid ingen Skraatobak, Herr Lunn!]

Men hvor unøiagtige disse private Afskrifter ere, navnlig hvad Navne og Bogstavering angaar, sees let ved at sammenholde dem med hinanden : Saaledes har den ene „Herzogk Woldemar von Juttlant“, den anden: „Hertoch Woldemar van Jüttlandt“ : og især deraf, at den ene tillige har en Afskrift af Skraaen, hvori Byen kaldes Apenrade, uagtet Originaltexten, som oven viist, har Openraa. — Det er da klart, at disse Afskrifter intet kunne bevise i denne Sag, og at dømme efter de Oplysninger Archivet giver, har Byen altsaa [Na! Na! Na!] oprindelig heddet Aabenraa, og først paa Christian d. 3's Tid i tydske Documenter faaet Navnet Apenrade [altsaa de ældre vare danske?! jeg mente de vare latinske og plattyske! K.]

Danske Documenter fra de senere Aarhundreder ere høist sjældne her, da Modersmaalet indtil de sidste Decennier be-

¹¹⁾ Se. P. G. Thorsen, a. st. s. 57—63.

¹²⁾ Åbenrå Byarkiv I. 1. a (LA).

tragtedes som et Pøbelsprog, der brugtes i daglig Tale, fordi det faldt naturligt, men ikke var værdigt til at benyttes ved høitidelige Leiligheder eller ved Affattelsen af Documenter. Jeg har kun truffet paa eet saadant, nemlig et Skjøde paa en Lykke ved Stollig-bæk, hvilket begynder saaledes: „Jeg Johann Høyer, Borger og Indwaner udi Abenraa“ og er undertegnet: „Actum Abenraa dend 28. Februarij Ao 1616“; men dette Document, hvori Landsbyen Kolstrups Navn ogsaa forekommer bogstaveret „Kaalstrup“, bliver ret mærkeligt, naar det sammenlignes med det næste Skjøde paa samme Eiendom, der er affattet paa Tydsk i 1649. [ah!] fordi Navnene her lyder Apenrade og Kolstorf, da det heraf sees, at man ogsaa har villet fortydske denne Landsbys Navn, hvilket dog ikke er lykkedes, saaledes som med Byen Aabenraa. [Kolstorp¹³] i det ældste Dokument. At „rup“ ikke er andet end det af Danske forvanskede Torp (Dorf), derom veed Hr. Lunn naturlig Intet.].

I Claus Møllers Beskrivelse over Byen siges, at denne oprindelig ikke har heddet Apenrade, men Abenrøy,¹⁴) saaledes som den kaldes af de danske, medens den af de Tydske kaldes Apenrade. Pontoppidan,¹⁵) som jeg dog ikke har ved Haanden,

¹³) Angående -thorp > -torp > -trop, senere skrevet -trup efter forled på s se Sønderj. Stedn. I. Indl. LXI, hvor der er henvist til Brøndum-Nielsen, Gammeldansk Grammatik II, s. 258 ff. (metatese) Kolstrup forekommer allerede 1377 (Dipl. Flensb. I, 88). Se Sj. Stedn. IV, 4.

¹⁴) Denne tilføjelse til Cl. Møllers kronike findes foruden i de af V. Marstrand, Åbenrå s. 98 og 109 opgivne kilder i Åbenrå Byarkiv III nr. 9a (jfr. J. Hvidtfeldt Sj. Aarb. 1943, 244). Tilføjelsen skyldes kartografen Johs. Mejer, hvis gengivelse af danske navne som bekendt ikke kan tages som umiddelbar sprogkilde. Men Mejers vilje har været god nok, og borgmester Lunn anfører ham med rette som vidne.

¹⁵) Erik Pontoppidan, Theatrum Daniae (1730 . . . »Apenrade an einem breiten und offenen Meer-Busen der Ost-See gelegen, daher, nach einiger Meynung, der Name Apenrade quasi offene Rehde heisset. Da aber Apenrade nur eine Verdrehung nach der Teutschen Mundarth ist, und der alte, eigentliche und rechte Name auf Dänisch Aabenraae heist, Raee oder Wraae aber in der Landessprache

skjelner, saavidt erindres, ogsaa imellem det danske og tyske Navn Aabenraa og Apenrade. Arild Hvitfeldt¹⁶⁾ beretter, at „Obenraa“ Slot og By blev pantsat til Dronning Margrethe. Paa Videnskabernes Selskabs Kort [scilicet: *danske*] kaldes Byen Aabenraa, ligesom paa den afdøde i sin Tid her boscatte Oberst Gløersens Kort, og i Danske Magazin omtales et Vers angaaende et Capell, der indtil Aaret 1530 stod sønden for Byen, hvori det iblandt Andet hedder:

Et naadefuldt Billede monne der staae,
som er Sancta Anna udi Obenraa.¹⁷⁾

Efter at have erhvervet disse Oplysninger, forekom det mig ikke længer tvivlsomt, at Byens danske[!] Navn er Aabenraa, som den af Menigmand kaldes [jeg troede Affenraa!], og denne min Anskuelse har jeg hørt bekræftet af Mange, der har bedre Indsigt i saa Henseende end jeg, ligesom det er mig bekjendt, at Etatsraad Falck i Kiel antog det Samme, derimod veed jeg ikke, at denne Paastand er bleven modsagt af Nogen, der har haft Leilighed til at gjøre sig nærmere bekjendt med Sagen, undtagen af Dr. Neuber, der beviisligen[?] skrev ikke for at faae Sandheden frem, men for at skade det af Redacteur

---

nicht Rehde, sondern einen Winckel oder engen Orth bedeutet, so fällt die erste Derivation von selbsten weg — — —

Den danske Atlas (1781) — »Sit Navn mener Byen at have af en aaben Rhede, hvilket synes rimeligt af dets gamle Skrivemaader Oppenrade og Oppenraae. Paa Dansk kaldes den nu i Almindelighed Aabenraae, som vel kunde betyde en »aaben Vraae«. På kortbilagene står »Apenrade optaget af H. Michelsen 1769« og »Aabenraae 1768«.

Erik Pontoppidan har, som det ses, i 1730 forkastet Apenrade, medens han 50 år senere nærmest sideordner formerne.

¹⁶⁾Danmarckis Rigis Krønike I, 635. Arild Hvidtfeldt levede 1546—1609.

¹⁷⁾ Stammer fra »Dialogus. En greselig ond tiende som Pauen fick til Rom om den Papistiske Messe osv.« trykt 1533 i Malmø (Dansk Bibliografi I, nr. 166), en dansk versificeret og lokaliseret bearbejdelse af en svejtsisk prosasatire fra reformationstiden. Optrykt i Danske Magazin II (1746), som Lunn har benyttet. »Obenraa« forekommer tre gange, to gange rimende på »staa« og en gang på »faa« (Danske Mag. II, s. 90—91). Om kapellet se Claus Møllers krønike (V. Marstrand, Åbenrå, s. 101).

Fischer udgivne danske Ugeblad, der kaldte sig Ugeblad for Aabenraa, og saaledes bane Vei for et tysk Ugeblad.

Men forholder dette sig saaledes, da gaaer Træhandler Nielsens Andragende jo ud paa, at det skal forbydes den danske Øvrighed i en dansk By at benævne denne med dens danske Navn og paalægges samme for Fremtiden alene at bruge det tyske Navn. — Det er unægtelig et stærkt Forlangende, og jeg er temlig overbeviist om, at det ikke engang har været Hr. Nielsen selv ganske klart[!], at det er det, han har ansøgt det høie Ministerium om; thi han vilde da upaatvivlelig have faaet en Ahnelse om, at han er bleven ført paa Glatiis[!] af dem, der ere kløgtigere end han, men ikke ønske at træde frem, og indseet, at det var med god Grund, at Medlemmerne af en agtet Klub her i Byen, hvem han søgte at overtale til Medundertegning af Andragendet, erklærede ikke at ville tage Deel i et saadant Foretagende. For mig i det Mindste er det aldeles klart, at den hele Agitation om Byens Navn har været myntet paa at udsaae Uenighed, hvor de Ildesindede kun ugjerne saa fuldkommen Enighed; men jeg vil forøvrigt gjerne troe, at Nielsen, der er en velsindet[!], men ikke just skarpsindig Mand, heller ikke herom har havt nogen Forestilling.

I Hr. Nielsens Andragende hedder det videre, at det har fremkaldt Vanskeligheder i Udlandet, at Navnet „Aabenraa“ er blevet brugt i vedkommende Skibsdokumenter, medens Skipper-Certificatet lyder paa „Apenrade“. — Jeg har nok hørt denne Paastand før, men troer, oprigtig talt, ikke, at det er andet end et af de Paaskuud, vore Hjemmetyskere sædvanligen bruge, naar de ville have en Sag frem[!!], i det Mindste har jeg trods al Efterspørgsel aldrig kunnet faae nogen Oplysning om, naar, hvor eller hvem dette skulde være hændet. — Biilbreve¹⁸⁾, Rhederbreve og Borgerbreve ere efter den

¹⁸⁾ Hvis nogen forskyder Penge til et nyt Skib at bygge eller til Folkens Underholdning imidlertid, hand skal derom oprette skriftlig Contract . . . hvilken Contract kaldis Biilbrev D 4—5—9 (Ordbog

gamle Formular overskrevne saaledes: „Borgmester og Raad i den Kongelige danske Sø- og Handelsstad Aabenraa i Hertugdømmet Slesvig osv.“ Selv den for vore Forhold meest fremmede maa det heraf være indlysende, at vedkommende Skib er hjemmehørende i en dansk Havn, og derpaa er det, at det kommer an i fremmed Land, og ikke om Havnen kaldes saa eller saa. Overhovedet kan der vel ikke afstedkommes mere Ulykke af, at vor By har et danskt og et tydskt Navn end deraf at Hovedstaden paa Dansk hedder Kjøbenhavn, paa tysk Copenhagen, hvoraf følger, at t. Ex. en Vexel trukket i Hamborg, men accepteret i Kjøbenhavn, har begge Navne, ligesom Ribe og Ripen, Roeskilde og Rotschild, Tronhjem og Drontheim. I alt Fald kunde det med samme Ret paastaaes som med Aabenraa, at Haderslev, Sønderborg og Tønder nødvendig maatte kaldes Hadersleben, Sonderburg og Tondern, fordi disse Navne udelukkende ere brugte i alle tidligere Documenter, og der nok mulig endnu findes dem, som ikke vide bedre Besked, end at de troe, at disse ere de rigtige Navne. [Na! na! na, altsaa desuagtet veed Herr Lunn *bedre* Besked!]

Med Hensyn til, at Hr. Nielsen i sit Andragende søger at give det Udseende af, at Magistraten er den eneste Authoritet, der benævner Byen med Navnet Aabenraa, skal jeg indskrænke mig til at bemærke, at dette ingenlunde er Tilfældet, fordi de færreste Authoriteter have ret havt Tid eller Leilighed til nærmere Undersøgelse af en Sag, der i og for sig ikke har stor Vigtighed, og jeg troer derfor ikke, at det vilde bidrage synderlig til Sagens Opklaring at opregne hvilke Autoriteter der bruge denne eller hiin Skrivemaade, hvorfor jeg ikke skal dvæle derved, kun det kan jeg ikke lade ubemærket, at den Authoritet, som er Magistratens og navnlig Byskriverens nærmeste Foresatte, hvad Protocolføring og Udfærdigelse af

over det danske Sprog), Bil = mellemrum, mellemtid. Den indoeurop. rod skal være den samme som i efterledet af gr. *amphi* og sammenstilles af Falk & Torp (Norw.-dän. etym. Wörterb.) med »bil-
lede« og »billig«.

offentlige Documenter angaar, er den Kongelige Appellationsret for Hertugdømmet Slesvig [indsat under Ophævelse af den lcvlig bestaaende *schleswig-holsteinlauenburgsches Oberappellationsgericht* i Henseende til Schleswig, som et af de mange *Daniseringsmetoder* og *Manicuria*]¹⁹⁾, som i danske Udfærdigelser aldrig benævner Byen anderledes end med dens danske Navn „Aabenraa“, og at dette i den senere Tid er bleven brugt endog i Udfærdigelser, der ere forsynede med hans Majestæt Kongens egenhændige [tænk bare!] Underskrift, derpaa leverer iblandt Andet den under 2. Juli 1852 for Pastor Leth som dansk Compastor i Aabenraa udfærdigede Bestalling et Exempel.

At det iøvrigt i flere Henseender vilde være ønskeligt, om et og samme Navn brugtes i alle Documenter, som affattes i samme Sprog, derfor er jeg ingenlunde blind; men anseer det derhos for afgjort, at dette Maal ikke bør søges opnaaet ved at monopolisere det tydske Navn paa danske Tunger. — [Altsaa dog! men naturligvis for at monopolisere det saakaldte danske Navn Openraa (forvandsket til Aabenraa) for de smukke danske Tunger!]

Aabenraa, d. 22. Octb. 1853.

*

Som det vil ses, havde borgmester Lunn ikke så helt lidt mere forstand på stednavne og sproglige spørgsmål end hans tyske kommentator. At han var københavner og så at sige medbragte rigsmålsformen for bynavnet fra den siden Holbergs tid over hele landet velkendte gade i København, kan muligvis have forledt ham til at høre en runding i forlyden i den stedlige udtale, som må være forsvundet længe før den for området ejendommelige form for klusilsvækkelse var indtrådt, der måske nærmest har virket i samme retning på forlydens læbeartikulation som trykforskydningen.

¹⁹⁾ Sådan står der tilsyneladende. Udtrykket er vel pleonastisk.

Gadenavnet i København kendes fra begyndelsen af 17. århundrede²⁰⁾ og optræder da i former svarende til bynavnets. Op imod reformationstiden kendes gaden under andre navne („Roszengarden“, „byes strede“, „det stræde, som løber fra Clare“).²¹⁾ Der kan også efter *Stednavneudvalgets* opfattelse²²⁾ næppe være tvivl om, at gaden er opkaldt efter den sønderjydske by. Det samme gælder iøvrigt om en gård i Nørre Nissum sogn (1614 Aabenraa).²³⁾ Et andet eksempel på, at et bynavn direkte er anvendt som gadenavn, er *Kjøbenhafn*, navn på en gyde i *Holbæk*.²⁴⁾ Så sent som i sidste udgave af *Salmonsens Konversationsleksikon* forklarer iøvrigt *Axel Olrik* gadenavnet som „de aabne Vraer“. Man kan vel sige, at den sønderjydske købstad har givet gaden i *København* sit navn, som denne har bevaret og givet tilbage til byen i rigsmålsform, da tiden var inde. Ved lydret „oversættelse“ på stedet vilde den formentlig være kommet til at hedde *Abenrå*.

*

Betænkningen af 1853 blev afgivet af borgmesteren på magistratens vegne. En af rådmændene, *D. Damm*, indsendte et særvotum, der ligeledes anbefalede en forkastelse af tømmerhandler Nielsens andragende. I en følgeskrivelse udtales: „Det er en uomtvistelig Kjendsgerning, at den unaturlige Fortyskning af de danske Stednavne her i Hertugdømmet Slesvig er et af de mange Kunstgreb, der af Herskesyge og Sønderlemmelseslyst i Aarhundreder have været anvendte og stadig forøgedes for derved at give det danske Sønderjylland et tyskt Anstrøg, og i Forening med det tyske Holsteen ved given

²⁰⁾ O. Nielsen, *Kjøbenhavns Diplomatarium*, se reg.

²¹⁾ *Ramsing, Københavns Hist. og Topogr. i Middelalderen III*, s. 103.

²²⁾ På forespørgsel meddelt ved hr. dr. phil. Kr. Hald, som også henviser til *Ramsing*.

²³⁾ *Trap VIII*, s. 76.

²⁴⁾ *Hugo Matthiesen, Gamle Gader*, s. 84. Eksemplet meddelt af *Stednavneudvalget* (dr. Hald).

Leilighed at løsrive det fra Moderlandet, og det er denne Fjendens Sæd, der i vore Dage endelig syntes at være modnet, og nu skulde høstes til Gavn for Vedkommende.

Men Gudske Lov, Fjendens Anslag *strandede paa det danske Folks Troskab* .... Det er med disse Betragtninger, at den tro danske Slesviger med Glæde hilser enhver Foranstaltning, der føres af Hans Majestæt vor Konges tro Embedsmænd for at udlette Mindet om de Trældoms Dage, da Danskheden var lænkebunden af tysk Overmod i vor Statsdeel, og det var med disse Tanker, at de ærbødigt undertegnede Magistratsmedlemmer med Glæde hilsende den Dag, da Staden Aabenraas ny Borgmester Herr Justitsraad Lunn igjen gav denne sit oprindelige gode danske Navn paa Prent ved Udfærdigelsen af officielle Documenter.“

Amtmand Heltzen betragtede det *alene som sin opgave at undersøge træhandler Nielsens kompetence* til at stille andragende. I udlandet kunde han ikke have ulemper, da han kun var skibsejer i den forstand, at han som så mange andre småborgere ejede nogle hundrede rd. i skibsparter. At skibsredere havde haft vanskeligheder, havde ingen hørt noget om, og konsulaterne havde heller ikke indberettet noget sådant. I indlandet var det kun borgerbrevet, det kunde dreje sig om. At nægte modtagelsen af dette, indtil der forelå ministeriel resolution om øvrighedens beføjelse til at benytte „det af alle Omboende brugte By-Navn“, måtte kaldes ubeføjet.

Angående selve navnet udtalte amtmanden dog følgende:

Da begge Navne findes i de fleste Geographier og Aabenraa benyttes saavel af Hertugdømmets øverste Domstol, som af flere høieste Statsautoriteter, enten udelukkende eller i Flæng med Apenrade, ja, endog forekommer i et Par allerhøist udfærdigede Bestallinger og uden Erindring fra det høie Ministerii Side har været brugt af Magistraten i over 3 Aar, kan der ikke være Tale om nogen af Magistraten vilkaarlig foretaget Navneforandring. Ei heller tør Sagens i og for sig ligegyld-

dige Realitet antages at skulle være Gjenstand for den befalede Indberetning fra Amthuset, der for sit Vedkommende aldrig har betragtet det ene Navn som en Oversættelse af det andet.²⁵⁾

Amtmand Heltzen har ikke ord for at have vist svaghed eller ligegyldighed i spørgsmål af nationalpolitisk betydning. Han beskyldes tværtimod for hårdhed. Således anvendte han pryglestraf over for afsyngelsen af oprørsvisen.²⁶⁾ Men det var trods borgmester Lunn's dygtige redegørelse *simpelthen ikke gået op for helstatsmanden*, at tiden var kommen, da også stednavnene krævede klare linjer.

Svaret til magistraten lød:

Kongl. Amthuus
for
Apenrade, Sønderborg og Nordborg
Amter.

Apenrade, d. 19. Novbr. 1853.

Det Kongl. Ministerium for Hertugdømmet Slesvig har under 15de dennes tilskrevet mig saaledes:

„I Overensstemmelse med behøvelig Indberetning af 5te d. M. angaaende et Andragende fra Træhandler Johan Nielsen i Apenrade om Ministeriets Resolution for, hvorvidt Navnet „Aabenraa“ skal benyttes i officielle Udfærdigelser, meddeles herved det Kongelige Apenrader Amthuus til Efterretning og videre behøvelig Bekjendtgjørelse, at det ommeldte Andragende har maattet ansees for uhjemlet og at Supplikanten derfor ikke vil kunne forvente nogen Resolution derpaa meddelt.

Hvilket herved meldes til behøvelig Efterretning i Anledning af Indberetning af 24de f. M.

Paagjældende er meddelt det Fornødne.

I Amtmandens Fraværelse
Worsaae.

Til
Magistraten
i Apenrade.

²⁵⁾ Aabenraa Amt Journalsager 1853 XV nr. 39.

²⁶⁾ Sønderj. Hist. IV, s. 430.

Borgmester Lunn ses en del år senere at have korresponderet med kabinetssekretær *Trap* om spørgsmålet. I et udate-ret udkast — fra omtrent 1860 — skriver han bl. a.:

Fischer beklager ikke at kunne levere riigholdigere Materiale. Han har gennemgaaet Archivet temlig nøiagtigt, og der- ved fundet Adskilligt, som nok kan have Interesse for os, som boer her, men næppe for Andre.

Til Fischers Bemærkning angaaende Oprindelsen af Byens Navn, maatte det maaske være mig tilladt at føie, at siden der i Aarene 1839—1840 førtes en meget varm Strid imellem Fischer og afdøde Dr. Neuber angaaende Aabenraa og Apenrade, hvilket Neuber efter Danckwerth udledede af Rhed/Red, Reide, Reida, Road, Rade²⁷⁾ er denne Udledningsmaade vist at ansee som fuldkommen forkastet ligesom Red og Road just ikke har meget tilfælles i Udtalen, saaledes forekommer det mig, da Navnet hidrører fra en Tid, paa hvilken Aabenraa kun var en ringe Fiskerplads uden Handel eller Søfart, i det Hele ikke muligt at man har opkaldt denne efter Rheden, et Ud- tryk, overhovedet ikke forekommer meget i Folkemunde. — Imod hvad Professor Thorsen har anført i Forerindringen til de med Jydske Lov beslægtede Stadsretter Side 50—52, troer jeg ikke nogen Stemme senere har hævet sig, og det antages vist almindeligt, at dermed er al Tvivl hævet.

*

Al tvivl forekommer os også nu hævet, næsten 100 år efter at P. G. Thorsen har forklaret navnets oprindelse og vi gen- kender det uforvansket i den stedlige udtale. Men det var læn- ge om at sætte sig igennem. Fischers kamp i 1840 er omtalt. I 1844 skrev præsten Erasmus Loutrup om „de nymodens Nav- neforandringer, aldeles vilkaarligt, som Aabenraa for Apen- rade“,²⁸⁾ og træhandler Nielsens andragende vidner om, at der

²⁷⁾ Dr. A. W. Neuber, *Der Name Apenrade*, s. 8.

²⁸⁾ Sj. Aarb. 1892, s. 144 (Jens Jørgensen, Forfatteren, der har skrevet om Haderslev).

endnu efter treårskrigen i selve Åbenrå — dog tilsyneladende ikke indenfor Frederiksklubben — var „velsindede“ mennesker, som ikke gerne så deres bys navn, således som de udtalte det til daglig, på prent i ganske tilsvarende form. Vi bør dog ikke undre os alt for meget. Moderne analogier trænger sig på, også efter at den mundtlige kildes værd er anerkendt, i al fald i princippet. Hverken ministeriet eller amtet fulgte borgmester Lunns eksempel. Ministeriet ses at være gået over til formen Åbenrå først efter 1855 (måske under indflydelse af P. G. Thorsens redegørelse og i forbindelse med generalstabens undersøgelser), og amtet har kapituleret så sent som i juli 1858.²⁹⁾ Men flere *herredsfogeder*, således *Blume* i Ris herred, har ligesom borgmesteren i Åbenrå før dem på egen hånd givet byen dens danske navn tilbage. Borgmesteren kunde dog i 1852 henvise til Appellationsretten i Flensborg. I en materialesamling til Lunns svar, som er vedføjet udkastet til svarskrivelsen, anføres desuden „Allerh. Confirmerede Statuter for en Pensionskasse for Skolelærer Enker i Tønder, Aabenraa og Sønderborg Provstier“ af 1795 med tysk og dansk tekst jævnsides, hvor der i den tyske står Apenrade og i den danske Aabenraae (2 gange) og Abenraae (2 gange). Dette eksempel er dog ikke medtaget i selve skrivelsen.

I de danskskrevne *kirkebøger* fra sognene omkring Åbenrå kan man tidligt finde byens danske navn. *Ris* ældste kirkebog (fra 1748) har således gennemgående Aabenraa. *Felsted* kirkebog har omkring 1700 flere gange Abenraa, et par gange Abenra; betegnende er det, at der jævnsides med Abenra(a) står Apenrade, hvor der henvises til kirkelige handlinger, som er udført i købstaden. Således år 1715

Spons.

Nupt. cel.

Invoc:	Johann Timm glaser udi Abenra	Apenrade
	Anna Jens Schmidsl. af Kiding	

²⁹⁾ Apenrader Amts Journ. 1858 (L. A.).

Pastor Carl Viborg af Bedsted skriver i en attest på dansk af 10./1. 1715³⁰⁾ Aabenraae med rundet forlyd. Men præsten havde også studeret i København.

Ophold i København er vel også grunden til, at tjenestepige Bodil Jensdatter i et brev dateret Kiøbenhavn, d. 27. Maj 1771, som borgmester Lunn har bilagt sagen tømmerhandler Nielsen, skriver til „Min Broder Søren Sørensen Logerende hos Mæster Jacobsens Enke i Aabenraa“.

Eksempler på tidlig brug af byens ægte navn udenfor forvaltningskredsene finder man hist og her. I en skrivelse af 7./5. 1783 fra Nis Iversen af Lunderup til amtmænd v. Schmettau³¹⁾ forekommer to gange formen Aabenraa, der, som vi har set, er den lydrette, ikke ensrettede gengivelse i skrift af den stedlige udtale. Skrivelsen er formentlig affattet i Haderslev. Og så i Åbenrå byarkiv søger man ikke forgæves efter beviser på menigmands sunde sans i navnespørgsmålet.

*

I ene- og embedsvældens tid var det først og fremmest folket, der værnede hjemstavns værdier. I dette som i andre spørgsmål. Forjættelsen: I skal vorde som de fine! var ikke hørt eller stod endnu ikke til troende. Og i folkelighedens tidsalder? Svar svier.

---

³⁰⁾ Aab. Amt. v. Massows Ark. Civil-Bødereg. 1724—51 (L. A.).

³¹⁾ C. II. 1. 101 (L. A.).

Undersøgelserne af Sønderborg Slot 1936-42.

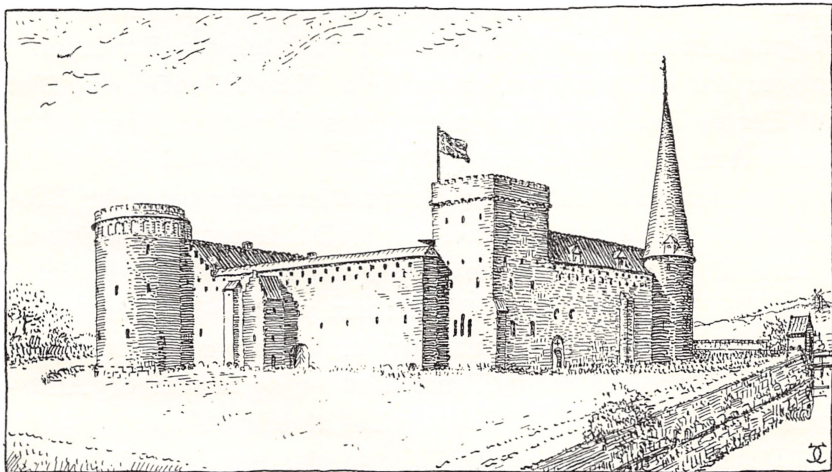
Ved Charles Christensen.

Man kan naturligvis mange Steder søge Oplysninger om Sønderborg Slots almindelige Historie og de Begivenheder, der har Tilknytning til Slottet.¹⁾ I nærværende Skildring medtages kun faa Hovedpunkter af Stedets Historie, og Vægten vil blive lagt paa de Resultater, som Undersøgelserne i 1936—42 bragte for Dagens Lys, og som klarlagde mange ældre Forhold, der tidligere var ukendte.

Man kender ikke noget fast Tilblivelsesaar for Anlægget af Sønderborg — saaledes som det er Tilfældet ved Københavns Slot. Sandsynligheden taler dog for, at Sønderborg er paabegyndt i de Aar, da man i Danmark forstod, at Landet maatte forsvares mod en Fjende, der kom med Skibe, plyndrede overalt samt søgte at føre Indbyggerne bort som Slaver. Navnet paa det gamle Nørborg, der kendes fra Midten af det 12. Aarhundrede, forudsætter vel, at der maa have været en Borg paa Sydals. De første skriftlige Vidnesbyrd om Sønderborg har man i 1256, da der herfra udstedtes et Brev af Hertug Valdemar III. Kort forinden i 1253 skal Borgen være blevet erobret og ødelagt af Christoffer I. En mere fredelig Begivenhed foregik i 1340, da Valdemar Atterdag holdt Bryllup med Valdemar V's Søster Helveg. Nu tager de historiske Begivenheder, der er kommet til vor Kundskab, stærk Fart, og Krigsfolket lejrer sig flere Gange foran Slottets Forsvarsværker. I 1410 under Striden med de holstenske Hertuger lod Erik af Pommern Borgen belejre, uden at han var i Stand til at tvinge den til Overgivelse. Der maa altsaa paa det Tidspunkt have været ret stærke Forsvarsværker ved Sønderborg. I 1470 pantsatte Kong Christian I, som nu var Ejer af Slottet, Søn-

¹⁾ Fra de senere Aar kan Meddelelser om Slottets Historie findes i Værket: Danske Slotte og Herregaarde, 4. B. 1945 (Jørgen Paulsen) samt i Otto Norn: Christian III's Borge. 1949.

derborg til sin Dronning Dorothea for 14.000 Rhinske Gylden. I Kong Hans' og Christian II's Tid er der antagelig foregaaet store Byggearbejder, og Slottet blev i 1522—23 Opbevaringssted for Fællesarkivet, der tidligere havde befundet sig paa Segeberg Slot. Under Frederik I kan der ogsaa have været omfattende Byggearbejder i Gang. Naar man i 1532 udvalgte

Rekonstruktionstegning af Sønderborg Slot, som det maa have set ud, da Christian II var Fange der.

Slottet til at være Stedet for Kong Christian II's tvungne Ophold i Norden, maa det have haft stærke Forsvarsanlæg. Efter at Christian II i 1549 var flyttet til Kalundborg Slot, paabegyndte Christian III en større Ombygning af Slottet.

Bygningerne var „bygfældige“ i 1550, og der er bevaret en Ordre fra Christian III til Lensmanden om at samle Bygningsmaterialer til det store Arbejde. Dronningen, der fik Sønderborg til Enkesæde, har efter en Indskrift i Kirken indrettet denne i 1568—70. Efter Dronning Dorotheas Død i 1571 tog Hertug Hans den Yngre Slottet i Besiddelse, og det tabte heretter sin Betydning som Forsvarsværk, men som Bolig for Hertugen og hans Efterkommere fungerede Slottet til 1667, da det atter kom under Kronen. Under Krigene med Svenskerne be-

satte disse Slottet, indtil de i 1658 blev fordrevet af de allierede danske, polske og brandenborgske Tropper. Kong Frederik III forordnede efter Freden i 1660, at nogle Dele af Forsvarsværkerne, de to Bastioner mod Land og en mod Søen, skulde sløjfes; han frygtede, at en Fjende i Krigstid kunde have Fordel af dem, naar ingen dansk Garnison forsvarede Slottet. De øvre Partier af disse Bastioner forfaldt eller blev nedrevet, for paa Tegningerne fra det 17. Aarhundredes Slutning er Bastionerne meget lave. I 1764 overlod den danske Konge Sønderborg Slot til Hertug Ernst Günther, men Slottet blev ikke beboet efter dette Aar. Under Krigene i 1813—14 og 1848—50 benyttedes det til Lazaret. Fra 1848 var Slottet atter inddraget under Kronen. Under Krigen i 1864 faldt der en Del Granater omkring de gamle Mure, og i Tagværket er der endnu Spor af Beskydningen. Efter 1864 benyttedes Slottet som prøjsisk Kaserne. I 1921 købte den danske Stat Sønderborg og de øvrige augustenburgske Besiddelser af Hertug Ernst Günther, og Sønderborg Amtsmuseum fik Lokaler i den største Del af de tre Fløje.

De Aar af Slottets ældre Historie, der har størst Interesse, er Christian II's Fængselstid fra 1532—49, der jo samlede Opmærksomhed i store Dele af Europa.²⁾ Om Kongens Behandling har Forskerne været noget uenige, de ældre Forfattere skildrer Opholdet i meget mørke Farver, men den nyere danske Forskning med A. D. Jørgensen giver et delvis lysere Billede af Begivenhederne,³⁾ selv om Forholdene gennem de ca. 17 Aar, Christian II opholdt sig paa Slottet, naturligvis kan have været højst forskellige. Naar der blev arbejdet med Planer for Kongens Befrielse, maatte Bestemmelserne om Kongens daglige Liv antagelig blive strengere end i rolige Tider. A. D.

²⁾ Hos Arild Huitfeldt tales om, at Døren blev tilmuret efter ham. Henrik Behrmanns Fremstilling fra 1812 er noget lysere. Han mente — antagelig med Rette — at først efter Kongens Flugtforsøg blev Opholdet i et Tidsrum af 5—6 Aar noget strengere.

³⁾ A. D. Jørgensen: Sønderjydske Aarbøger 1892. Danske Magasin 5. R. 1. A. D. Jørgensen: Historiske Afhandlinger III 1898. (Optryk af den første).

Jørgensens Beskrivelse af Kongens Ophold paa Sønderborg er saa tankevækkende, at den bør læses af alle, der ønsker at faa rigtige Oplysninger om Begivenhederne. Vore største Kunstnere har hentet Inspiration fra Christian II's Historie og Kongens Ophold i Sønderborg.

Om Slottets Udseende, medens Christian II opholdt sig her, havde man inden 1936 ikke mange Oplysninger. Den ældste Fremstilling af Slottet er fra Midten af det 17. Aarhundrede i Dankwerths Atlas. Her er Bygningerne dog gengivet i et meget lille Maal og ret skematisk — maaske efter ældre Fremstillinger, et Forhold, der senere skal omtales. To andre og bedre Tegninger af Slottet fra ca. 1670erne findes i Forbindelse med Resen's Atlas.⁴⁾ Her ses Slottet fra Øst. De to Tegninger er noget forskellige, maaske gaar de tilbage til et ældre nu forsvundet Forbillede. Det store Taarn findes endnu i dets oprindelige Hovedformer, ligesom et stort Antal af ydre Bygninger og Porte omkring Slottet, er grundigt klargjort paa de smaa Perspektivtegninger.

I Begyndelsen af det 18. Aarhundrede var man klar over, at der maatte gøres noget alvorligt for at standse det store Forfald, Slottet var i. Man begyndte ligesom nu ved større Istandsættelser med at lade Bygningerne opmaale. Planer og alle Facader blev tegnet, og man kunde da bedre overveje de Muligheder, de gamle Bygninger rummede for Forbedringer af praktisk og arkitektonisk Art; man ønskede saaledes, at Facaderne fik en regelmæssig Vinduesinddeling. Lykkeligvis er de gamle Facadetegninger, der er udført i ret stor Maalestoksforhold, velbevaret, og ligger nu i Rigsarkivet. Plantegningerne findes i Nationalmuseets Arkiv. Her er det dog ikke Originaltegningerne, men et Sæt Kopier. Paa de gamle Tegninger i Rigsarkivet findes alle fire Ydersider og fire Gaardfacader med Snit af Fløjene og Taarnene, og det er et i alle Maader meget

⁴⁾ Tegningerne opbevares i det kgl. Bibliotek. Thotts Samling, Fol. 692 og Uldalls Samling, Fol. 186. Gl. kgl. Samling, 712 B. Fol.

oplysende Arbejde. Enkelte Steder har man tegnet noget forkert eller mindre velovervejet. Disse Tegninger er et af de ældste Opmaalingsarbejder, man har, og ligesom de noget tilsvarende Tegninger af Københavns Slot inden Ombygningen af Frederik IV giver de os uvurderlige Oplysninger om Bygningernes Brug og ydre og indre Udseende, som ingen Synsprotokoller fra gammel Tid er i Stand til at fremskaffe. De smaa Unøjagtigheder, der kan konstateres ved Sønderborg-opmaalingerne og mulige Aarsager hertil skal senere berøres. Paa Planer og Facader af Sønderborg er desuden indføjjet Oplysninger om Rummenes Brug og om deres Tilstand samt enkelte Samraad om fremtidige Istandsættelser⁵⁾. Oplysningerne om Forholdene ved Christian II's Fangetaarn er af største Betydning.

Foruden Opmaalingerne er der ogsaa en Tegning af Sydfløjen med Forslag til Nyindretning af Beboelsesværelser og af store nye Vinduer i Facaderne. Forslaget til Ombygningen blev i det store og hele gennemført. Resultatet kan man se i Thurahs Værk fra 1747 om de danske Slotte m. m. Thurah meddelte, at det er den kongelige Generalbygmester v. Platen, der efter hans Mening i Aarene 1718—20 har løst den vanskelige Opgave paa bedste Maade. Om Thurahs Tegninger af Sønderborg kan det siges, at det er et godt og omhyggeligt Arbejde, og Slottets mange Skævheder er rigtigt opfattet. Et Maleri i Nationalmuseet af Egeberg viser Slottet fra samme Tid, men jeg formoder, at Maleren ligesom Maleriet af Brøndlund Slot har udført det hjemme efter Thurahs Tegninger. I Beskrivelsen oplyser Thurah, at der har været et stort Taarn i Slottets nordøstre Hjørne. Undersøgelserne viste, at dette var rigtigt, idet der dog havde været to Taarne, der har afløst hin-

---

⁵⁾ Der er andre Ting, man kan slutte sig til efter de gamle Beskrivelser, og det er Bygningernes Aldersforskel. Ved de ældste Fløje omtales Tagværk og øvre Bjælkelag som helt ødelagt, medens man ved de senere opførte Fløje ikke hører om saa store Skader.

anden. Thurah har maaske tænkt sig Taarnet i Forbindelse med den lille Karnapudbygning paa Østsiden.

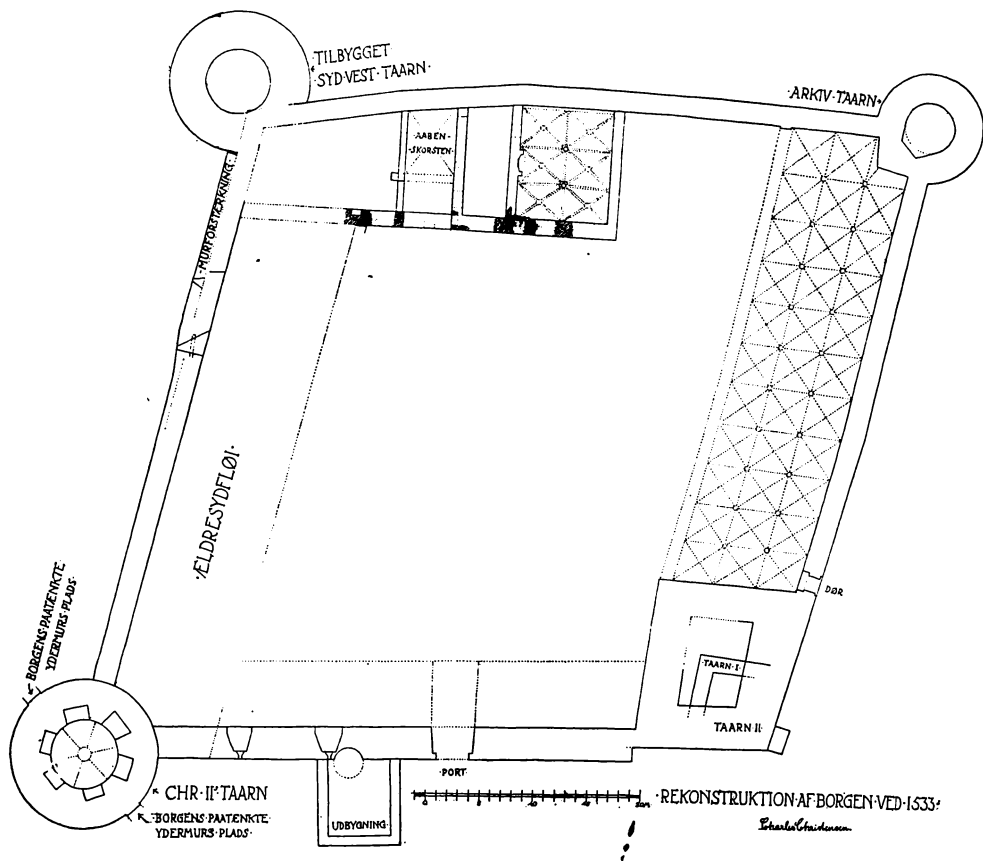
Fra Tiden omkring 1864 har man forskellige Billeder. Maleren Otto Bache, der laa i Garnison i Sønderborg, har saaledes Skitser fra Slottet⁶⁾. Her imellem bemærkes særlig en Tegning af den nu forsvundne gamle Egetræstrappe i det nordøstre Trappetaarn i Gaarden. I en Beskrivelse af Sønderborg og Augustenborg fra 1865 af C. A. Thomsen omtales svære Bygningsrester i Jorden, som paa en Maade viste sig at passe med de Fund, man gjorde i 1937—42. I sidste Udgave af Traps Danmark omtales Thurahs gamle Oplysninger, samt nogle spredte Undersøgelser, der er foretaget af Nationalmuseet efter Genforeningen. I 1930 fremdroges af Museumsinspektør Raben og den kgl. Bygningsinspektør Knud Lehn-Petersen, der har Slottet i sit Distrikt, den underste Del af Christian II's Taarn og en oprindelig Dør i Nordvæggen.

I Indenrigsministeriet begyndte man i 1936, efter at Kronborgs Istandsættelse var afsluttet, at tænke paa Forbedringer ved Sønderborg Slot, der unægtelig baade ud- og indvendigt lader meget tilbage at ønske. Arbejdet med disse Overvejelser blev ledet af den kgl. Bygningsinspektør Knud Lehn-Petersen, der i 1936 overlod mig at foretage en omfattende Opmaaling samt prøve ved Undersøgelser i og udenom Bygningerne at klarlægge Bygningens Historie. Disse Arbejder blev med forskellige Ophold tilendebragt i Aarene fra 1936 til 1942 ved Bevillinger af Indenrigsministeriet. Paa Grundlag af Opmaalinger og Undersøgelser har Bygningsinspektøren senere udarbejdet forskellige Forslag til Udbedringer ved Slottet og dets Omgivelser. Disse Overvejelser er sendt til Ministeriet, og der vil antagelig blive iværksat en større, nødvendig Istandsættelse af Slottet i en Udstrækning, man for Tiden ikke kan udtale sig om.

---

⁶⁾ Tegningerne gengivet Side 47 og 81 i Daniel Bruuns »Fra Krigens Tid«, der udkom i 1913 paa Gads Forlag.

Slottet omtales i det 13. Aarhundrede, og maaske har det eksisteret tidligere. Det var derfor en nærliggende Tanke at efterlyse Bygningsdele fra disse fjerne Tider. Det skal straks siges, at større sammenhængende Partier er ikke fundet endnu,

og man kan ikke fastslaa Hovedformen af de første Slotsanlæg som det f. Eks. er Tilfældet ved Københavns Slot, men det kan oplyses, at i det nordøstre Hjørne — ind mod Toldkammeret — traf man inde i Bygningen, langt nede i Grunden, Rester fra et meget gammelt antagelig firkantet Taarn paa 6—7 m med 1,20 m Murtykkelse. Denne bestod af et ydre og

et indre Lag røde Munkesten med et Fyldlag imellem af mindre Marksten og Brokker i Kalk.⁷⁾ Ved Foden af Taarnet, der havde nogle fremspringende Skifter, laa Trækulslag, der antagelig er Rester fra en Brand. Efter at dette Taarn ret grundigt var nedrevet, maaske endnu i den ældre Middelalder, opførte man paa det samme Hjørne et meget stort firkantet Taarn, og det lille Taarns underste Dele blev Fundament for det store Taarns Nord- og Østmur. Dette Taarn Nr. II blev ikke mindre end 12×15 m og fik en Murtykkelse af 3,5—4 m. Det var ogsaa bygget af røde Munkesten, men i fuld Murtykkelse; da det udfyldte et betydeligt større Areal end Taarn I, fik det senere Taarn to Funderingsmaader, dels paa den ældre faste Taarnrest, og dels paa den løse Grund uden for det lille Taarn. Følgerne heraf blev, at det store Taarns Mure revnede og fik meget store Skader i Tidens Løb. Alt dette kan man for Tiden ikke se noget til. Det blev fastslaaet ved Opgravninger under Gulvet i de nordøstre Rum i Stuen. Her saa man langt nede i Jorden de tynde Mure fra det lille mindre Taarn, og de nogle Steder velbevarede 4 m tykke Mure fra det sidste store Taarn. I dette Murværk var der svære Revner, særligt i Østmuren over det Sted, hvor den rider hen over den gamle Taarnrest. En Gang i Fremtiden kan man maaske grave det hele ud, og afdække disse Rester, samt skaffe Adgang dertil, saa de Besøgende her kan se de ældste murfaste Dele af det gamle Sønderborg Slot. Udgravningen af Taarnresterne kan maaske ogsaa bringe Fund, der nøjere fastslaaer Taarnenes Alder og Byggemaade. Af det store Middelaldertaarn findes i nuværende Nordmur endnu Dele, der gaar op til 2. Sals Vinduer. Her ser man, hvorledes Taarnmuren er bygget. Stenene er leverfarvede røde og henlagt paa den ældste middelalderlige Muremaade med to lange Mursten, der veksler med en kort Sten

⁷⁾ En Byggemaade af noget lignende Art som ved Valdemarsmuren i Dannevirke, som Taarnet i Sønderborg antagelig er samtidig med.

i Skifterne.⁸⁾ Ved de senere Middelaldermure paa Slottet er benyttet en anden Byggemaade, hvor der veksles med lange og korte Sten i samme Skifte. Dette er en Udførelse, der giver en stærkere Mur mod ydre Paavirkninger f. Eks. Kanonkugler. Paa Kronborgs Ydermure er denne Maade at lægge Murstenene paa ogsaa anvendt. Ved Sønderborg er i de yngre Ydermure benyttet mange gule „Munkesten“ (saaledes betegnes Sten af Størrelse ca. 29×14×9 cm). Af Fund i Jorden kan fastslaas, at der i Middelalderen ogsaa har været benyttet gule Tagsten paa Slottet. De ældste Taarne havde rene røde Murstensfacader, og maaske kan flere af de røde Sten i de senere gule Facader have været benyttet ved tidligere Bygninger af samme Alder som de første Taarne.

I Forbindelse med et af de to gamle Taarne kan tænkes, at den 6 m høje romanske Granitsøjle i Slotskapellet har staaet i eller ved Bygningerne fra ældste Tid og baaret en Loftshvælvning. Søjlen maa være fremstillet i det 13. Aarhundrede af en Mand, der ligeledes har udført Søjlerne til Koret i Roskilde Domkirkes øvre Omgang. Hertil kommer, at ved Opførelsen af Nordfløjen med det nuværende Slotskapel under Christian III og hans Dronning, maa man have nedrevet Størstedelen af det 12×15 m store Hjørnetaarn, og kun Rester af Nord- og Østmuren fra dette er indgaaet i den nye Nordfløj. Maaske er Søjlen ved denne Lejlighed nedtaget fra det store Hjørnetaarn, hvor det ældste Kapel antagelig har ligget.⁹⁾ Et Stykke af det store Taarns underste Del fremgravede man inde i Slotsgaarden, og denne Rest viste sig at være Skyld i de store Sætninger i den nuværende Nordfløjs Sydмур, som man kan se

---

⁸⁾ Indvendig endda nogle Steder tre Løbere efter hinanden; dette tyder paa en ret tidlig Opførselstid.

⁹⁾ Som Støtte for denne Antagelse kan oplyses, at i 1925 traf man ved Udgravningen for Fundamenterne til Toldkammeret, ikke saa langt fra det store Hjørnetaarn, en Del meget gamle Begravelser. Her var en Mand med et Kraniebrud, der blev hans Banesaar. Det kan være Folk fra den i 1410 belejrede Borg, der begravedes nær Kapellet.

ca. 5 m fra østre Trappebygning. Man har med andre Ord gentaget den samme Fejl i Christian III's Tid, som dengang det store Taarn blev opført. Ved Nordfløjen er der ikke mindre end ca. 10 cm Sætning i Sydfacaden mellem den Del, der staar paa det gamle Taarnfundament, og den Afdeling af Facaden, der er opmuret paa den løse Bund Vest for Taarnresten.

Fra tredie middelalderlige Byggetid ved Slottet maa regnes det nu nedrevne Sydøsttaarn, kaldet Christian II's Taarn, der i ældre Opgivelser er blevet betegnet som det blaa Taarn, maaske efter Tagdækningsmaterialet, der antagelig var Skifer eller Bly. Udvendig findes nu kun de fremgravede Rester af Kælderetagen. Inde i Bygningen kan derimod i 1. Sals Højde spores Dele af Taarnet med Rester fra Christian II's Fangerum. Der er det mærkelige ved dette Taarn, at da man begyndte Opførelsen, havde man tænkt sig, at Slotsmurene og Syd og Øst skulde have en anden Plads end den nuværende og ligge noget længere ude. Eller Slottet skulde maaske have haft en helt anden Form end nu, f. Eks. en Rundborg? Det kan ses af flere Ting ved Taarnet. Der er i Nordøst og modsvarende i Sydvest afsat Fortandinger til at opfange de tilstødende Mure, som ikke kom. Paa Ydersiden mellem Fortandingerne er der indføjet tilhuggede Granitsten. Heraf er nu kun en Række synlige Sten, men der ligger under Jorden yderligere mindst tre Rækker Granitkvadre, der gaar ned under den nuværende Vandstandshøjde. Det kan formodes, at man i de fjerne Tider har haft eller regnet med en Grav eller et Sund, der gik helt ind til Taarnet. Paa Indersiden mellem Fortandingerne er almindeligt gult Murværk, som har været det overvejende ved Taarnene. Ogsaa Nicherne i Muren er af forskellig Dybde, hvad enten de ligger inden eller uden for den paatænkte Linie i Borgens Hovedform. De oprindelige Trappers Plads og Udformning beviser ogsaa den fremførte Antagelse, at Taarnet oprindeligt ikke skulde have haft saa stort et Fremspring. Der har været tre ret høje Etager i Taarnet med Hvælvinger, og en øvre Etage

uden Hvælving. Underst laa Fangekælderens. Nogle Rester af Hvælvingen med Profilstenene mellem Kapperne blev paavist i 1937. Fangerne kom herved gennem et Hul øverst i Hvælvingen, der dannede Gulv til Rummet i Stuen. Heroppe var Christian II's Opholdsrum, og der stod antagelig et Træbord over dette Hul. Om der har været Fanger i Kælderens under Kongens Ophold oplyses ikke. I saa Fald blev de hejst op og ned med et Tov, for de gamle Opmaalinger, der har et Snit gennem Fangetaarnet, viser en stor Krog i Hvælvingen over Christian II's Rum. Omkring Bordet¹⁰⁾ viste Gulvet Spor af Kongens tunge Trin, og paa gamle Tegninger kan man se Gangbanen med Sliddet stærkt angivet. Gulvet var antagelig belagt med Teglstensfliser — maaske med Farve (der er under Udgravninger af Taarnet truffet en Del af denne Slags Sten), og disse Fliser slides meget hurtigt, saa ca. 17 Aars Ophold i Rummet kan selv med almindeligt Liv og Færden give store Huller i Gulvet. Og Farverne gaar i alle Tilfælde snart af. Taarnrummet selv var naturligvis Genstand for grundige Undersøgelser. Loftshvælvingens Rester traf man bag de senere opførte Hjørnemure, der havde afskaaret og bevaret $\frac{1}{4}$ af det cirkelrunde Opholdsrum.¹¹⁾ Dette var dog blevet en Del forstyrret ved Slottets Ombygning af v. Platen i Frederik IV's Tid, da Gulvhøjden blev forandret og Døre samt store Vinduer indsattes som Afløsere af de smaa Aabninger, der maaske oprindeligt var tænkt som Skydehuller og under Christian II's Ophold forsynet med tre Sæt Jernstænger, som ses paa de gamle Opmaalinger.

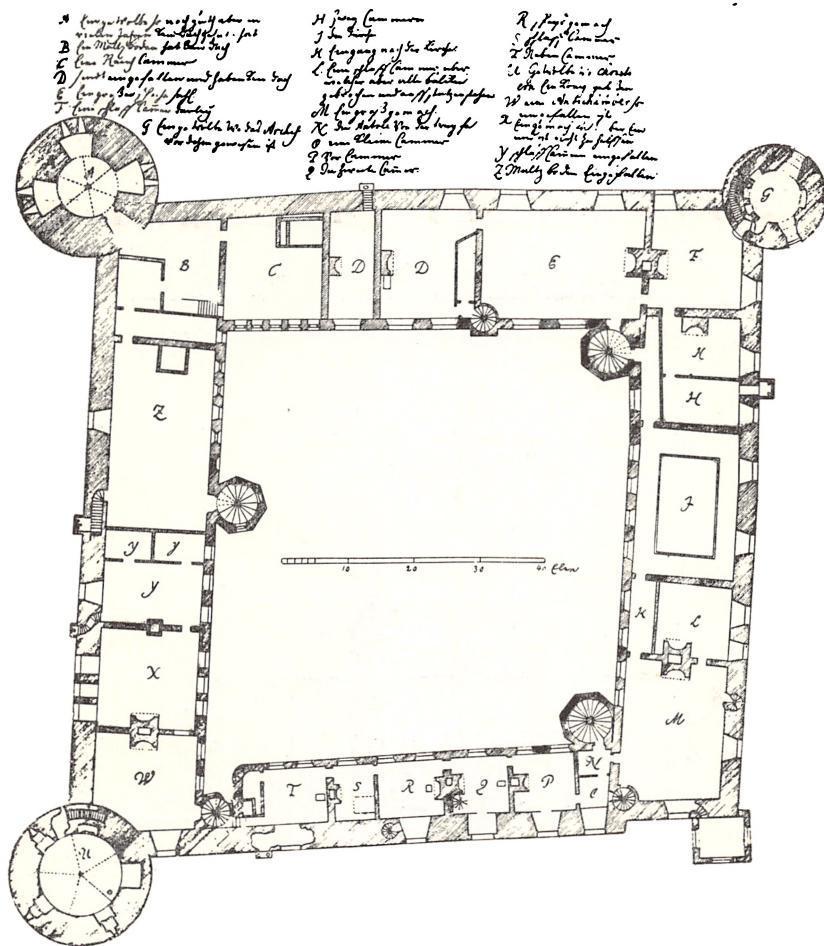
Ved en heldig Udhugning i Slottets Sydmur traf man i

---

¹⁰⁾ Hos A. D. Jørgensen, Side 240—241, omtales forskelligt Snedkerarbejde, og paa Side 232 fortælles, at Snedkeren lavede en særlig Indretning for at tætte Vinduerne mod Træk og Kulde og et Stil-lads ved Sengen.

¹¹⁾ Taarnets Ribbeprofiler er meget enkelte, og antagelig udført med Kniv i det vaade Ler, og er ikke fremstillet i Træmodeller, som man gjorde i den senere Middelalder.

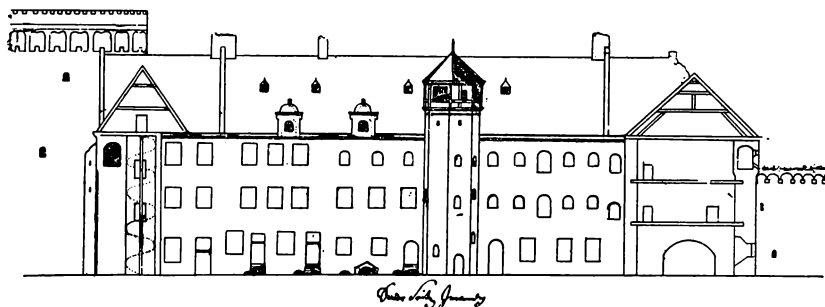
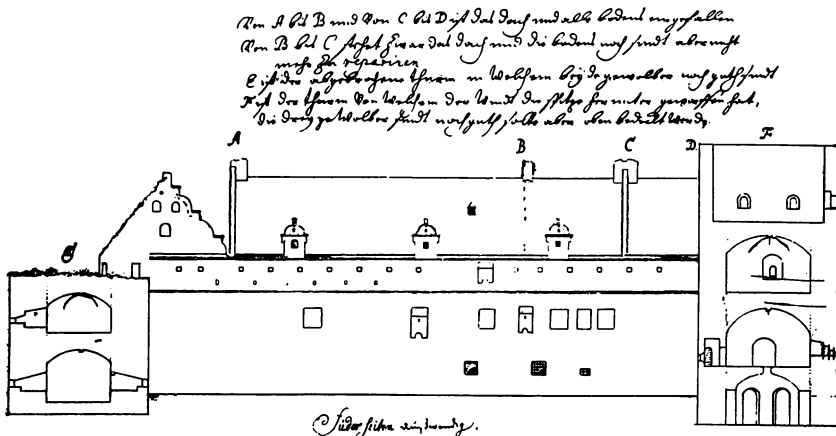
Taarnets Murtykkelse en Rest af den Forstue, som dels havde været Indgangsrum til det store Taarnværelse, og dels havde en Aabning til den murede Trappe, der i Muren førte op til

Opmaalingen fra ca. 1700 af 1. Sal. Vest opad. I Taarnet nederst til Venstre er et Plan af Christian II's Fængselsrum med Trappen op gennem Muren.

2. Sal. Forstuens hvælvede Loft laa meget højt oppe med ca. 4 m til Loftet. Til Gengæld er Trappen kun ca. 2 m i lodret Linie. De underste stærkt slidte Trin findes endnu. Ad disse

Trin maatte Christian II færdes, naar han gik til eller fra Taarnrummet. Han var henvist til at gaa over 2. Sal ad Skyttegangen til en eller anden Trappe, der førte ned. Antagelig har der, inden Christian II kom til Slottet, fra en anden Forstue i

Opmaalingerne fra ca. 1700. Øverst er Sydsiden af Sydfløjen med Snit til højre af Christian II's Taarn. Det var i det midterste af de overhvævede Rum, Christian II opholdt sig. Underst er Sydfløjens Gaardside og Snit af Vestfløj og Østmur.

Taarnrummets Nordøstside førte en Trappe — ligeledes i Murtykkelsen — ned til Jorden. Men denne Trappe er sandsynligvis blevet tilmuret, da Christian II fik dette Rum anvist, eller maaske er Trappen tilmuret i en ældre Tid, da

den nuværende middelalderlige Østmur blev bygget op mod Taarnet. Der er i denne bygget den Gang igennem, der endnu er tilstede og har mundet ud i den nordøstre Forstue i Murtykkelsen. Men denne Gang blev antagelig tilmuret, da Christian II kom i 1532. Det oprindelige lille Rum i Murtykkelsen omtales som Kongens Soveplads. Hans Seng havde sin Plads i den gamle Forstue, der paa det Tidspunkt var omdannet til en Alkoveniche. Paa den runde Bagvæg i Taarnrummet tæt ved Alkoven har der været en Kamin. Af denne kan kun være nogle faa Skifter tilbage, da man senere paa dette Sted har brudt en Dør igennem, samtidig med, at store Dele af Taarnets tykke Indermur er brudt ned for at give bedre Plads i Sydfløjen.

Man er saa godt underrettet om Christian II's Taarnrum gennem Tegninger og Rester i Murene, at en Rekonstruktion af Taarnrummets Hovedform vil kunne gennemføres og give Sønderborg Slot en forøget nationalhistorisk Værdi, samt skaffe de nu bevarede Rester fra Christian II's Opholdsrum de allerbedste Betingelser til at komme til deres fulde Ret, og det vil da ses, at det ikke var noget lille Rum, som Christian II havde paa Slottet. Af Taarnets øvre Etager findes der antagelig ingen Rester. De ældre Opmaalinger viser, at Taarnet uden Tvivl oprindeligt har sluttet i Højde med Tagryggen og haft en Tindekrans foroven. Da Taarnet maaske inden 1532 blev forhøjet med en 3—4 m, kan det ældre Taarns Tindekrans være indgaaet i den forhøjede Del.¹²⁾ Denne har været dekorativt udformet med et Blindingsgalleri. Det store Spir, der stod over Taarnet, var blæst ned ved det 18. Aarhundredes Begyndelse, og er derfor ikke angivet paa Opmaalingerne fra den Tid. Men Spiret er vist paa Tegningen i Resens Atlas. Dette store runde Taarns Anlæg var altsaa fra Slottets tredie Opførelsesperiode. Det lille nordvestre Taarn og de til-

¹²⁾ Som det er sket paa det store Taarn ved Hammershus.

stødende Ringmure har fulgt nogen Tid derefter som fjerde Byggeperiode, og Slottets ydre Konturer fik herved sin nuværende Form, selv om de lange Facademure allerede i Middelalderen kan være ommurede som ved Nordmurens østlige Del, og den over 3 m tykke Østmur med øvre Skyttegang er maa-ske blevet til i flere Afdelinger og har udviklet sig fra tyndere Mure for at kunne modstaa Kanonkuglers større Gennemslagskraft.

Kan der nu siges noget om de middelalderlige Bygninger inde i Gaarden, der stod op til de ydre Ringmure? Desværre findes der ingen af de nuværende 4 Fløje, der i Alder eller Byggemaade kan være samtidige med de ydre Facademure, men nogle Steder kan det godtgøres, at der har staaet Fløje, eller, som ved Nordfløjen, at man havde paatænkt at rejse en anelig Bygning, der skulde have ligget fra det store Hjørnetaarn i Nordøst til Slottets vestre Ringmur. Der blev ved Undersøgelserne i 1937 paavist det, man kalder Tryklejer, til en meget stor treskibet Sal med 11 Fag i Længden og to Rækker Midtersøjler, altsaa tre Fag i Bredden, og som har — eller skulde have — strakt sig langs hele Nordfløjens Længde med ialt 33 Hvælvinger. Fløjen var tænkt ca. 2 m bredere end den nuværende Nordfløj. De omtalte Tryklejer til Hvælvingerne er afsat som Riller i Indersiden af de middelalderlige Nord- og Vestmure. I det østligste af Hvælvingefagene har man indbygget en over 3 m høj Dør, hvis øverste Halvdel nu er synlig udvendig paa Nordsiden. Resten ligger under Jorden, saa meget er Jordoverfladen hævet efter den senere Middelalder. Da det store Taarn blev bygget, laa Terrænet endda ca. 2 m under det nuværende. Forskellen mellem nuværende normal Vandstandshøjde og den formodede Højde ved det ældste lille Taarn er kun ca. $\frac{1}{2}$ m, og det kan antages, at Vandet i Alssund den Gang laa noget lavere end nu, eller med andre Ord Slottet og dets Areal maa være sunket i Tidens Løb, derfor har man

stadig fyldt op omkring det, ogsaa andre Forhold tyder herpaa. Af den 3 m høje Dør fremdrog og istandsatte man Indersiden i 1937. Det viste sig, at ved denne er alle Middelalderens tre Bueformer repræsenteret. Yderst en Spidsbue, inden i denne en halv Cirkelbue, og som Anslag for Døren en Fladbue. Disse Forhold tyder paa, at Døren er fra den senere Middelalder. Den ret store Dør er i denne Ydermur noget af en Mærkværdighed, da det jo er i en Forsvarsmur den sidder. I den ydre Blinding har man afsat et Kors. Kan Døren have ført ind til kirkelige Rum i denne Del af Borgen? Rummet med de 33 Hvælvinger kan antagelig ikke udelukkende være paatænkt til kirkeligt Brug. Maaske var Døren Indgang til det lille Borgkapel, der kan have ligget i det store Taarn. Der er ikke truffet Fundamentrester fra Sydmuren til den ældre Nordfløj eller til de Piller, der skulde have baaret de mange Hvælvinger i den overvældende Sal, hvis Loftshøjde var blevet ca. 6 m. Dette Maal svarer til den samlede Højde af den nuværende Kælder og Stueetage i Nordfløjens vestre Del. Det har ikke været muligt at spore Fundamenter til Skillerum ved den ca. 43 m lange Sal. Det runde Taarn i Nordvest er opført samtidig med Murene til den lange Sal; ogsaa Slottets Vestmur tilhører samme Opførelsestid.

Det nordvestre Taarn, som burde kaldes Arkivtaarnet, har endnu to velbevarede Etager med mange Enkeltheder fra Opførelsestiden i Middelalderens senere Aar. Der er en meget høj Underetage, der har været benyttet som Fængsel; den underste Del blev udgravet i 1942. Rummets sande Uhygge fik man at se efter Udgravningerne. Her blev truffet det oprindelige Murstensgulv, og et Stykke oppe paa Muren sad fire indemurede Jernringe, som Fangerne maaske har været lænket til. Rummet kan nu beskues fra Museet. Aabningen i Stueetagen til Fangerummet er ikke oprindelig, men udført inden ca. 1700, og brudt igennem Muren. Den svære Trædør ser ret gammel ud.

Fængselsrummets senere Trægulv kom til at ligge i Stuehøjde.¹³⁾ Dette Trægulv fjernedes i 1942, da der blev gravet ud herunder og Fylden kørt bort. Loftet i Fangerummet er en halv kugleformet Hvælving med en Aabning foroven, hvorigennem Fangerne blev firet ned med et Tov, fastgjort i en i Hvælvingen ovenover anbragt Krog, der endnu findes. Om Fangevogteren ogsaa blev hejst ned for at lænke Fangerne til Ringene, skal jeg ikke udtale mig om. Det lille Vindue mod Nordøst er ligesom Aabningen i Stuehøjde senere gennemhugget. I det øvre Rum, i 1. Sals Højde, der paa de gamle Tegninger kaldes det tidligere Arkivrum, udhuggede man i 1937 nogle Nicher, hvor Arkivskabene for det hertugelige Familiearkiv, som Christian II lod overflytte fra Segeberg Slot, maa have været anbragt. Adgangsforholdene til Rummet er noget uklare. Efter Udhugningerne i 1937 saa det ud som om der ikke fra Begyndelsen havde været Indgang til Taarnrummet fra 1ste Sal i Slottet, men kun Adgang gennem en Trappe i Muren fra 2den Sals Taarnrum, der nu er fjernet. Af oprindelige Skydehuller var der endnu to i Taarnrummet med Huller i Lysningsvæggene til Styrebjælken for de gamle Kanoner. I Nicherne var der paa Chr. II's Tid Hylder og Trædøre foran, som man endnu bruger i Orienten ved Skabe i tykke Mure.

Om de andre ældre Fløje i Slotsanlægget kan oplyses forskellige Ting. Hovedsiden mod Øst maa foruden den øvre Skyttegang have haft en Fløj mod Gaarden, — antagelig af Træ — for at man herfra kunde betjene de store Kanoner, hvis Skydenicher blev paavist i Ydermuren i 1937. Disse Nicher var beregnet til Kanoner af stor Længde — over 2 m. Der fremdroges i 1937 to store Kanonhuller, og navnlig det sydligste er velbevaret. I den 3 m tykke Mur har Lysningsmurene store Huller

---

¹³⁾ Her havde en smart Mand efter Genforeningen taget sig for at fremvise Christian II's Fangerum paa dette Sted — for velkomne Drikkepenge.

til den svære Tværbjælke, som de Tidens Kanoner blev bundet til for at opfange Tilbageslaget efter Skydningen. De første Kanoner fra Middelalderen kan beskrives som lange Jernrør, der var nedfældet i en svær Egetræsbjælke, og denne gled paa det før omtalte Tømmerstykke, der laa i en lille Afstand fra Bagkanten af Muren.¹⁴⁾ Over Skydenichen, der var ikke mindre end 2,3 m bred ved Indersiden af Muren, har der været en flad Bue, som kun er delvis ødelagt, og let kan restaureres. Til den Tid vilde det være meget lærerigt at have en af de gamle Kanoner liggende paa rette Plads, frem for at de henstaar i et Museum, uden at man her faar Indtryk af Brugen.¹⁵⁾ Øverst paa Østmuren har der allerede i Middelalderen været en Skyttegang med to Rækker Skydehuller. De lavest siddende havde 2,5 m Afstand og var nedadrettede. Om deres Brug er man noget uenig. De indbyggedes ofte ved Slotte og Herregaarde paa Christian III's Tid, men her ved Sønderborgs Østmur sidder de i middelalderlig Murværk som ved Voergaards ældste Bygning, ligeledes fra Middelalderen, og paa Vedbygaarden er de anvendt ved samme Tid.¹⁶⁾ Der er desuden en Række øvre Skydehuller — vel til Hagebøssen; Aabningerne er forsat for de lavest siddende „Skoldehuller“, som man en Tid kaldte dem. Bag den middelalderlige Ydermur ved Østfløjens Skyttegang har man antagelig paa Christian III's Tid bygget en Bagmur og slaet en Hvælving over Skyttegangen, hvoraf en ringe Del er bevaret. Sandsynligvis har Slotsporten i Østmuren altid siddet ved nuværende Sted — maaske noget lavere end den nuværende Bueaabning, der er fra Christian III's Tid. Indvendig ved Porten er der mindre Aabninger til Bjælker, som

¹⁴⁾ Kanonerne var ca. 23 cm i Mundingen efter en Stenkugle man traf paa Gulvet i Nichen.

¹⁵⁾ Kanonerne var kendt i Danmark paa Dronning Margrethes Tid.

¹⁶⁾ Sønderborgs Bygningshistorie taler dog for, at man her i den sydlige Del af Landet har anvendt de nedadrettede Skydehuller tidligere end i Nørrejylland.

man kunde spærre Porten. med.¹⁷⁾ Saafremt disse Huller til Spærrebjælker var samtidige med Muren, havde man afsat lange Kanaler i Murværket til Spærrebjælkerne, som ved den høje Dør med det udvendige Kors i Nordmuren, men det er ikke sket.

Langs Indersiden af Sydmuren maa der have staaet en Middelalderfløj — maaske kun af Bindingsværk — der omkring 1550 omtales som forfalden. Denne ældre Sydfløj kan konstateres af forskellige Forhold ved Sydmuren, hvis vestlige Del har faaet en ydre rød Forstærkningsmur af ca. 1 m Tykkelse.¹⁸⁾ Selv om Skalmuren er ret tynd, er den sandsynligvis opført samtidig med det store runde Taarn i sydvestre Hjørne og omkring Aar 1500. Det skal dog bemærkes, at Stenene er henlagt i det moderne Krydsskifte, som almindeligvis her i Landet først sættes til efter ca. 1550, men forskellige Ting tyder paa, at Krydsskiftet anvendes ret tidligt i Sønderjylland, selv om denne Landsdels Bygningshistorie og Byggeteknik endnu ikke er helt klarlagt.¹⁹⁾ Den ydre sydvestre Murforstærkning er opsat paa et Tidspunkt, da den oprindelige Sydfløj endnu stod i Slotsgaarden. Med denne Fløjs Forandring til den nuværende Sydfløj kan det antages, at Christian III's store Ombygning blev indledet. I Trappehusene benyttes nye Bueformer, der ikke træffes i den ældre sydlige Del af Vestfløjen. De Aabninger, man ser udvendigt ved Sydfløjens vestre Del, er granitsat

¹⁷⁾ Ved Udhugning af disse Huller viste det sig, at de var tilmaadede i Sommeren 1914, da der her var indmuret to Træklodser med paategnede Indskrifter. Paa den ene stod: Zimmerm. Friedrich Böttcher. Tømrer Chr. H. Schmidt. Arb. Nicolai Kjær. Paa det andet Træstykke stod: Til Erindring fra Murer og Tømrer i Aaret 1914 d. 3. Juni, da blev dette Hul tilmuret af Chr. Rasmussen fra Sundsmark og Peder Frost fra Kjær, to brave danske Mænd. I December 1937 fik jeg Forbindelse med Peder Frost. Han erindrede dog ikke den indmurede Træklods.

¹⁸⁾ Efter Udhugninger ved Vinduesaabninger i den middelalderlige Bagmur viste det sig, at Skalmuren var opsat foran, fordi Middelaaldermuren var flækket paa langs, og det ydre Stykke truede med at falde ned.

¹⁹⁾ Kirken i Kotzenbüll i Ejderstedt, der skal være fra 1490, er ifølge M. Mackeprang opført i Krydsskifte. Aarbøger f. n. O. 1914, s. 134.

og har passet til andre Etagehøjder end de nuværende. En i 1937 foretagen Undersøgelse bag nogle af de granitsatte øvre Huller viste, at disse har været anbragt foran Aabninger i den indre Middelaldermur, der her i de øvre Etager har store gule Sten som Murkærne. I øverste Etage var Ringmuren i Middelalderen ca. 90 cm tyk, og heri fandtes den nederste Del af en Aabning, sandsynligvis et Skydehul. Det ligger nu i den svære Murtykkelse under Gulvet paa 2den Sal i et af Museets Magasinrum, og løse Brædder ligger over det. Man kan ogsaa fastslaa, at der er foretaget en Ombygning af det oprindelige Skydehul, inden Skalmuren kom foran. Med Christian III's Ombygning — med Skyttegangen er her altsaa mindst fire Byggeperioder paa dette Sted.

Det meget store nu forsvundne sydvestre Taarn er som før omtalt opført samtidig med den ydre Forstærkningsmur ved Sydfløjen. Dette Taarn hørte altsaa ikke med til det middelalderlige Anlæg med det firkantede Taarn i Nordøst og det store runde Taarn i Sydøst (Christian II's Taarn), samt det lille Arkivtaarn i Nordvest, hvoraf der endnu staar Rester. Der blev i 1937 ogsaa gravet ved det helt forsvundne sydvestre Taarn. Det viste sig at have været ca. 13 m i Diameter og haft en Murtykkelse af ca. 3¹/₂ m; der er under Taarnet et stærkt fremspringende Fundament af store Kampesten. Noget under den nuværende Jordoverflade sad endnu enkelte tilhuggede Granitsten som Sokkelsten. Ved Sydfløjens Forstærkningsmur sidder ogsaa mange Granitsten, nogle med samme Bræmmehugning, som træffes ved Sten under Christian II's Taarn. Man vil efter disse Lighedspunkter være tilbøjelig til at sætte omtalte Bygninger ret nær ved hinanden i Aldersklasse, men det kan ikke passe. Der er derimod en Mulighed for, at Stenene med Bræmmehugning kan være taget fra ældre Fløje eller Huse ved Slottet, der var samtidige med Christian II's Taarn, og benyttet igen i Sydfløjens Forstærkningsmur. Ved Udgravning af det store sydvestre Taarn

traf man uden for Muren en Del Menneskeknogler og flere Kranier — enkelte meget svære. De er nu i Museet. Der var dog antagelig ikke regelmæssige Begravelser ved Taarnet som under Toldkammerbygningen. Maaske er de ført hertil med det paaførte Lerlag, der laa uden om Taarnet, og kan stamme fra Kirkegaarden Øst for Slottet. De sidste Rester over Jorden af dette Taarn samt Christian II's Taarn blev nedrevet efter 1754.

Ved Vestmuren har man endnu ikke paavist eller fundet afgørende Grunde til at antage, at der har været en ældre Fløj end Vestfløjens sydlige Del. Maaske dog nogle dybtliggende Gulvlag ved nuværende Søjlesal lader formode noget saadant. Det maa dog straks oplyses, at Vestfløjens sydlige Del er det ældste paaviselige Parti af alle nuværende Slotsfløje. Den staar opført ind imod den middelalderlige Ydermur, som altsaa maa være ældre end Bygningen. Ved Vestfløjens ældste Del gælder det samme som for Sydfacadens ydre Paamuring i Vest med alle de store Granitkvadersten, at alle Former er middelalderlige, kun Skiftegangen er mere moderne. Det maa antages, at den ældste sydlige Del af Vestfløjen er bygget, inden Christian II kom til Slottet. Bygningen er opført af røde Munkesten, der har baade været Fugning ind- og udvendig, et Forhold, der ikke er truffet ved nogen yngre Bygning; det er en middelalderlig Byggemaade. Ved alle de senere Fløje har der altid været indvendig Puds, noget, man ikke brugte ved det middelalderlige Sønderborg Slot. Den sydlige Del af Vestfløjen saa i den ældste Tid meget forskellig ud fra den nuværende Bygning. Rester fra de gamle Tider maa man, bortset fra Pillesalen i Stuen, lede godt efter. Husets noget mærkelige Konstruktion var, saaledes som paavist i 1937, allerede delvis forvansket omkring Aar 1700. Paa dette Tidspunkt laa Slottets store Køkken her i Bygningen med en stor aaben Skorsten op gennem Huset; Skorstenen er nedtaget efter 1865, og der er nu kun Spor af den i Loftsetagen. Udhugningen i 1937 viste som en stor Overraskelse, at der i Gaardfacadens Stueetage har været store Aab-

ninger med uhyre Fladbuer — maaske til Aflastning af en vandret Bjælke over Aabningerne. Mange Steder i de ret tykke Mure paaviste man Smaanicher, der sluttede med Fladbuer.²⁰⁾ Til den smukke overhævede Sal i Stuen traf vi et oprindeligt Indgangsrum, delvis i Murtykkelsen, men som senere var nedlagt. En Rekonstruktion af det lille Indgangsrum er mulig. Kaminen paa Sydveggen, hvis faa Rester fremkom i 1920, er rekonstrueret. Ved samme Lejlighed gravede man sig ned til det nuværende Murstensgulv, fremdrog og benyttede det igen; i Hovedsagen er det ret gammelt, selv om der ligger et endnu ældre ca. 35 cm nede, der kan være samtidig med de to Piller til de 6 Hvælvinger, der danner Loft. Men det tredje Gulvlag, der ligger ca. 1 m nede, er antagelig fra Bygninger eller Gaardhøjder, der er ældre end Søjlerummets. Der er endnu Muld med Ben og Teglstensstykker ca. 1,80 m under det nuværende Gulv. Nøjere Udgravninger under Vestfløjens Gulve kan maaske bringe oprindelige Forhold for Dagens Lys og Bevis for, at der har ligget en ældre Vestfløj der. Af de mange helt smaa Vinduer ind mod Gaarden i de øvre Etager, som de gamle Opmaalinger viser ved Fløjens sydlige Del, er der endnu Spor tilbage, selv om de ydre False er forstyrret ved en delvis Ommuring af Facaden i Frederik IV's Tid.

Efter at Christian III i 1549 havde flyttet Christian II bort fra Sønderborg, paabegyndte han store Ombygninger²¹⁾, og man bibeholdt noget af Borg- og Forsvarskaracteren ved Arbejdet de første ca. 10 Aar, men efter Christian III's Død fik Slottet antagelig ingen større Forsvarsanlæg; et Enkesæde formaaede jo ikke at holde nogen større Garnison.

Man har formodet, at det maa være Hercules v. Oberberg, der var Christian III's ledende Bygmester ved Sønderborg, og han kan have fortsat Bygearbejdet hos Enkedronning Dorothea.

²⁰⁾ Ellipsebuer forekommer ikke i denne Fløj som ved de andre Fløje.

²¹⁾ Som oven angivet, begyndte man først med Sydfløjen og sluttede med Østfløjen.

Meget ved disse Fløje har Tidens Tand forandret, navnlig i det indre. Endnu er dog heldigvis Kirkerummet i ret god Stand, selv om der er kommet nyere Vinduer paa andre Steder end de oprindelige. Disse var afsluttede med Ellipsebuer, som passede saa smukt til Hvælvingfagene. De nuværende Aabninger er lige afsluttede, en Virkning, der ser meget uheldigt ud i Forhold til Hvælvingernes Buer. Man fremhuggede de oprindelige Vinduer i 1937 og saa de øvre Buer, hvis Frilæggelse er meget ønskelig for Kirkerummet og dets store kunsthistoriske Værdier. Ny Carlsbergfondet har bekostet en delvis Opmaaling af Kirkens arkitektoniske Værdier. Hvælvingernes Byggemaade er fremragende, og man skimter endnu den Guldbelægning, der har fulgt Kanterne ved de smaadelte Hvælvinger. Ved en lille Loftshvælving paa det gamle Vallø Slot var ligeledes Guldbelægning ved Sømmene af en Hvælving. Gravmælet skal være udført af en Billedhugger Robert Coppens, der paa det Tidspunkt var bosat i Lübeck. Se Thorlacius-Ussing i Holland og Danmark. 1945. De smukke Farver paa det gamle Inventar staar harmonisk til Rummets kalkede Vægge. Der er i de senere Aar atter indsat Orgelpiber i det gamle Orgel, der mistede dem i 1840erne. Som en Morsomhed, der ikke kan ses ved en almindelig Gennemgang, er den Samling tegnede eller udskaaede Figurer, Navne og Aarstal, der særligt er udført paa Væggene til den lille Trappe, der fører op til Pulpituret. Allerede i 1576 begyndte man at skære Aarstal ved Rækværket til underste Pulpitur. Et nøje Studium af de mange folkelige Udtryksmaader kan lønne sig og burde udgives. Af Kirkens mange smukke Genstande skal her kun omtales den vidunderlige Døbefont fra Antwerpen — udført af Cornelius Floris — og Hertug Hans' pragtfulde Gravportal, antagelig fra 1586, med Hertugen og hans Gemalinde samt alle deres Børn knælende paa Siderne af et Relief af Kristus' Opstandelse fra Graven.²²⁾ Denne Tavle er efter min Me-

²²⁾ og ²³⁾ Desværre er Figurerne noget beskadigede.

ning et meget bedre Kunstværk end de øvrige Arbejder i Portalen. Der ligger dog under Relieffet en mumificeret Skikkelse af Hertugen, som ogsaa er af en egen betagende Kraft.²³⁾

Om dette Motiv med de knælende Figurer over Portalen kan oplyses, at Frederik II i 1576—77 havde tænkt at opsætte en Portal ved Kirken til Kronborg, med knælende Figurer af sig selv og Dronningen ved Siderne af et Krucifix. Kongen havde gjort Akkord med sin Bygmester Hans Paaske om Portalen i sort og hvid Sten hugget paa anførte Maade;²⁴⁾ men Portalen blev ikke opsat. I Sønderborg er Midterfeltet en Fremstilling af Opstandelsen. Maaske Tanken med de knælende Figurer, der blev gentaget ved en Del af Samtidens Gravmæler, kan føres tilbage til Cornelius Floris fra Antwerpens Arbejder, og her sidst hans Tegning til et Gravmæle for Christian III og Frederik II, som bærer Aarstallet 1574. Her findes ogsaa knælende Kongepar.²⁵⁾ C. A. Thomsen omtaler i sin Beskrivelse af Slottet, at paa Alterbordet laa i 1865 endnu Levninger af det Alterklæde, som Dronning Dorothea selv havde syet og broderet til Kirken. Alterforsiderne, der antagelig har været et Træpanel, er nu borte. Heldigvis er Altertavlen i god Behold. En omfattende Gennemgang af alle Kirkens og Slottets kulturhistoriske Værdier kan naturligvis ikke medtages i denne korte Redegørelse. Af det øvrige Kirkeinventar savner man Stolestaderne, og vel mest den store Anetavle, der viste Christian III's og Dronningens Forfædre. Tavlen er nu paa Frederiksborg Slot, og den er indkøbt fra Nationalhistorisk Museum i Tyskland. Krogene til Tavlen sidder endnu i Nordmuren.

Som tidligere berørt maa det antages, at efter Sydfløjen fra 1550erne, har man rejst Nordfløjen samt det nordre Stykke af Vestfløjen, og ret snart derefter Øst- eller Portfløjen med de to Trappetaarne i Hjørnerne. Vinduesstedernes Udformning er

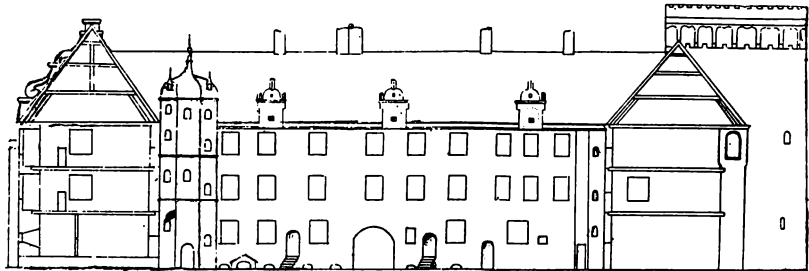
²⁴⁾ S. R. F. R. Friis' Samlinger af Dansk Bygnings- og Kunsthistorie, Side 290.

²⁵⁾ Tegningen findes nu i Kobberstiksamlingen og er gengivet af Thorlacius-Ussing i Holland og Danmark. 1945.

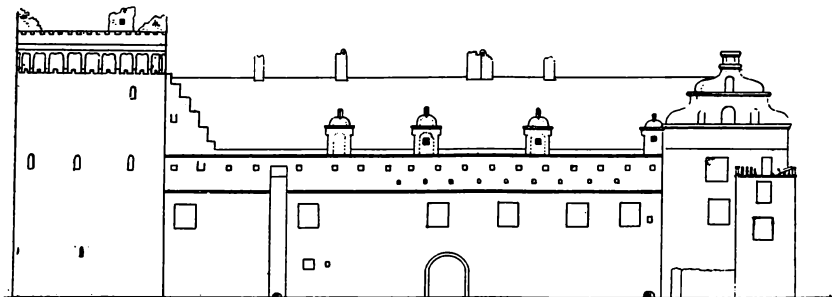
noget forskellig. I Vest- og Nordfløjen har der udvendig og indvendig været murede Buer over Vinduerne. Disse er dog ikke gaaet op i Buen — maaske dog Kirkevinduerne undtaget — men har holdt sig under vandrette Planker ved Buens Fodpunkt. Østfløjen ser dog ud til kun at have haft de vandrette Planker uden Buer.

Øverst paa Syd- og Vestfløjens Ydermur kom Christian III's Skyttegang. Over Østmuren havde der hen over den 3 m tykke Mur været Skyttegang fra Middelalderen. Vestmuren og den østre Del af Sydmuren var ikke mere end ca. 2 m tyk, da man opførte en Forsvarsgang oven paa. Man ønskede i de Tider, at Skyttegangene skulde have en ret stor Bredde, derfor kragede man Ydermurene med Skydehullerne frem foran den ydre Facadelinie. Den indre Mur i Gangen blev ligeledes kraget ud over Bagsiden af Muren, og Gangen fik herved en indvendig Bredde paa ca. 2 m. Der blev desuden opført en ret flad muret Hvælving mellem Gangens Mure. Dette var naturligvis en ustabil Konstruktion, og omkring Aar 1700, da store Dele af Tagene omtales som nedfaldet eller utætte, var flere af disse flade Hvælvinger ogsaa faldet ned. Man tog derfor ikke i Betænkning ved den store Ombygning at fjerne Skyttegangsmurene fra Vestfløjen og den største Del af Sydfløjen. Kun paa den vestlige Del af denne Fløj, der havde faaet en 3 m tyk Mur, takket være den ydre Forstærkning, havde man ikke kraget Ydermuren frem, og derfor blev Gangens Ydermure ikke nedtaget, men derimod den indre Mur. Ved Ydermuren var man derfor i 1937 i Stand til at finde nogle af de oprindelige Skydehuller, der havde en Del Lighed med tilsvarende Huller i Østmuren. Afstanden er dog noget større mellem Aabningerne i Sydmuren end mellem deres ældre Forgængere i Østmuren, som desuden var bedre udført. Man kan paa Slottet straks se de store Murpartier, der er muret om i Frederik IV's Tid. Der veksles i dem stærkt mellem gule og røde Mursten. Paa de ældre Opmaalinger ser man ved de 3 Facader Øst, Syd og Vest

en dobbelt Linie paa det Sted, Skyttegangsmuren er muret ud over Facaden. Det ser ud, som om der laa en Gesims paa dette Sted. Men disse Linier kan ikke have eksisteret paa Østfacaden

Otto Sørensen

Otto Sørensen

Opmaalingen fra ca. 1700. Øverst Østfløjen mod Gaarden og Snit af Nordfløj og Sydfløj. Nederst Østsiden af Østfløjen. De underste Smaa vinduer i Taarnet til venstre var Lysaabninger til Christian II's Rum.

eller ved vestre Del af Sydsiden²⁰⁾ Ved østre Del af denne Side og paa Vestsiden kan Gesimslinierne derimod have været til

²⁰⁾ Dette ses klart paa Stedet. Der har løbet »ætsende Vand« ud gennem de underste Skydehuller, der har forvitret Murstenene i nogen Afstand ned under Hullerne. Samme Forvittringer spores paa Muren paa de Steder, hvor der har været »Hemmeligheder« ifølge de gamle Tegninger.

Stede, da en Udkrugning af Skyttegangen grundet paa den tynde Mur, her er sandsynlig. Af Skyttegangenes Overhvelving staar endnu nogle Meter Loft oppe i Sydenden af Østfløjen. Gangens Gulv laa ca. 1 m hævet over 2den Etages Gulvplan, og forskellige Smaatrupper førte op til Skyttegangen. Nu er denne Højdeforskel fjernet.

Foran Østmuren viste det sig i 1937, at der havde været en 8×8 m fremspringende Fløj med en Trappe fra Jorden op til Skyttegangen. Dette „Udskud“ kendes ikke fra Tegninger eller Stik og er antagelig ret gammelt. Trapperummet til Vindeltrappen er delvis hugget ind i Slottets Østmur og senere tilmuret. Ved Bygningens Opførelse har man bygget hen foran et af de meget store oprindelige Skydehuller til de 2 m Kanoner i den middelalderlige Østmur. Maaske har den lille Bygning med Trappen haft en ret kort Levetid. Den havde antagelig nogen Forbindelse med Christian II's Ophold paa Slottet, idet A. D. Jørgensen oplyser, at efter Kongens Planer om Flugt blev opdaget, kom der 16 kgl. Drabanter i Garnisonen og til dem opførte man et Hus.²⁷⁾ Det kan formodes, at det er Resterne af denne Bygning, man udgravede i 1937. De ret svære Murstensfundamenter var i Krydsskifte. Maaske er dette „Udskud“ nedrevet inden Ombygningen af Østfløjen; ved denne Lejlighed kom der en ny lille Trappe fra Porten til Skyttegangen. Dette Trapperum kan endnu ses i Stueetagen.

Øverste Etage i Nordfløjen var noget for sig selv efter Ombygningen i ca. 1560 til Frederik IV's Tid, da hele Etagens gamle Karakter blev forandret. Her var ingen Skyttegang ved Nordfløjen, men denne Bygning's øverste Etage indeholdt en stor Sal, der havde to store Kaminer i Endevæggene. Ved den ene var langs Væggen desuden faste Bænke og en lille Forhøjning, hvor op til der førte nogle Trin, og som antagelig var Pladsen for Musikanterne. Disse Ting kan ses paa de gamle

---

²⁷⁾ Senere kaldes det Landknægtenes Hus.

Opmaalinger. Resten af Nordfløjen var i Øst optaget af et stort Gemak. Fra dette var Opgang til en Karnap i nordøstre Hjørne. Denne Tilbygning udgravede man ogsaa i 1937, og det viste sig, at den var meget daarligt opført med tynde Mure, der stod ret højt oppe i den løse Fyld, saa det var ikke underligt, at den i det 18. Aarhundrede omtales som Ruin.

Fra Christian III's Tid stammer ogsaa en Dekoration paa Gaardfacaderne og et enkelt lille Parti om Porten paa Østfacadens Yderside. Ornamenterne, der paa Murfladerne fremkommer ved Anvendelse af sorte Mursten og som Regel danner stigende Tre- eller Firkanter, er en Tradition fra Middelalderen, men kan endnu træffes i Begyndelsen af det 17. Aarhundrede i Christian IV's Bygninger.²⁸⁾ Ved Ombygningen i Frederik IV's Tid fik Nordfløjen en helt ny Østgavl, der lukkede det tilbageliggende store gamle Taarns Østmur inde bag den nye Mur, som kom ud i Flugt med den lange Østmur ved Slottet.

Ved Ombygningen paa Frederik IV's Tid borthuggede man flere Steder de paa dette Tidspunkt unødvendig tykke Mure, særlig naar der var en Mulighed for, at de noget skæve Rum i Hjørnerne kunde blive mere regelmæssige. Fra denne Ombygning i det 18. Aarhundrede er endnu hist og her bevaret enkelte gamle Tofyldingsdøre med svære Indfatninger, der viser Højbarokkens Idealer af Træets rige Udformning. En enkelt Tagkvist over Vestfløjens Gaardside er ligeledes smukt formet og fra gammel Tid. Der er desuden bevaret en enkelt Vindueskarm fra Slottets Ombygning i det 18. Aarhundrede. Den sidder paa 2den Sal i Østfløjen mod Gaarden. Trækarmen er meget svær og anselig i Forhold til de magre Træarbejder fra Kasernetiden, der nu kaldes Vindueskarme i Slottet.²⁹⁾

²⁸⁾ Se under »Christian IV's Bryghus«. Hist. Meddelelser om København. 3. R. II. Bind, Side 26 af Forfatteren.

²⁹⁾ Nogle mærkelige Bomhuller ved 2den Sals Vinduer i Østmuren kunde tyde paa, at Vinduerne en Tid har været noget lavere end nu, dersom disse Huller ikke stammer fra Haandværkernes Bomme under Arbejdet i det 18. Aarhundrede.

To Steder er der truffet svage Spor af malede Dekorationer fra det 16. Aarhundrede. Det er i Nordfløjens 1ste Sal og Østfløjens 2den Sal. I Søjlesalen i Vestfløjen er fremdraget to Bogstaver malet paa Østvæggen. I Skyttegangen over Østfløjen fremdroges en Indskrift paa Vestvæggen — desværre meget ødelagt.

I Gaarden tæt ved Sydfløjen prøvede vi at finde den gamle Springbrønd, hvis Plads var vist paa Opmaalingerne fra Frederik IV's Tid, men der fremkom kun nye øvre Brøndsten. Det er sandsynligvis den Brønd, som Thomsen omtaler i 1865, der fik Vand gennem ca. 1000 Alen lange Ledninger fra en Kilde ved Kirkebakken. Det har været en ottekantet Springbrønd, men efter de gamle Beskrivelser fra ca. 1700 kunde ingen huske, naar den sidst havde sprunget. Den kan jo godt have været forsynet med skønne Enkeltheder i Tidens Stil, selv om det ikke oplyses noget Sted. Der er desværre ikke truffet Sandstensrester med Figurer eller Ornamenten ved Udgravningerne som f. eks. de, der findes ved Sandbjerg nær Allsund. Kan disse Sandsten stamme fra Sønderborg Slot?

Der blev derimod truffet flere Enkeltheder ved Udgravningerne i 1937—42, der gav gode Oplysninger om betydningsfulde Ting saasom Hvævingribber og afhuggede Profilsten fra Trappetaarnene i Gaarden. Disse Taarne har haft vandrette Gesimser, som er afhugget mellem 1864 og 1920. Gesimserne burde snarest genfremstilles sammen med de gamle Vinduer og øvre Tagformer ved Trappetaarnene, der vel i Begyndelsen af dette Aarhundrede fik spidse Skifertage med Undermur af smaa røde Mursten.³⁰⁾ I det nordøstre Trappetaarn var indtil samme Tid en svær, antagelig oprindelig, Egetræstrappe, der kendes fra en Skitse, som Maleren Otto Bache tegnede i 1864. Der er nu en

---

³⁰⁾ Gamle Tegninger viser, at her var Renaissancekupler med høje Kviste paa Taget.

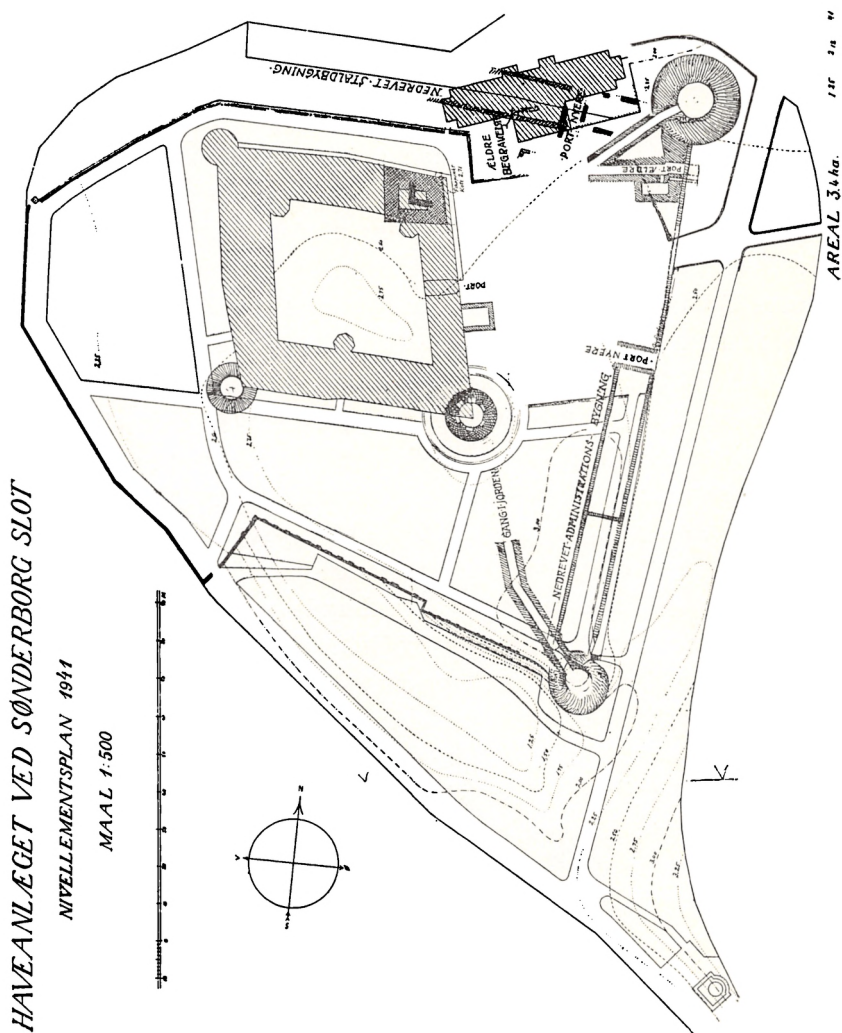
Jerntrappe uden kunstnerisk Værdi.³¹⁾ I Østfløjen Syd for Porten fremdroges nogle meget store Bagerovne og andre Enkeltheder fra det gamle Bageri, der virker kulturhistorisk tankevækkende; for Tiden er de atter tilmurede. Der er mange Steder, der endnu burde undersøges, men dels er der nyere Værdier, der her vil blive ødelagt, og dels er Stederne benyttet til Beboelse eller lignende, som man naturligvis lader i Fred saa længe som muligt. Straks efter Genforeningen havde disse Steder været lettere tilgængelige for omfattende Undersøgelser.

Sønderborg Slot var oprindelig inden Kanonerne Brug et stærkt Forsvarsanlæg, maaske ogsaa i den første Tid herefter, da Skydevaabenes Værdi vel afgang af deres Anbringelsesmaade. Fra Søen ser det ikke ud, som om Slottet har været truet i større Udstrækning. Men efter at Kanonerne Rækkevidde var blevet længere, maa de ret højtliggende Arealer paa Landsiden Øst for Slottet have virket faretruende under en Belejring. Havde en Fjende her opstillet sine svære Skydevaaben ret højt i Forhold til Slottet, var dets Beliggenhed uheldig. Man har da ogsaa ret tidligt — maaske omkring Aar 1500 — lagt et svært Forværk et Stykke Øst for Slottets Hovedlinier, og rejst to runde Bastioner, hvorfra Slottets Skydevaaben kunde uskadeliggøre en Belejringshær, der havde sat sig fast paa de højtliggende Arealer Øst for Slottet. Om der oprindelig har ligget andre Bastioner mellem de to, der endnu er Rester af, kan ikke siges. Vort ældste Billede af Slottet, der kun viser de to Bastioner, er fra Slutningen af det 17. Aarhundrede, efter at hele Systemet ved det ydre Forsvarsanlæg var forandret og mere fredelige Tanker raadede for Slottets fremtidige Brug. Men en Mur og en Grav var godt at have mod alle, der søgte at komme ind uanmeldt. Disse Indramninger blev stadig be-

---

³¹⁾ Det gamle Egetræ siges at være solgt til Snedkere i Sønderborg og forvandlet til de Egetræsspisestuer, der var paa Mode ved 1890—1900.

varet helt op til 1864, og først efter at Slottet var blevet Kaserne, og Pladsen foran udlagt til Øvelsesplads, blev Graven tilkastet og Muren fjernet mod Øst for at skaffe saa store Arealer som vel muligt til Øvelsespladsen. Mod Syd blev noget af Mu-

ren staaende og findes endnu. Muren er i de senere Aar ført omkring paa Sydsiden. I 1865 skal Muren endnu have været 5 Alen høj.

Om det ydre Forsvarsanlægs Alder og Byggemaade havde man inden de store Undersøgelser i 1936—42 kun faa Oplysninger. De to runde Bastioner kender hvert Barn i Sønderborg, og ved den store Runddel ud mod Havnen i Nord har man i 1938 — med Glæde — set de Bygninger forsvinde, der i sin Tid borttog en stor Del af det gamle Forsvarsanlæg. Den noget mindre Bastion i Syd har efter Genforeningen hørt med til Haveanlægget. Mellem disse Bastioner har der gaaet en lang Mur, og op til denne laa i Syd i gamle Dage et stort Hus, der efter Beskrivelsen hos Resen kaldes Amtskontoret. Nord derfor var en Slotsport. Oppe i Nord ved Vestsiden af denne store nordre Bastion laa en anden Port, kaldet Søporten. Af den sidste er endnu ikke fundet sikre Spor. Derimod blev der af den anden Port, som stod til op mod 1864, fremdraget Rester.³²⁾ Disse laa ret højt oppe i Jordlagene, ligesom Fundamenterne fra den lange Bygning med Amtskontoret op til Ringmuren. At der har været andre Porte i det østre Forsvarsanlæg er der ingen Oplysninger om.³³⁾ Det var derfor en stor Overraskelse, da man i 1938 Sydvest for den store Bastion traf et lavere liggende meget svært Portanlæg, der paa et ret tidligt Tidspunkt, da Borgens Forsvarsværdi var forældet, maa være blevet opgivet. Hos Resen er der ingen Spor af den ældre Port. Muren mellem Bastionerne gaar her glat igennem. Denne Port har ligget noget tilbage fra den gennemløbende Forsvarsmur, og der har ligget et Rum med tykke Mure Syd for det oprindelige 25 m lange Portrum. Rummet med de svære Mure har antagelig været Portvagtens Opholdsstue, og herfra førte en kort Gang ind til Porten. I Gangen traf man en Dør, hvis un-

³²⁾ I Porten skal ifølge Thomsen have været en Indskriftstavle af Bly.

ning, der er vist paa Resens Tegning.

³³⁾ Nede i Syd-Vest laa der ude ved Søen en portlignende Byg-

derste Hængsler endnu findes. En Brand har antagelig ødelagt Trædøren. Paa Gulvene i Vagtrummet og Porten ligger meget svære Lag Trækul. I Porten endda saa svære, at da man rensede op laa der her to ret store Jernkanoner fra ca. 1650; ogsaa Jernbeslaget fra Lavetterne er bevaret (nu deponeret paa Slottet). Dette var dog ikke det mærkeligste ved Udgravningen her. Det, som gav den store Gevinst, var Resterne fra den foran Porten liggende Vippebro, konstrueret paa den Maade, at den, naar den var hejst op, dannede Port for Portaabningen. De Granitudliggersten, der havde baaret Broportens Beslag, laa endnu paa deres gamle Plads. Udliggerstenene er meget svære og har nedfældede Huller, der viser meget stærk Slid fra Jernbeslaget ved Broporten. Foruden Hullerne til Vippebeslaget findes Smaahuller til Bøjlekramper, der har ligget over Broens Akseleje og holdt dette paa rette Plads. At Broen maaske har slaaget sig og har været tilbøjelig til at komme i Uorden under Op- og Nedfiringen, kan ses paa Siderne af Udliggerstenene. Her er Slidmærker fra Beslaget, naar det tog imod, fordi Broen gik mindre godt. Til Hjælp ved Løftningen af Broen fandtes en Kontravægtbjælke, der laa i Sydsiden. Til denne havde man en muret Kanal, der gik ret dybt ned i Undergrunden, og som stadig maa have været fyldt med Vand, da Grundvandet her ved Voldgraven stod højt. Ja, saa lavt ligger Porten, at ved Efteraarets Højvande maa Gulvet ofte have været oversvømmet. Det er maaske ogsaa en af Grundene til, at Porten blev nedlagt — antagelig noget før eller efter 1600, — og den har maaske kun været i Brug i ca. 100 Aar. Kanalen til Kontravægten løb antagelig stadig fuld af Flydesand. Ved Kanalen til Kontravægten var der ligeledes velbevarede Udliggersten for Kontravægtbjælkens Beslag. Og af Bjælken selv fremdrog vi — morsomt nok — et stort Stykke, der laa nede i Kanalen; det var faldet herved, da man fjernede Broen. I denne 36×46 cm svære Egetræsbjælke, der altid maa have været vaad og tung, var nedfældet en stor Granitsten, der alt-

saa sammen med Bjælken har været Kontravægt for Broen.³⁴⁾ Broporten har haft de ydre Anslag mod nogle nedrammede Pæle, som vi ogsaa traf Rester af i den tidligere Voldgrav — der nu er tilkastet — Øst for Porten. Ingen andre Steder i Danmark findes tilsvarende velbevarede Konstruktioner fra de Tidens Portanlæg. Alle Udgavningerne er atter tilkastede, men det maa haabes, at de fremdrages og restaureres.

Den store nordøstre Bastion er antagelig i Hovedsagen samtidig med det store lavtliggende Portanlæg. Bastionen blev ogsaa nøjere undersøgt i 1938. Det viste sig, at Taarnet har været meget stort, ca. 24 m i Diameter og har haft en Murtykkelse ved Foden af ca. 7 m; i den vestre Mur har der været en Vindeltrappe, hvor man fra Bastionens underste Rum kunde gaa op i de øvre Etager. Antallet af disse er aldeles ukendt. Fra Bunden af Bastionen har der desuden ført en lav overhælvvet Gang over mod Slottet. Gangens anden Ende fik vi ligeledes fremdraget inde i det beplantede Anlæg Syd for Toldkammeret. Her stødte Gangen sammen med den store gamle Portbygning, hvis Portrum har været ca. 25 m langt. Gangen til Bastionen har en Bredde af ca. 1,60 m og har antagelig været overhælvvet og har maaske baaret en Overbygning, eller været dækket af en Del opgravet Jord. Nu ligger Gulvet ca. 2 m nede, men her er vel paafyldt 1—1,5 m Jord i Tidens Løb.

Anlægget blev desværre udgravet i smaa Stykker, grundet paa Beplantning og andre Ting man ønskede uforstyrret, derfor er maaske endnu ikke alle de gamle Forhold fuldt opklarede, men det maa antages, at det var ved denne Port, at Christian II Sct. Laurentius Aften i 1532 fik sit første Vredesanfald paa Sønderborg, da han hørte Broen slaa op mod Muren og hans Følge maatte blive udenfor. Kongens Sammenstød her i Porten med Knud Gyldenstjerne er velkendt. Efter at Porten som Adgang til Slottet var nedlagt, har man

³⁴⁾ Træstykket er nu deponeret paa Museet.

benyttet den eller Dele deraf som et Kasematrum eller Magazin; det var antagelig derfor de to Kanoner var anbragt herinde, og en Brand har fortæret Træværket i Lavetterne og skjult det hele i et Kullag, der var mærkværdigt tykt.

Forholdene ved den sydøstre Bastion er af en helt anden Art, og det var først i det sidste Undersøgelsesaar, man blev klar over, at der her var Mulighed for meget usædvanlige Fund, og i saa store Dybder, at Grundvandet kom til at forstyrre Undersøgelserne. Ved Udgravningen af den tidligere omtalte lange Bygning, Amtsskriverstuen, der i Syd fulgte den østre Ringmur, fremkom under Bygningens Rester en meget svær Mur med en Tykkelse paa ca. 1,60—1,80 m, der pegede over mod Slottet. Muren traf man helt nede i Syd, og ca. 2,40 m fra den fremkom en anden Mur, saa vi havde her aabenbart en Port eller Gang, der stiledede over mod den ydre sydøstre Bastion. Paa de bevarede Dele af Bastionen, kunde det dog ikke ses eller formodes, at denne Gang havde stødt til. Det viste sig derimod senere, at den nuværende Rundbygning er opført delvis oven paa et ældre Forsvarsanlæg, hvis fulde Omfang endnu ikke er klarlagt. Og til dette ældre Taarn, Port eller Bastion har den meget dybtliggende brede Gang ført ind maaske paa en Tid, da Vandstanden i Sundet laa noget lavere end nu. Geologisk set tror jeg ikke, der kan være noget til Hinder for, at Landtangen med Slottet i Aarhundreders Løb kan være sunket. Men det var ikke alene de svære Kampstensvægge, der havde en indre Beklædning af Munkesten i blokliggende Krydsforbandt, der var bevaret i ca. 3,5 m Dybde fra Terrænet. Paa det Stykke af Gangen, der laa under Amtsskriverstuen, var et stort Stykke af Lofthvælvingen bevaret. Hvælvingen er fladbuet 1 Sten tyk, Gangen er ca. 2 m høj, og har været benyttet som Kælder under Amtsskriverstuen. Det er maaske derfor, den er bevaret, medens den øvrige Del af Gangen over mod Slottet blev nedrevet, ved den Tid Amtsskriverfløjen blev rejst langs Forsvarsmuren i Øst. Ved Gan-

gens Begyndelse 28 m fra Christian II's Taarn laa Gulvet 1.80 m nede og altsaa ikke saa dybt som henne ved Bastionen. Indgangen over mod Slottet markeres af Vangemurens skraa Forflade. Her staar endnu ca. 14 Skifter med rødlige Munkesten, medens Stenene er mere gullige i Murværket ved Bastionen. Gangen har været i ca. 38 m Længde, og Retningen har haft et Knæk omtrent paa Midten. Den bevarede Hvælving ligger i Syd-Østenden, og en god Meter under det nuværende Terræn. Hvælvingen staar helt godt bevaret, saa Fare for Sammenstyrtning er ikke nærliggende, selv om her er 4 m ubrudt Loft. Inden Gangen udmunder i Bastionen, findes der et Dør- eller Portrum af Forsvarskarakter, der forudsætter, at en Fjende, der havde besat Bastionen ikke uden Modstand kunde løbe igennem Gangen. I dette Dørrum, der har været noget højere end Gangen, findes indmurede Hængsler fra en Port eller Dør, der kunde spærre for Adgangen til Bastionen. Huller til Dørens Spærrebjælke er ogsaa til Stede.³⁵⁾ I Gangen tæt ved Dørrummet findes to smaa Nicher i Væggene, og hvad de har været anvendt til kan endnu ses, idet Nichernes flade Overbuer er røgsværtede efter de Lygter, der har staaet i denne Kasematgang. I Gulvet, der er af smaa Marksten, findes nedlagt nogle mærkelige Træstykker, der med nogen Fantasi kan antages at være Rester fra Vagtens Sovesteder, men anden Forklaring kan maa ske ogsaa fremsættes. Dette Anlæg var uden Tvivl i Brug under Christian II's Ophold paa Slottet. Sandsynligvis har der været en Opbygning over Gangen, man mindes de Skraabygninger, der ses paa Danckwerths lille Fremstilling. Tanken ledes ogsaa hen paa Forholdene ved Malmøhus. Ved de store ydre vestre Bastioner paa Malmøhus er der endnu bevaret ret høje smalle Gangbygninger fra Slottet til Bastionerne.

Naar Forholdene ved Sønderborgs store Forsvarsanlæg er

³⁵⁾ Loftet i Dørrummet var ret ødelagt.

udforsket, fæstner man sig ved A. D. Jørgensens Opgivelse af det Antal Mænd, der skulde holde en saa stor Bygning mod Angreb, medens Christian II var paa Slottet. Der oplyses, at da Besætningen var i stærkeste Forsvarskraft i 1535 laa der 140 fuldt øvede Tropper. Hertil kom Landfolket, som dog ikke blev indladt i Borgen. Senere indskrænkedes Antallet af Landsknægte, og efterhaanden var der kun de 40 Knægte tilbage, som i 1533 kom med deres Befalingsmand Henning ut der Mark, og Fredssold indførtes atter (1 Mk. maanedlig mod 3 Mk. under Krigsfod).³⁶⁾ Altsaa ca. 150 Mand ansaa man for at være nok til Borgens Forsvar under Grevens Fejde og til at passe paa den uregerlige Fange.

Der er naturligvis kommet flere Smaafund for Dagens Lys i de snart 25 Aar, hvor Museet har haft til Huse i det gamle Slot. Disse Ting opbevares nu paa Museet.

---

³⁶⁾ De 16 Drabanter, der kom tidligt paa Aaret i 1533 (de fik tre Gange saa meget i Sold i Fredstid som Landsknægtene) laa kun kort Tid paa Slottet og blev afløst af de 40 Knægte.

Degnen B. C. Knutz i Stenbjerg og hans oplevelser under treårskrigen.

Af Holger Hjelholt.

I den levnedsskildring, som jeg i sin tid gav i „Sønderjydske Aarbøger“ (1926) af pastor Chr. Christiansen i Medelby, anførte jeg en udtalelse af denne om, at årene 1848—50 blev en fristelsens og forførelses tid for „så mange iblandt os herovre“. Det gik jo sådan, at både i embedsstanden og i befolkningen svigtede mange — særlig i Mellem- og Sydslesvig — deres troskab mod konge og fædreland, enten det nu skyldtes den slesvig-holstenske bevægelses egen styrke eller et holstensk eller tysk tryk.

På denne baggrund lyser med dobbelt glans de mænd, der urokkelig og uforfærdet holdt fast ved gammel nedarvet kongetroskab og holdt stand mod den herskende stemnings tryk. Om en af disse mænd, en „simpel“ degn, skal de følgende linjer fortælle.

Boye Cornils Knutz stammer fra Ejdersted, født i Oldenswort den 31. august 1787. Da han var 3 år gammel, drog forældrene til Welt, hvor han gik i skole til omkring 1806. Da, som han skriver i en senere beretning om sit liv, præsten og degnen troede, „at jeg var født til at blive en skolelærer, jeg selv også følte tilbøjelighed til skolevæsenet, så besøgte jeg seminariet i Kiel, lidt efter påske 1806“.

Kiel var ikke dengang, sådan som det senere blev, det arnested, hvor man indsugede slesvig-holstenske lærdomme og had til alt, hvad der var dansk. Tværtimod rådede der på denne tid en patriotisk stemning, og da ufreden med England det følgende år brød ud, forenede i Kiel frivillige — studenter, seminarister og kommissar — sig om dannelsen af et jægerkorps, der talte omkring 150 mand. Blandt korpsets seminarister var også

Knutz. Våbenøvelserne varede 5—6 uger, og korpset drog forskellige gange på vagt.

Kort før påske 1808 blev Knutz dimitteret fra seminariet, og den 24. april samme år ansattes han — altså knap 21 år gammel — som substitut (medhjælper) ved Sørup skole i Angel. Den gamle degn her havde, skriver Knutz, hver dag nok at gøre med sin store gård i Svendsby!

I Sørup var K. tre år, hvorefter han forfremmedes til lærer i Kalleby i Kværn sogn, hvor han forblev de følgende tre år. Hus og jord bortlejede han og lejede sig som ugift ind hos en bonde, hvor han fik kost og logi. Et års tid efter ankomsten til Kværn blev degnen i Stenbjerg, Seehusen, meget syg, og Knutz kom da til at hjælpe ham ved hans forretninger i kirken og ved begravelser, blev herved en hyppig gæst i hans hus, og resultatet blev en forlovelse med den ældste datter, Magdalena (født i Stenbjerg, ca. 1792). Da Seehusen ikke blev i stand til at forestå sit embede, ønskede han naturligvis meget at få svigersønnen til eftermand, hvad der også lykkedes. Den 24. april 1814 fejredes brylluppet, og kort efter ansattes Knutz som degn og lærer i Stenbjerg. Her skulle han virke som lærer næsten et halvt århundrede.

Såfremt det slesvig-holstenske oprør i marts 1848 ikke var brudt ud, var der næppe blevet stort mere at fortælle om Knutz end om så mangen anden samvittighedsfuld og pligtopfyldende degn og skolelærer. Han — som de fleste andre af os mennesker — var i det huslige liv ude for såvel medgang som modgang. Af 8 børn døde de tre forholdsvis unge, de to begravedes på Stenbjerg kirkegård, den tredje, en søn, døde på et skib ved Amerikas vestkyst og begravedes på sømandsvis i havet. — Et nyt degnehus byggedes i 1830 i stedet for det gamle, der ikke var i stand til at værne beboerne mod kulde, blæst og regn. Bygningen kostede 1600 rdl., og den 26. oktober kunde degnen og hans familie, dengang 13 personer,

flytte ind „under ydmyg bøn og alvorlige tanker“. Ligeledes skolehuset måtte udvides. Til 1835 var skolen delt i to klasser, hvoraf hovedklassen bestod af 4 og elementarklassen af 3 fag. Men da var børnenes tal så stort, at man så sig nødt til at slå klasserne sammen. I 1842, da der i alt var 150 børn, måtte man dog bygge 3 fag til og dele børnene i 2 afdelinger, der hver fik 5 fag af skolehuset at råde over.

Ja, disse oplysninger gør selvsagt ikke krav på mere end lidt sognehistorisk interesse. Men i 1848 brød de revolutionære bevægelser løs rundt om i Europa, forplantede sig også til det danske monarki, og i Kiel tændtes oprørsflammen den 24. marts. Også i Stenbjerg sluttede mange beboere sig til insurgenterne, og de dansksindede led megen forhånelse og skade. Modparten kaldte dem dosmere, fordi de ikke valgte vejen mod syd, og forsikrede dem om, at ingen dansk soldat mere skulde betræde Sønderjyllands jord. Til „dosmerne“ hørte den gamle degn Knutz, og ved sin urokkelige fastholdelse af konge- og statstroskab kom han, tør man vist sige, til at spille en rolle, lille eller større, ikke blot i sognehistorien, men i landets historie. Han blev et smukt eksempel på en mand, der stod fast i en fristelsens og forførelses tid.

Allerede i april 1848 havde danske soldater jo betrådt Slesvigs jord, men kort efter fordrev påskeslaget ved Slesvig dem, og der skulde nu gå en for de dansksindede langsommelig tid hen, før de kom igen. Forud for dem kom til Nordslesvig og en del af Mellemslesvig svenske og norske soldater i sommeren 1849. Ved en overenskomst i Berlin i juli 1849 mellem Danmark og Preussen var det nemlig blevet bestemt, at svenske og norske tropper skulde besætte Sønderjylland nord for en linje, der gik mellem et punkt på østkysten nær ved og sydøst for Flensborg og et punkt på vestkysten, nordvest for Tønder. Landet syd for denne „demarkationslinje“ skulde preussiske tropper besætte. Hele Sønderjylland skulde styres af en kom-

mission på tre medlemmer, hvoraf Danmark valgte et, Preussen et, og det tredje valgtes af England som opmand i tilfælde af meningsforskel mellem de to andre.

Denne bestyrelseskommission blev i slutningen af august 1849 indsat i Flensborg. Til medlemmer havde den danske regering udnævnt kabinetssekretær F. F. Tillisch, den preussiske den konservative embedsmand Botho Heinrich, greve af Eulenburg, medens det af England valgte medlem var oberst Lloyd Hodges.

Ifølge demarkationslinjen kom syv angelske sogne til at ligge nord for denne. Det var følgende: Adelby, Munkbrarup, Lyksborg, Grumtofte, Nykirke, Kværn og Stenbjerg. Det var godt for de derboende dansksindede beboere, men naturligvis mindre opmuntrende for de tysksindede, der havde skældt danskerne ud for dosmere og nu foreløbig måtte tåle synet af svenske og norske soldater. De tysksindede skyndte sig med at få en deputation sendt til Berlin for hos Frederik Vilhelm IV at klage over, at deres sogne var kommet til at ligge i den nordlige halvdel. Deputationens ordfører var den fra Holsten stammende pastor G. Schmidt i Grumtofte, og har man bevaret en smule humoristisk indstilling over for propaganda — det kan være svært nok i tider som vore — er referatet af præstens tale til Preusserkongen en virkelig fornøjelig læsning. Ikke blot de mere intelligente, men også de bedre blandt angelboerne var, hævdede Schmidt, næsten uden undtagelse tysksindede. Folkets dannelse vilde gå til grunde under dansk herredømme og danskerne vilde gøre angelboerne til jyder: „På hvilket trin disse står, er bekendt“. Den danske propaganda var, som bekendt, „et væv af løgn og bedrageri, af forræderi, bagvadskelse og undertrykkelse, af nederdrægtigheder af al slags“. Nå, pastor Schmidt havde jo studeret i Kiel, om dette nu kan tjene ham som undskyldning.

Bestyrelseskommissionens herredømme skulde egentlig have strakt sig over hele Slesvig, altså også Sydslesvig. Imidler-

tid fik kommissionen ikke den støtte hos de preussiske besættelsestropper, som var forudsat i overenskomsten mellem Danmark og Preussen, og det lykkedes derfor oprørsregeringen i Kiel at udvide sit styre til store dele af Sydslesvig. I foråret 1850 meddelte F. C. F. Jacobsen, som af oprørsregeringen var blevet udnævnt til amtmand i Flensborg amt, at han atter overtog dette embede, skønt bestyrelseskommissionen havde indsat en anden, Warnstedt. Jacobsen tog ophold i Sørup, syd for demarkationslinjen, og han prøvede oven i købet herfra at gøre sin myndighed gældende i den del af amtet, der lå nord for linjen. Også til denne del udsendte han sine bekendtgørelser, for at de her skulde offentliggøres.

2. påskedag 1850, d. v. s. den 1. april, overleverede præsten i Stenbjerg, en holstener, tre bekendtgørelser (publicanda) fra Jacobsen til degnen Knutz, for at han skulde offentliggøre dem. Men Knutz sagde nej. Vi gengiver nu hans egen beretning om dette mindeværdige optrin og om, hvad der videre tildrog sig:

„Efter gudstjenesten sagde jeg menigheden, at jeg ikke vilde og kunde publicere dem. Straks efter middag sendte præsten sin svend for at hente publicanderne, men han fik dem ikke. En kort tid derefter kom 6 tyske (d. v. s. tysksindede) bønder, incl. de 2 jurater (kirkeværger), for at spørge, hvorfor jeg ikke havde oplæst disse bekendtgørelser i kirken, de måtte dog vide, hvorefter de skulde rette sig; jeg fik dog betaling for at oplæse dem i kirken. Mit svar var, at jeg ifølge min bestalling var Hans kongelige Majestæt troskab og lydighed skyldig, at Guds ord og min samvittighed sagde mig det samme, og at jeg ikke vilde adlyde hans fjende, hvad der end vilde ske. Dermed gik de, uden at de fik publicanderne i deres hænder. Den anden dag leverede jeg bekendtgørelserne til amtmand Warnstedt og efter hans ønske til kammerherre Tillisch. Derefter gik jeg hjem og tænkte ikke på nogen fare.

Dog jeg havde forregnet mig; thi søndag eftermiddag, d. 7. april, fik jeg et besøg af den Sørupper amtmand, ledsaget af en

bevæbnet politibetjent. Herren havde taget det ilde op, at en gammel degn havde været så dristig at modsætte sig hans befalinger. Jeg sad, som han bevæbnet betrådte gårdsrummet, bag ovnen og læste. Min kone og døtre blev ham først vær. De blev forskrækkede og tilskyndte mig til bortfjernelse. Jeg slap lykkelig bort. Jacobsen gik ind i stuen, hvor mine to døtre var blevne til stede. På hans spørgsmål, hvor jeg var, svarede en af dem, jeg var gået ud, hvorhen kunde hun ikke sige ham. På det andet spørgsmål: hvor bekendtgørelserne fra ham var blevne af? fulgte til svar: det vidste hun heller ikke. Efter at han havde befalet min datter, at hun skulde sige mig fra ham, at, når jeg vilde komme til ham i Sørup næste onsdag, d. 10. april, så vilde han forfare nådig mod mig, men vilde jeg ikke adlyde ham og komme, så skulde det ikke gå mig vel, thi han havde magten, bortfjernede [de] sig derpå; Jacobsen vest på til præsten, den anden syd på. Da denne sidste engang så, at to mænd gik ind i mit hus, tænkte han måske, at den ene vel kunde være mig. Hurtig kom han tilbage og spurgte, om jeg nu var kommen hjem. Jeg var, men det hed dog nej! og han gik sin vej igen.

En skoledreng havde set Jacobsen ved kirken og tillige, at han gik herved. Drengen løb i firspring til en nabo og jamrede: amtmanden var gået til degnen at tage ham fangen, de skulde dog hjælpe degnen! Som en løbeild gik denne efterretning gennem byen, og inden kort tid var et halvt hundrede mennesker strømmet sammen, nogle med bøsser. Det skete, som amtmanden var gået bort. I folkets midte var jeg nu sikker nok. To personer gik nu op i præstegården for at sige Jacobsen fra mig, at jeg nu var kommen hjem: vilde han tale med mig, så kunde det ske. Han selv blev borte, men hans politibetjent kom, hilsende fra sin herre, om jeg ikke vilde være så god og møde ham i kroen ved kirken. For denne ære takkede jeg [d. v. s. betakkede mig], hvorpå manden igen gik. Da han ved sin bortgang så de mange mennesker i skolen, kunde han vel se, at her ikke

var mere at gøre. Derfor satte hans herre med sekretæren Westedt sig snarest muligt på vognen og begav sig hinsides demarkationslinien, hvor de var komne fra.

Han havde valgt denne dag til sit overfald, fordi han efter [beretning af] en om lørdagen herhid udsendt spion vidste, at de lojale beboere var forsamlede ved Streichmühle [Strygmølle i Grumtofte sogn]. Havde de været til stede, så kunde han måske let være bleven til fange; men nu var de fleste unge, utilforladelige mennesker. Frygten for tyskere, som boede iblandt og omkring os, og for Sørupper gendarmerne, hvilke var bekendte som rå og ryggesløse mennesker, holdt også forsamlingen tilbage fra at gribe ham. Natten efter denne dag holdtes vagt i skolen af 5—6 mænd. Ja, i de næste dage havde jeg bestandig en terzerol i lommen og var i hvert øjeblik beredt til at tage flugten ud af skolen.

Om onsdagen efter den omtalte affære blev det rygte udspreddt, at en stor fare svævede over vore hoveder. At Sørupper gendarmeriet vilde komme og tugte os såkaldte landsforrædere, blev sagt, og antaget for vist. Mine naboer rådede mig til bortfjernelse, og efter [at] jeg havde indsendt en kort beretning til amthuset om, hvad der var sket her, ledsaget med en ansøgning om militær beskyttelse ved svenske tropper, drog jeg, i stedet for at gå til Sørup den dag, nord på til min søn i Rinkenæs. Efter nogle dages ophold der rejste jeg til Flensborg for at tale med kammerherre v. Tillisch. Ifølge hans ønske gik jeg også til grev Eulenburg og fortalte ham historien.

Denne [Eulenburg] kom om eftermiddagen til Tillisch, hvor jeg også skulde indstille mig. På mit spørgsmål, hvad jeg havde at gøre, når [hvis] oprørsmanden afsatte mig, svarede Eulenburg, idet han klappede mig på skulderen: Alter Herr, ich glaube nicht, dass dies geschieht; sollte es indess der Fall sein, so seien Sie nur unbesorgt, Sie sollen Nichts dabei verlieren.

I Flensborg fortalte man, at et detachment svenskere for nogle dage siden var marcheret til Stenbjerg, men allerede

kommet tilbage. Omendskønt den svenske general ikke gerne disloccerede eller adspredte sine tropper for meget, så havde dog endelig amtmandens bøn bevæget ham dertil. Nogle dage efter min hjemkomst kom svenskerne igen; de formerede kæde nord for demarkationslinjen fra Flensborg af; Bjerggade og efterhånden flere byer i sognet erholdt indkvartering. Nu var vi meget fornøjede. De lojale indvånere så gerne de gode mennesker. Omtrent fra midten af april indtil 15. juli vedvarede indkvarteringen af de nævnte tropper hos os.

Men desværre, efter våbenstilstanden [d. v. s. fredstraktaten af 2. juli 1850 med tilhørende protokol mellem Danmark og Preussen] kunde de ikke længere forblive her. Den 15. juli drog kommandoet til Flensborg igen for at forlade Slesvig og marchere hjemad. Hvad skulde vi stakkels forladede nu gøre?! Jacobsen var endnu i Sørup med sin bande. Til Norden satte vi nu vort håb. Et par dage før svenskens tilbagetog skrev jeg til generalkommandoen i Sønderborg en kort skildring om sagens tilstand og faren, for hvilken kongens tro undersætter blev udsat, når svenskerne forlod os; tillige bad jeg underdanig om, at, om muligt, 1 eller 2 kanonbåde måtte blive henlagte ved stranden, og at mandskabet undertiden måtte patrouillere op ad byen. Manden, som overbragte min skrivelse, kom tilbage med det mundtlige svar, at dansken, ifølge våbenstilstands-konventionen, ikke var i stand til at gøre noget før 17. juli.

Frygten drev mig nu atter til flugt; men ikke alene mig, også mange i sognet, gamle og unge, rige og fattige, vel 100 personer sluttede sig til svenskerne og drog d. 15. juli om morgenen tidlig med dem både til vogns og fods ad Flensborg [til].

Den 16. eller 17. juli gjorde nogle gode venner og jeg en tur til Rinkenæs, til min søn, for at se, om den danske armee, hvorefter [vi] længtes, vilde rykke ind. Vi var så heldige at hilse [på] de første batailloner (12. og 13.) samt nogle jægere, hvilke var detacherede for at demolere pallisaderne ved Kobbermøllen. Tropperne kom indmarcherende helt grå af støv, ikke i

parademarch, nej, geledderne var opløste, frakkerne opknappede, halsbind og halstørklæde afløste, huerne skubbede bag i nakken, og hvert øjeblik for hånden med lommelærklædet hen over det glødende ansigt og de røde, smertende øjne. En udmattet jæger lå halvdød i grøften. Fruentimmerne vederkvægede ham, så godt de kunde; dog, den næste morgen var han på benene igen. Næste morgen begyndte marchen til Flensborg, og vort lille selskab kørte ligeledes retur derhen. Først måtte vi ikke køre forud, dog blev det os efter et kort ophold tilladt.

I byen Flensborg blev vi til fredag eftermiddag [19. juli], og vi længtes nu efter at komme til hjemmet. Rolig kørte og gik selskabet indtil Hatlund. Nogle fodgængere havde i Böttchers hus fået en læskedrik. De kom hurtig løbende til vejen nord for byen og fortalte, at der om morgenen samme dag endnu havde været tyske gendarmere i Kværn præstegård og befalet jomfruen der at rømme huset inden få timer.

Ligefrem hjemad turde vi under disse omstændigheder ikke vove os. Hvorhen nu? Efter en kort rådslagning tog vi hurtig til Habernis [Havernæs]; fra denne by kunde vi gå langs med stranden til Stenbjerg-hav. Dér lå et dansk krigsskib til vor beskyttelse.

Herved vil jeg tilføje den bemærkning, at ifølge [som resultat af] skrivelsen til generalkommandoen var [der] straks gået en damper fra Sønderborg til Neustadt i Holsten med befaling, at barkskibet Saga, som lå der, skulde gå under sejl og lægge sig ved Stenbjerg-hav. Dette skete allerede mandag aften [15. juli], da vi rejste om morgenen. Kommandøren havde bekendtgjort, at enhver, som ikke troede sig sikker, kunde komme om bord hos ham. Skade, at vi ikke vidste dette, førend vi drog afsted.

Natten mellem fredagen og lørdagen sov jeg ved Stenbjerg-hav; flere gik om bord. Lørdagen kom jeg hjem.

Ganske tryk var ingen endnu. Selv befalingsmanden på skibet turde ikke lade patrouillen gå op til Stenbjerg by.

Næppe var vi komne lidt til ro, da blev atter det rygte udspreedt, at tyske gendarmere nærmede sig Stenbjerg østen fra. Jeg ud i marken i største hast! To bønder kom mig der meget forbavset i møde; det gik i en fart over gærder og volde. Undertiden blev vi stående for at høre [lytte]. Pludselig slog hornets klang til vore øren. Gud... nu har de taget min søn og fører ham bort med sig, sagde den ene forbitret. I nærheden af Gingtoft skiltes vi ad. Begge blev natten over under fri himmel og skjulte sig i kornet. Jeg gik lidt videre for at erfare, om den blæsen kom fra ven eller fjende. En dreng, som havde været ved stranden, fortalte nu, at patrouillen fra skibet havde blæst.

Forskellige nætter i denne uge [formentlig ugen 21.—27. juli] kamperede mange under åben himmel, den ene i kornet, den anden i en høstak.

Hermed sluttes Stenbjerg lojale indvåneres trængsel.

Den danske armee trængte efterhånden mere og mere frem og rensede hertugdømmet for oprørere. Bladet havde nu vendt sig, og turen kom nu til dem at flygte. Embedsmænd, både gejstlige og verdslige, skyndte sig syd på i det faste håb, at de snart vilde komme tilbage og på det hårdeste gå til værks mod de troblevne. Dog mennesket spår, men Gud rå'r! Deres tanker var ikke hans!“

Som Knutz rigtig bemærker, flygtede de oprørske embedsmænd bort for den fremrykkende danske hær i den tro, at det ikke vilde vare så længe, inden de atter kunde vende tilbage. En lille halv menneskealder skulde dog gå hen, før dette blev tilfældet, og i dette tidsrum var hele Sønderjylland underlagt et dansk styre, et styre, der mere eller mindre konsekvent satte sig det mål at støtte og fremhjælpe landsdelens danskhed. Et meget vigtigt led i disse bestræbelser var den ordning af de officielle sprogforhold i Mellemslesvig, som blev truffet allerede i februar og marts 1851 under Tillisch, der var blevet ud-

nævnt til overordentlig regeringskommissær for Slesvig. Ordningen gik ud på at indføre dansk som undervisningssprog i skolerne i de endnu overvejende dansktalende landsogne. Tysk beholdtes imidlertid som en af de væsentlige undervisningsgenstande. I kirkerne skulde der afvekslende prædikes på dansk og tysk.

For Knutz var det, som han skriver, umuligt straks at undervise på dansk, da han var opdraget og dannet på tysk og sjælden havde hørt, ja mindre talt et dansk ord, en udtalelse, der egentlig virker lidt mærkelig. Men, føjer han til, det skortede ham ikke på vilje til at adlyde regeringens befaling, og ved megen møje og anstrengelse bragte han det også til at kunne både tale og skrive dansk, selv om ikke helt grammatisk rigtigt. Germanismene i den ovenfor gengivne fremstilling vidner herom. I juni 1851 ansattes desuden en dansk seminarist som hjælpelærer ved skolen.

Kort tid efter oprørets undertrykkelse skulde Knutz høste belønningen for sin kongetro adfærd i trængslens dage. Den 6. oktober 1851 udnævnte kongen ham til dannebrogsmænd, og søndagen den 19. oktober fik han sølvkorset overrakt af amtmanden over Flensborg amt, F. H. Wolfhagen. Det skete ved en festlighed i Stenbjerg skole, hvor skolebørnene havde smykket skolestuen med blomster, og hvor et stort tal af beboerne havde indfundet sig. Efter amtmandens tale holdt Knutz dybt rørt en takketale, hvor han naturligt nok dvælede ved den overståede trængselstid, og hvor han endte med at minde børnene om stedse at være deres konge tro og erindrede om bibelsproget: Frygt Gud og ær kongen! — De to første vers af „Gud signe vor konge god!“ blev afsungne, og et trefoldigt Leve kongen! blev udbragt. — I „Flensburger Zeitung“, hvor festligheden refereres, hævdes det, at det var langt den største del af indbyggerne i Stenbjerg, der under oprøret var forblevet kongetro.

En anden stor og glædelig oplevelse blev Knutz til del ved

hans 50-års jubilæum, den 24. april 1858. Ved den højtidelighed, som i den anledning afholdtes i skolen, indfandt kirkevisitatorerne for Flensborg amt sig, amtmanden, baron Wedell-Wedellsborg, og provsten, Aleth Hansen. I kongens navn overrakte amtmanden Knutz et kostbart guldlommeur med indskriften: Til Boye Cornils Knutz i anledning af hans 50-årige jubilæum, og prydet med kongens navnechiffer, om hvilket var anbragt ordene fra en af Davids salmer: Mine øjne ser efter de trofaste i landet. — Både amtmanden og provsten holdt naturligtvis taler, men Knutz selv blev over den kongelige gave, som han siger, så befippet og ør i hovedet, at han ikke dristede sig til at sige noget, før de høje herrer havde forladt skolestuen og var gået til præstegården. Senere holdt præsten, H. Bech, her festmåltid for visitatorerne, Knutz og hans familie, medens forsamlingen i skolen gjorde sig til gode med punch og smørrebrød, så alle blev meget glade og fornøjede! — Også beboerne havde skænket Knutz en smuk gave til jubilæet.

Da pastor Bech i februar 1858 havde henledt provstens opmærksomhed på det forestående jubilæum, havde han dog samtidig fremhævet, at skolens tilstand efter hans skøn lod en del tilbage at ønske. Skolen lider, skrev han, under den nuværende tingenes tilstand, „idet både sproget og mandens alder (han går mod de 80) lægger hindringer i vejen for en levende undervisning og en energisk optræden blandt den opvoxende generation“. Udtalelsen må vel forstås derhen, at det kneb med disciplinen og med færdigheden i det danske. Bech ønskede egentlig derfor Knutz, der var over de 70, erstattet med en anden lærer. Han betonedede dog, at hans afsked burde ske på en for ham hædrende måde og således, at hans fremtid sikredes ham, uden at sognet bebyrdedes, så han blev en persona ingrata i sin øvrige levetid.

Knutz selv var imidlertid meget uvillig over for den tanke at søge sin afsked og havde også af provsten engang fået løfte om at blive i embedet til sin død. Foreløbig hjalp man sig da

med en substitut, og fra september 1858 indskrænkedes Knutz' undervisning til kun at gælde de 4 ugentlige timer i tysk. I kirkevisitatorernes beretninger 1859 og 1860 hører vi både om, hvor højst nødig Knutz vil pensioneres, og om, hvor ønskeligt det vilde være for skolen, om der skete en forandring. Det er ofte forbundet med store vanskeligheder at forskaffe ham en seminarist, hedder det, eller, når en sådan er erhvervet, at beholde ham i længere tid, og uden en seminarist som medhjælper vil det hele ikke gå.

Endelig i oktober 1862 — i en alder af godt 75 år — indvilgede Knutz i at indgive sin afskedsbegæring til ministeriet mod en årlig pension af 400 rdl. „Skønt jeg nødig forlader det hus, hvori jeg i næsten over 49 år har haft et kært hjem og under min lange embedsvirksomhed har oplevet både onde og gode dage, så vil jeg dog gerne efterkomme kirkevisitatoriets anmodning“, skriver han. Kirkevisitatoriet anbefalede, at ministeriet ydede støtte til pensionen, så kommunen ikke bebyrdedes for stærkt, og sidst i marts 1863 ordnedes sagen også på denne maade. Knutz fik således sin afsked med fuld honnør. Han døde i januar 1870 og ligger begravet i Stenbjerg, medens hans enke først døde i den høje alder af 95 år i 1887 i Rinke-næs.

Kirkevisitatoriet havde sammen med sin erklæring fremsendt Stenbjerg skolekrønike med dens, som visitatoriet udtaler, fyldige og tilforladelige billede af en mand, „der, skønt kun beklædende en simpel og ubemærket stilling, indtager en høj plads blandt de trosindede mænd, der i farens dage har værnet om kongens og fædrelandets retfærdige sag i Sønderjylland“.

Kilder.

En afskrift af Knutz' beretning findes i Regenburgs samlinger i rigsarkivet i læg 10 i pk. A. Samlinger til belysning af politiske og administrative forhold i Slesvig (og Holsten) til 1864 I. Ved gengi-

velsen er tegnsætningen moderniseret og retskrivningen lempet efter den nuværende. Endvidere er en del af de ikke få germanismer fjernede.

Endvidere er benyttet visitationsberetningerne i slesvigske ministeriums arkiv (i rigsarkivet), sagen om Knutz' afskedigelse (slesv. min. 3. dpt. journ. nr. 925/1862) samt breve fra provst Aleth Hansen og pastor H. Bech til Regensburg (i dennes arkiv i rigsarkivet). Enkelte oplysninger stammer fra folketællingerne. Dødsårene for Knutz og hans enke er mig meddelte af min kollega, arkivar P. Kr. Iversen.

I »Thyras Vold« 15. juni 1945 (nr. 296) oplyser A. Holst Jørgensen, at gulduret, som Knutz fik i 1858, stadig er i familiens besiddelse (ejet af en ætling i Bovrup). Sml. Holst Jørgensens artikel i »Thyras Vold« 15. juni 1944 (nr. 284): »Om hundred' Aar« —.

Nogle Kendsgerninger vedrørende Realkrediten i Sønderjylland.

Af P. A. Callø

I første Halvbind af „Sønderjydske Aarbøger“ for 1949 har fhv. Kreditforeningsdirektør Orla Buhl offentliggjort en Afhandling, som han kalder „Med til en stor Opgaves Løsning“. Opgaven er den økonomiske Genforening og specielt Oprettelsen af Sønderjyllands Kreditforening.

Man faar et levende Indtryk af, at Direktør Buhl er en Mand med Initiativ og Evne til at omsætte sine Ideer i Virkelighed. Under de besværlige Forhandlinger, som maatte føres med Bankerne og Finansministeren for at sikre Laantagerne i Sønderjyllands Kreditforening en ordentlig Kurs paa deres Obligationer, har jeg ofte haft Lejlighed til at beundre Buhls Menneskekundskab, hans Evne til at bedømme en Situation og til at tie og tale i rette Tid. Der kunde Direktør Hansen og jeg ikke være med i Vognen. Vi var for det første en halv Snes Aar yngre end vor juridiske Kollega, og da vi havde levet alle vore Dage under Fremmedherredømme, kunde vi ikke sidde inde med den Erfaring, som Direktør Buhl — ganske bortset fra naturlige Anlæg — i Egenskab af Sagfører og fhv. Bankdirektør havde haft Lejlighed til at høste. Men der var nok at tage fat paa ogsaa for os. En hel Landsdels Prioritering var en Opgave af usædvanlige Dimensioner, som stillede Krav til det nye Realkreditinstituts Ledelse i forskellige Retninger. Det kan saaledes nævnes, at Direktør Hansen som Konsulent for den nordslesvigske Fælleslandboforening havde erhvervet sig et enestaaende Kendskab til sønderjydske Landbrug, som der blev god Brug for ved Forberedelsen og Gennemførelsen af det store Udlaan i Landejendomme. Det var en Fordel, at Direktionen havde en alsidig S sammensætning.

Da jeg under Forhandlingerne med Landmandsbanken opdagede Direktør Buhls Evner til at klare en vanskelig Situation, overlod jeg ham Førerskabet paa dette Omraade. Det gjaldt jo om at opnaa det bedst mulige for de sønderjydske Laantagere. Forhandlingerne gennemførtes til et gunstigt Resultat, og herom skriver Direktør Buhl: „Jeg saa saaledes paa det, at hvis Sagen ikke netop var grebet an, som det skete, og netop paa det Tidspunkt, hvori det skete, vilde Sønderjyllands Kreditforening enten aldrig være blevet til, eller hvad der havde været værre, være blevet en svagelig, maaske dødfødt Institution, som jeg i hvert Fald vilde have betakket mig for Deltagelse i.“

Er denne Bedømmelse rigtig? Kunde Sønderjyllands Kreditforening ikke være oprettet, og kunde den ikke have eksisteret uden de Støtteforanstaltninger, som der her er Tale om?

Nationalbanken paatog sig at være Sønderjyllands Kreditforenings Kommissionær i København, og en finere Repræsentation kunde vi ikke faa. Det var noget ganske usædvanligt, og derved understregedes Belaanningen af de sønderjydske Ejendomme som en national Opgave. Da Nationalbanken ikke var indstillet paa at drive Obligationshandel, blev Afsætningen af Kasseobligationerne overdraget til Vekselererfirmaet R. Henriques jun. Banken forpligtede sig desuden til at belaae det til Salg fremsendte Obligationsmateriale i det Omfang, det var nødvendigt for at regulere Udbudet efter Markedets Evne til at aftage Obligationerne til en passende Kurs, og Finansministeren stillede 10 Mill. Kr. til Raadighed til Opkøb af Obligationer for at støtte Kursen. Det var et godt Grundlag at begynde paa.

Naar vi havde Staten i Ryggen som Opkøber og tillige Mulighed for at beherske Udbudet gennem Belaanning af Obligationerne, kunde vi selv bestemme Kursen. I hvilken Grad dette Forhold skulde udnyttes, derom var Direktør Buhl og jeg ikke enige. Buhl lagde Vægt paa at starte med en fin Kurs, som

laa over de jydskes Kreditforeningers, idet vi dermed „dokumenterede, at vi ansaa vore Obligationer som lige saa gode som Øernes“. Heroverfor indvendte jeg, at ikke vor Mening men Obligationsskøbernes Bedømmelse paa lidt længere Sigt var bestemmende for det sønderjydske Papirs Placering paa Kurslisten. Man kunde ikke vente, at en ny Kreditforening med beskedne Reserver og en ekstraordinært stor Udstedelse af Obligationer skulde kunne holde en Overkurs. Jeg foreslog derfor at starte med en Kurs svarende til Gennemsnittet af de konkurrerende Foreningers. Derved vilde det maaske være muligt at faa de almindelige Obligationsskøbere i Tale, og saa var der mere Forslag i de 10 Millioner, som Staten havde stillet til Raadighed til Opkøb. Men da det var Direktør Buhls Idé, der skulde føres ud i Livet, var det rimeligt, at han fik Hovedindflydelsen paa, hvorledes dette Spørgsmaal skulde ordnes.

Vi startede saa med en Køberkurs, som i Gennemsnit for den første Maaned laa 2,66 Points over Gennemsnittet for de fire konkurrerende Foreninger og 2,84 Points over Vest- og sønderjydske, som vi plejede at sammenligne med.

Den 31. August 1920 udbetaltes de første Laan, og Staten købte 326.000 Kr. af de udstedte Obligationer. Dermed var Betingelsen for, at vore Obligationer kunde optages til Notering paa Børsen, opfyldt. Dette skete den 8. September. Dagen efter anmodede Vekselerer Henriques telefonisk om saa hurtigt som muligt at fremsende det størst mulige Beløb af Kasseobligationer til Salg, og vi sendte endnu samme Dag ca. 1,3 Millioner til Nationalbanken. Der var altsaa Købere i Markedet til den relativt fine Kurs, der var noteret ($79\frac{1}{4}$). De første Afregninger kom ogsaa ret omgaaende; men derefter gik Salget mere trevent. Alt imens faldt Kurserne, og Faldet var størst for Sønderjyllands Kreditforening. De sidste Poster af denne Sending afregnedes først den 21. Oktober til Kurs 75, og i Mellemtiden var der afgaaet nye store Obligationsbeløb til Nationalbanken.

Forholdene udviklede sig altsaa hurtigt i ugunstig Retning. Den 4. Oktober sendte jeg et Nødraab til Departementschef P. O. A. Andersen, som forestod Opkøbet for Statens Regning. I denne Skrivelse oplyser jeg, „at der ved Nationalbanken i København beror Kasseobligationer til Salg til et Beløb af 2,3 Mill. Kr., og at der i Løbet af denne Uge kan ventes en ny Sending paa en Million. Laantagerne bliver meget utaalmodige. . . . Som Forholdene ligger, er Salget lige saa vigtigt som Kursen, og det kunde jo tænkes, at den høje Kurs holder Køberne tilbage. For det er meget smaat med Efterspørgslen, naar bortses fra Staten og de 2—3 Institutioner, som har købt større Poster“.

I den første Maaned blev Belaaning af Obligationer praktisk talt ikke anvendt, idet vi regnede med at kunne sælge i hvert Fald et Par Millioner til den gode Kurs. Debitorerne ønskede heller ikke at lade deres Obligationer belaane, naar de ved Salg kunde opnaa en Overkurs i Forhold til de andre Kreditforeninger. Men den Klasse af patriotiske Kapitalejere, som vilde købe sønderjydske Obligationer til denne Kurs, viste sig desværre at være meget faatallig, og da Salget hurtigt gik i Staa, greb vi til Belaaning. I Oktober belaantes henved 2,2 Millioner (deriblandt 0,8 Mill. af de i September til Salg fremsendte Obligationer), i November ca. 2,3 Millioner. Men i December dalede Tallet til godt $\frac{1}{2}$ Million, og i de følgende Maaneder gik det yderligere stærkt tilbage.

Salgsreguleringen forudsatte, at en meget betydelig Del af de af Sønderjyllands Kreditforening udstedte Obligationer tilførtes Nationalbanken til Salg eller Belaaning. Det skete ogsaa i de første tre Maaneder. Men allerede i December 1920 gik mere end $\frac{2}{3}$ af det fremkomne Obligationsmateriale udenom „Tragten“, og dermed var Ordningen i Virkeligheden brudt sammen. Herom skriver Direktør Buhl meget rigtigt: „Lave en Ordning for de villige og lade de andre have frit

Spil, vilde jo sige, at „de andre“, de uvillige, alene nappede Fordelen ved Opkøbet gennem de 10 Millioner“.

Hvad var nu Grunden til, at det med Nationalbanken aftalte Arrangement saa hurtigt svigtede? Direktør Buhl anfører to Grunde. Efter hans Opfattelse maa Kreditforeningens Direktion bære sin Del af Skylden: „En meget væsentlig Grund hertil var“, skriver han, „at der udadtil intet blev gjort for at gøre Laaneformen og dens Fordele bekendt. Da Ordningen langt senere blev oplyst paa en Generalforsamling, blev der da ogsaa rettet Kritik mod Direktionen, fordi dette var for-tiet“. Det er en alvorlig Anklage, der her rettes mod Direktio-nen, og da Buhl i denne Forbindelse næppe kan have tænkt paa sig selv og formodentlig heller ikke paa den landbrugs-kyndige Direktør, maa Kritiken have Adresse til mig som ad-ministrerende Direktør. Men jeg melder Hus forbi.

Vi var alle optaget af den ene Tanke at faa det til at gaa, og vi vidste, at det var en stor og meget vanskelig Opgave, vi var sat til at løse. Vi havde, i hvert Fald til at begynde med, Tro til den med Staten og Nationalbanken truffne Aftale og gjorde derfor, hvad vi kunde, for at faa det bedst mulige ud af den. Hvad angaar den kritiske Bemærkning, som mange Aar senere skal være fremsat paa en Generalforsamling i Kreditforeningen, saa er den ikke refereret i Generalforsam-lingsprotokollen, som førtes af Direktør Buhl. Men jeg tvivler ikke om, at der er falden en saadan Udtalelse. Det er jo ingen Hemmelighed, at der under Landbrugskrisen blev fremført en hel Del Vrøvl af en kværulerende Opposition paa vore Gene-ralforsamlinger.

Hvis der fra Kreditforeningens Side intet var blevet gjort for at gøre Laaneformen og dens Fordele bekendt, var den heller ikke bleven benyttet. Men Belaaningen blev jo, som oplyst, anvendt i stort Omfang i Oktober og November 1920 og i nogen Grad ogsaa i de følgende Maaneder. Og det skyldtes

alene vore Anstrengelser for at faa Ordningen til at virke efter Hensigten.

Men Direktør Buhl anfører ogsaa en anden Grund til, at Salgsreguleringen maatte opgives, nemlig den, at Bankerne ikke „vilde lade sig fravriste de Provisioner, de kunde beregne sig ved direkte Salg“ af Obligationerne. Deri har Buhl Ret. Det var Bankerne, der slog Ordningen i Stykker. Filialerne af de københavnske Storbanker nægtede — paa enkelte Undtagelser nær — at lade de Obligationer, som de havde Fuldmagt til at modtage, sælge gennem Nationalbanken, og de hjemlige Banker gik kun delvis og modstræbende med i første Omgang. Men naar Direktør Buhl antyder, at der ikke er sket Henvendelse til Bankerne med Hensyn til Belaaning af Obligationer, saa kan det ikke være rigtigt. En meget stor Del af de Obligationer, som i Oktober 1920 blev belaant i Nationalbanken, hidrørte fra Laan, som var ordnet gennem lokale Banker. Men hvorledes skulde Bankerne være kommet i Tanker om at medvirke ved Gennemførelsen af denne Foranstaltning, hvis der ikke var sket Henvendelse til dem derom? Det var imidlertid ikke med Glæde, at Bankerne delvis gik med dertil, og det varede ikke længe, inden de i stort Omfang selv overtog Salget af Obligationerne. Og dermed var Grundlaget for Ordningen bristet.

Ved Bedømmelsen af Direktionens Stilling til det her omhandlede Spørgsmaal maa det endvidere erindres, at det var en Spekulation at lade Obligationerne belaaene for senere at opnaa en bedre Kurs. Vi kunde gøre opmærksom paa, at der under det lave Kursniveau var større Chance for Stigning end for Fald. Men garantere for, at Kurserne vilde stige, eller sige noget om, hvornaar dette vilde ske, kunde vi ikke. Der kan ogsaa være Grund til at minde om, at adskillige af de Laantagere, der spekulerede i Kursstigning paa længere Sigt, glemte at trykke af, da Kursen i Januar 1923 naaede op paa 92, og gjorde hele Rejsen med ned til Kurs 73 i Januar 1925. Vi

maatte i Forholdet til Laansøgerne paalægge os en vis Reservation. De maatte selv træffe Afgørelsen og tage Ansvar for deres Dispositioner.

I Efteraaret 1924, da Kurserne stod lavt, blev Sønderjyllands Kreditforening voldsomt angrebet for at have animeret til Belaaning af de af den udstedte Obligationer og derved paaført Laantagerne store Tab. Naar vi er blevet kritiseret baade for at have fortiet Adgangen til Belaaning og dens Fordele for Medlemmerne og for at have animeret til tabbringende Spekulation ved Belaaning af Obligationer, kan man næsten gaa ud fra, at vi har truffet den gyldne Middelvej.

Nationalbanken havde erklæret sig „villig til at overtage Belaeningen og det successive Salg af de Kasseobligationer, der maatte blive udstedte af Sønderjyllands Kreditforening indtil et paalydende Beløb af 40 Millioner“. Men der blev kun Brug for smaa 6 Millioner, nemlig henved $4\frac{1}{2}$ Million til midlertidig Belaaning, indtil Salg efter Tur kunde finde Sted, og ca. $1\frac{1}{2}$ Million til mere langfristede Laan. Af den sidstnævnte Slags var der kun 49, og de midlertidige Laan havde kun en gennemsnitlig Løbetid af 19 Dage.

Allerede heraf ses det, at Belaeningen ikke paa langt nær fik den Betydning, som man havde tænkt sig. Direktør Buhl havde foreslaaet, at Laanene skulde ydes til fuld Kursværdi og til samme Rente, som Obligationerne lød paa ($4\frac{1}{2}$ %). Men det skete ikke. Som Laaneprovenu udbetaltes kun 80 % af Kursværdien, og Laanene forrentedes med Nationalbankdiskonto (7 %). Til disse Betingelser kunde enhver gaa ind fra Gaden og faa sine Obligationer (ogsaa fra andre Kreditforeninger) belaant i Nationalbankens Filial i Kolding. Der var altsaa overhovedet ikke Tale om en særlig Ordning til Fordel for Sønderjyllands Kreditforenings Laantagere. Belaeningen havde kun Betydning som et Led i Salgsreguleringen, og den kunde, som paavist, kun opretholdes i tre Maaneder.

Direktør Buhl skriver, „at Filialen i Kolding fik Held af

sit Ønske om at være Centralen for Belaanningen. — Da var det nærliggende at regne med, at saa kom det let til at gaa paa den for Filialen sædvanlige Trommerum“. Det beror paa en Misforstaaelse. Obligationerne blev, saa længe Ordningen praktiseredes, sendt til Belaanning ved Nationalbanken i København.

Saa meget om Belaanningen. Hvad angaar det andet Led i Ordningen, Statens Støttekøb, saa er Initiativet hertil, som ogsaa nævnt af Direktør Buhl, taget fra anden Side. Allerede i Kroneudvalgets første Møde den 20. December 1919 foreslog Formanden, Departementschef P. O. A. Andersen, at man skulde søge at formaa Staten og Storbankerne til at overtage de første 10 Mill. Kr. af Sønderjyllands Kreditforenings Obligationer. Heroverfor indvendte Direktør Buhl bl. a., at det maatte befrygtes, at Bankerne vilde sælge de købte Obligationer, naar Kurserne steg, for at stryge Fortjenesten. Men Staten gjorde det samme. I 1921 og 22 realiseredes de af Staten købte Obligationer med en Fortjeneste af lige ved $1\frac{1}{4}$ Mill. Kr.

Betydningen af den paa Forslag af Direktør Buhl gennemførte Ordning ligger navnlig paa det psykologiske Omraade. Den gav os Mod paa Starten, og det kunde nok gøres behov. Det var desuden en Fordel, ikke blot prestigemæssigt men ogsaa rent praktisk, at starte med Nationalbanken som Kommissionær. Der kan heller ikke være Tvivl om, at Salgsreguleringen gjorde Nytte i de faa Maaneder, den virkede. Men selv i dette korte Spand af Tid kunde vi ikke holde den fine Kursposition, som vi havde anbragt os i ved Starten. I December 1920 stod vore Obligationer lige med Vest- og sønderjydskes, i de følgende 4 Maaneder godt 1 Point under, og det til Trods for, at Staten ogsaa i denne Periode stadig var i Markedet som Køber. Men da Sønderjyllands Kreditforening i Maj 1921 skulde staa paa egne Ben uden Støtte af nogen Art, hævdede den sig kursmæssigt bedre overfor Konkurrenterne, og fra

Juli 1921 til Februar 1922 laa vore Kurser kun ca. $\frac{1}{2}$ Point under Vest- og sønderjydske.

Statens Opkøb af Obligationer kunde vi ikke have undværet i den første vanskelige Tid. Spørgsmaalet er saa, hvad der var sket, hvis Direktør Buhls Idé ikke var kommet til Udførelse. Det er allerede nævnt, at Departementschef P. O. A. Andersen som Formand for det sønderjydske Kroneudvalg havde fremsat Forslag om at engagere Staten (og Storbankerne) med Køb af Sønderjyllands Kreditforenings Obligationer. Opgaven faldt ind under Kroneudvalgets Virkefelt, og man har vel Lov til at regne med, at Udvalget vilde have haft Held til at faa Formandens Forslag gennemført, hvis dette ikke var traadt i Baggrunden efter Fremsættelsen af Buhls mere omfattende Plan.

Statens Støttekøb viste sig forøvrigt at være et tveægget Sværd. I Februar 1922 begyndte Finansministeriet for Alvor at sælge ud af Sønderjyllands Kreditforenings Obligationer, og dette ekstraordinære Udbud lagde i de følgende 8 Maaneder et føleligt Tryk paa vore Kurser til Skade for de sønderjydske Ejendomsbesiddere, som fik Laan i dette Tidsrum. Men saasnart Statens Obligationssalg var standset (i Oktober 1922), steg vore Kurser med det samme til Vest- og sønderjydskes Niveau. (Se herom Kreditforeningens Festskrift Side 77).

Hovedgrunden til, at den unge Kreditforening — bortset fra den Periode, da Staten holdt Udsalg — klarede sig forholdsvis godt, da den maatte undvære Gangkurven, er at søge i Konjunkturbevægelsen. Den økonomiske Nedgang, som begyndte i Slutningen af 1920, affødte Pengerigelighed og dermed en større Efterspørgsel efter Obligationer, og i det stigende Marked var ogsaa det mindre efterspurgte Papir lettere at sælge. Vendingen i Kurserne skete i December 1920; men vore Kurser begyndte først at hale ind paa Konkurrenternes fra det Øjeblik, da Statens Obligationenkøb var standset. Det

var en behagelig Overraskelse, vi var forberedt paa det modsatte. Men det kan jo tænkes, at Obligationskøberne i nogen Grad har holdt sig tilbage, fordi de ikke havde Tillid til Kursen, saa længe den manipuleredes af Staten. Denne Forklaring har jeg i hvert Fald faaet af en Bankdirektør.

Skal Virkningerne af Statens Køb af Sønderjyllands Kreditforenings Obligationer bogføres til Fordel for Støtteaktionen, maa den ogsaa belastes med Følgerne af Obligationssalget. Jeg gaar ud fra, at Nettovirkningen, naar begge Perioder tages under et, har været positiv — i hvilken Grad er vanskeligt at sige —, ligesom jeg erkender, at Salgsreguleringen i den korte Tid, den fungerede, har været til Gavn for Laantagerne. Men der er intet Grundlag for den Paastand, at Sønderjyllands Kreditforening havde været et dødfødt Foretagende, hvis de af Direktør Buhl foreslaaede Støtteforanstaltninger ikke var blevet gennemført.

Fra Maj 1923 fik Sønderjyllands Kreditforening atter en Svaghedsperiode, som i 1924 antog en ret alvorlig Karakter. En ny Inflationsbølge gik hen over Landet. Den derved fremkaldte Pengeknaphed satte Spor i faldende Obligationskurser, og den svigtende Efterspørgsel blev særlig følelig for det nye sønderjydske Papir. Men dertil kom, at den nationale Optimisme, som havde raadet i den første Tid efter Genforeningen, var veget for en pinlig Nøgtørhed i Bedømmelsen af Grænse-landsproblemerne, i hvert Fald indenfor Kapitalejernes Kreds. Ved Anbringelsen af Penge mente man ikke at kunne se bort fra den Mulighed, at Nordslesvig atter kunde gaa tabt. Den danske Industri har, stort set, holdt sig borte fra Landsdelen, og den passive Kapital vilde kun købe sønderjydske Obligationer mod en Risikopræmie i Form af en Underkurs paa et Par Points.

Stillingen var bleven kritisk for Sønderjyllands Kreditforening af Grunde, som den ikke kunde gøres ansvarlig for, og som man ikke havde kunnet regne med ved Starten. Det logiske

Middel mod den statspolitisk motiverede Mangel paa Tillid til Foreningen var en Statsgaranti for de af den udstedte Obligationer.

For at imødekomme den Opposition, som var kommet til Orde under Forhandlingerne i Folketinget om Forslaget til Lov om Statens Rentegaranti for Obligationerne af en ny, 3. Serie i Sønderjyllands Kreditforening, nedsatte Finansminister Bramsnæs en Kommission med den Opgave at undersøge, om Støtten til de sønderjydske Laantagere ikke kunde ydes paa anden Maade. Under Indtrykket af den begyndende Deflationskrise uvidedes Kommissionens Opgave til at omfatte hele Realkreditproblemet i Sønderjylland (deraf Navnet „Realkreditkommission“, og Interessen samlede sig hurtigt om en praktisk Ordning af den sekundære Pantegæld. Paa dette Punkt resulterede Kommissionens Undersøgelser i et Forslag om at tilføre de sønderjydske Sparekasser Kapital til Udlaan mod II. Prioritets Pant i Landejendomme. Regeringen tiltraadte dette Forslag og sørgede for, at de hertil fornødne Midler stilledes til Raadighed paa lempelige Vilkaar. Derved blev Sparekasserne sat i Stand til at yde saakaldte „Realkreditlaan“ til et samlet Beløb af ca. 9 Mill. Kr.

I denne Kreditaktion ser Direktør Buhl kun et Forsøg paa at hjælpe Hovedstadsbankerne ud af en Knibe. De var gennem Filialernes Udlaan i Sønderjylland kommet „saa langt ud i Risiko, at man fra deres Side skønnede, at nu maatte der findes en Ordning — formelt af Hensyn til Sønderjyderne, reelt i nogen Grad af Hensyn til Bankerne. Og saa nedsatte man da en Kommission, der af en eller anden mærkværdig Grund blev kaldt „Realkredit“-Kommissionen. . . . Saa kom Betænkningen, der løste Sagen ikke saa meget gennem Realkredit som med det modsatte i Kaution. Altsaa Hovedstadsbankernes Risiko blev efter dette afløst af Slægt og Venners Kautionsrisiko“.

Denne Bedømmelse giver et helt fortegnet Billede af Virkeligheden. Naar man kender Realkreditkommissionens Sam-

mensætning, kan man roligt gaa ud fra, at Mænd som Kr. Refslund Thomsen, J. H. Schmidt, J. P. Nielsen, Nis Nissen, H. Jepsen Christensen, A. Karberg, A. Andresen, Tønder, Andr. Svendsen, Skærbæk, Chr. Christensen, Elsmark, N. J. Hørlück, Rurup, og Emil Jakobsen, Broager, ikke har fremsat dette Forslag for at komme Storbankerne til Undsætning. Nej, Formaålet var at aflaste det sønderjydske Landbrug ved at skabe Mulighed for rolige og relativt billige Laan til Afløsning af byrdefuld Gæld.

Derimod var det en Svaghed ved Realkreditlaanene, at der gennemgaaende krævedes Kautions ved Siden af Pantesikkerheden. Paa dette Punkt er Direktør Buhls Kritik berettiget, — men kun naar man ser bort fra den dengang foreliggende Virkelighed. Som Forholdene laa i 1925—26, var det ikke muligt at naa videre. Det sønderjydske Landbrug havde store Vanskeligheder at kæmpe med som Følge af Kronestigningen, men katastrofal var Stillingen ikke. Dengang ansaas II. Prioritets Pant i Landejendomme i Almindelighed endnu for nogenlunde betryggende. At der var Grænser for, hvad der under de daværende Forhold kunde opnaas, fremgaa ogsaa af Laanekasse-loven af 18. Marts 1925. Den taaler hverken med Hensyn til Udlaanets Omfang eller Laanevilkaar Sammenligning med den oprindelige Lov af 1920 eller med Loven af 2. Marts 1927.

Realkreditkommissionens Hovedsynspunkt var dette, at Landbruget i Sønderjylland skulde have samme Adgang til Kreditmuligheder som i det øvrige Land. Og da de sønderjydske Sparekasser var stærkt svækkede af Markkatastrofen, var der her et Punkt, hvor der kunde sættes ind med Udsigt til at naa et Resultat.

Det er ogsaa et Spørgsmaal, om Hovedstadsbankerne var begejstrede for Realkreditlaanene. En Undersøgelse viste, at Bankerne i Sønderjylland som Følge af den akutte Kapitalmangel kunde opnaa en væsentlig højere Forrentning af Udlaan og en større Nettoavance end i det gamle Land. Forslaget om at til-

føre de sønderjydske Sparekasser frisk Kapital havde tillige det videregaaende Formaal at fremkalde en Lettelse i hele Kredit-situationen og dermed ogsaa en Nedgang i Bankrenten, og det var for Hovedstadsbankerne ensbetydende med en Indsnævring af deres Rentemargin.

I September 1926 skete der noget, som med ét Slag ændrede hele Stillingen, nemlig Oprettelsen af Kreditanstalt Vogelgesang. Nu var det sønderjydske Kreditproblem ikke alene et økonomisk Anliggende. Det var tillige en politisk Nødvendighed, at dansksindede Landbrugere i Grænselandet med Hensyn til Kreditmuligheder ikke var ringere stillet end de tysksindede. I denne Situation indlagde Direktør Buhl sig stor Fortjeneste ved at fremsætte Forslag om Oprettelse af et Realkreditinstitut, som i Formen var en Landhypotekforening, men i Realiteten en Kriseforanstaltning. Buhl ønskede sit Forslag ført frem gennem Sønderjyllands Kreditforening. Dette var Direktionen og Repræsentantskabet ogsaa villig til paa Betingelse af, at der paa to Punkter blev foretaget Ændringer i den praktiske Udformning af Idéen.

Direktør Buhl havde tænkt sig Udlaanet foretaget i Kasseobligationer. Men da Kurserne paa 5 % Landhypotekforeningsobligationer paa dette Tidspunkt noteredes omkring ved 76, var det ganske utænkeligt, at et nyt sønderjydske Landhypotekpapier kunde opnaa Kurser, som var tilfredsstillende for Laantagerne. Dette var Buhl ogsaa klar over. Men han regnede med, at det ved Støttekøb fra Statens Side og Regulering af Udbudet gennem Belaaning af Obligationer i Nationalbanken vilde være muligt at hæve Kursen til „henimod Pariudbetaling“. Men de Erfaringer, vi havde gjort med „Tragten“ ved Oprettelsen af Sønderjyllands Kreditforening, berettigede paa ingen Maade til at nære saadanne Forventninger. Kreditforeningen foreslog derfor, at der ved Statens Foranstaltning fremskaffedes Midler, saa Laanene kunde udbetales kontant, d. v. s. til Kurs 100. Saaledes blev det, og bedre kunde det ikke være.

Direktør Buhl ønskede ikke, at der skulde knyttes solidarisk Ansvar til Laanene fra Sønderjydske Hypoteklaanefond — saaledes blev Institutionens Navn. Indenfor Kreditforeningens Ledelse var man bange for, at det vilde blive vanskeligt at faa Forslaget gennemført, naar hele Risikoen ved Udlaanet — ud over Reservefonden — skulde væltes over paa Staten. Men man søgte at afsvække Faren ved den kollektive Hæftelse gennem Oprettelse af en Risikoudligningsfond og ved at gøre Staten delagtig i Ansvaret. I denne Form accepteredes Forslaget af Regeringen. Men det var Direktør Buhl ikke tilfreds med. „Man maa“, skriver han, „være enig med mig i, at naar det offentlige under en Situation vil hjælpe, maa man ikke gøre det ved gennem Kaution at drage en Mand, som ellers kunde have klaret sig selv, ind i den Ulykke, som Laantageren, han kautionerer for, blev skaanet for gennem Laanet“.

Denne Indvending kan have Berettigelse, naar Talen er om Kaution for et Realkreditlaan eller et Laanekasselaan. Men det solidariske Ansvar for Hypoteklaanefondslaanene kunde ikke faa saadanne Konsekvenser. Det faldt ikke som en tyngende Byrde paa Enkeltmand men fordeltes ligeligt paa alle Laantagere, idet det samtidig halveredes ved Overførsel af Midler fra Risikoudligningsfonden til Reservefonden. Dernæst kan man gaa ud fra, at det solidariske Ansvar ikke kommer til Anvendelse i en Krisetid. Erfaringen viser, at man i en saadan Situation unnlader at opkræve ekstraordinære Indskud fra Laantagerne og prøver at klare Skærene ved midlertidigt at suspendere Amortisationen og lade de halvaarlige Afdrag indgaa i Reservefonden. Endelig maa det ikke glemmes, at Staten tog Del i Risikoen og havde det i sin Haand at lade den solidariske Hæftelse bortfalde, dersom Forholdene skulde blive saa katastrofale, at dette skønnedes nødvendigt. Det var det, der skete under Landbrugskrisen i 30erne.

Samtidig med Hypoteklaanefondens Oprettelse gennemfør-

---

tes — ligeledes paa Forslag af Kreditforeningen — et nyt, stort Udlaan fra Laanekassen for Sønderjylland.

Jeg føler ikke Trang til at polemisere mod en forhenværende Kollega efter 25 Aars Samarbejde. Men til den Fremstilling af Realkreditens Udvikling i Sønderjylland efter Genforeningen, som Direktør Buhl har givet, har jeg af Hensyn til den historiske Bedømmelse ment at maatte knytte disse Bemærkninger. De er holdt i den knappest mulige Form. Men det var nødvendigt at gøre Rede for en Række Forhold af speciel Karakter, hvis Læsere uden særlige Forudsætninger skal have Mulighed for at danne sig en begrundet Mening om de her omhandlede Spørgsmaal, som omfattes med stor Interesse i vide Kredse.

P. A. Callø.

Sønderjysk kroneudvalg og Lånecassen for Sønderjylland.

Af Axel Hulegaard.

Mange af de personer, der på begge sider af den gamle grænse under en eller anden form var medvirkende ved genforeningens praktiske tilrettelægning og deltog i de foranstaltninger, der så at sige inden for alle forvaltningsgrene påkrævedes for at bringe Sønderjylland virkelig tilbage til moderlandet, er allerede døde, og resten er vel nu godt oppe i årene. Det er at antage, at der tid efter anden vil fremkomme et fyldigt, historisk materiale fra disse folk i form af dagbøger, erindringer etc. vedrørende en række tekniske genforeningsopgaver og disses gennemførelse. En del har jo allerede set dagens lys og mere kan sikkert ventes.

I Sønderjydske årbøger 1. halvbind 1949 p. 1—55 har Orla Buhl meddelt en række erindringer fra sin medvirken ved en række af genforeningens økonomiske foranstaltninger, derunder bl. a. også vedrørende det såkaldte sønderjydske kroneudvalg og vedrørende den endnu virkende Lånecasse for Sønderjylland. Erindringerne fremtræder i stærkt subjectiv form og med en række påstande og betragtninger, der i ikke ringe grad kunne egne sig til diskussion og efterprøvelse, men erindringer er jo nu engang erindringer, og den subjective opfattelse af personer og problemer må naturligvis være memoireforfatteren forbeholdt. En historiker, der senere engang ville tage dette hæfte af S. å. frem som kilde til historisk fremstilling, vil sikkert også hurtig blive klar på, at erindringerne fremtræder uden videre dokumentation og uden større støtte i samtidige optegnelser — altså i alt væsentlig beror på forfatterens hukommelse — og ens hukommelse alene er som almindelig bekendt et skrøbeligt grundlag for historieskrivning.

Da meddelelserne imidlertid har fundet plads i S. å. — og alene af den grund -- har jeg fundet det rigtigt at føje nogle bemærkninger til vedrørende rene fakta angående de to institutioner, der er nævnt i denne artikels overskrift, idet jeg søger min berettigelse hertil i den omstændighed, at jeg fra oprettelsen til afslutningen fungerede som sekretær i Kronesudvalget, og at jeg fra 1920 og indtil nu har deltaget i ledelsen af lånekassen.

Først skal det anføres, at der vedrørende lånekassen i 1945 er udarbejdet og trykt et jubilæumsskrift, der — ganske vist kortfattet — giver en række faktiske oplysninger om lånekassens stiftelse og senere virksomhed gennem de 25 år, 1920—45 (Lånekassen for Sønderjylland gennem 25 år 1920—1945, København 1945). Skriftet er udarbejdet på grundlag af oplysningerne i lånekassens arkiv, derunder særlig de samtidige mødereferater og indeholder efter sin karakter kun fakta og så at sige ikke ræsonnementer.

Endvidere vil der være anledning til at erindre om, at Kronesudvalget i august 1921 til regering og rigsdag har afgivet en beretning, (der også foreligger trykt) om dets virksomhed — underskrevet af samtlige udvalgets medlemmer — og det fremgår bl. a. heraf, at udvalgets virksomhed har været ret omfattende, og at lånekassen kun er et enkelt resultat heraf.

Udvalgets opgave blev nærmere bestemt således:

- 1) at foretage en nøje undersøgelse af, hvor mange og hvor store kronelån sønderjyderne har optaget her i kongeriget og under hvilke former og på hvilke vilkår de er optagne,
- 2) at bistå sønderjyderne med opretholdelsen af en midlertidig kronekredit på rimelige vilkår og
- 3) i det hele at overveje og eventuelt stille forslag om, hvilke foranstaltninger, der bør og kan foretages for

at gøre overgangen fra mark til krone så let som mulig for det økonomiske liv i Sønderjylland.

Det var de under 1 og 2 nævnte opgaver, der gav anledning til udvalgets nedsættelse allerede da — december 1919 —, idet der på det tidspunkt var stor nervøsitet over for de betydelige kronelån, sønderjyderne havde optaget midlertidigt i kongerigske banker til indfrielse af deres hypotekgæld; der gik rygter om opsigelser i stor stil, om ublu låne- og fornyelsesvilkår o. m. a. Sagen var jo, at ingen havde regnet med, at genforeningen ville trække så længe ud som den gjorde, hvad der bl. a. havde givet sig udtryk i, at de pågældende lån i kongeriget i meget stort omfang var optaget som 3 eller 6 måneders vexellån.

At det var denne akutte situation og en eventuel midlertidig lånevirkksomhed til hjælp overfor denne, der gav anledning til udvalgets nedsættelse fremgår bl. a. klart af de indledningsbemærkninger, hvormed minister H. P. Hanssen bød udvalget velkommen og af den skrivelse, hvori han foreslog statsministeren udvalgets nedsættelsen. Spørgsmålet om den senere lånekasse, der jo først skulle virke efter genforeningen og over for helt andre låntagere kom først til at ligge for noget senere.

Men den under 3 nævnte opgave ville jo under alle omstændigheder på et eller andet tidspunkt have krævet et udvalg eller et andet administrativt apparat, og dette spørgsmål havde da også forinden været drøftet både i det såkaldte Kriegerske udvalg og inden for Finansministeriet, ligesom sikkert Vælgerforeningens økonomiske udvalg også havde drøftet disse forhold, der ikke blot drejede sig om sønderjydernes adgang til kreditforenings- og hypotekforeningslån, men også om bankernes og sparekassernes fremtidige virksomhed, deres forsyning med midler, amternes og kommunernes finansiering, statsintradernes ordning — og som det senere viste sig altså lånekassen som suppleringsinstitut.

Det var imidlertid de under 1 og 2 nævnte opgaver, der særlig trængte sig på, og her gik udvalget omgående i gang med at søge oplysninger indhentet — ikke som foran p. 28 påstået gennem Nordslesvigsk Kreditforening — (det havde været påtænkt at benytte denne institution til som kontrolforanstaltning at skaffe også oplysninger fra debitorerne, men det viste sig vistnok praktisk uigennemførligt), men direkte ved korrespondance mellem udvalget og samtlige danske banker og bankhuse.

Resultatet af denne undersøgelse vedrørende sønderjydernes midlertidige lån i kongeriget til indfrielse af deres markgæld forelå ret hurtigt og viste, at det samlede beløb, der var lånt, kunne anslås til 50 a 60 mill. kr. Undersøgelsen viste endvidere, at rente- og provisionsvilkårene for disse lån næppe var anderledes eller værre end normalt på pågældende tidspunkt, hvor pengemarkedet i det hele var stramt og trykket, og navnlig viste undersøgelsen, at den påståede fare for opsigelse og inddrivning af disse lån ikke var akut. Det var under denne forudsætning — at store dele af disse lån krævedes indfriet — at man i udvalget fra første færd havde omgædes med planer om en midlertidig lånevirkosomhed — gennem staten eventuelt sammen med storbankerne — for at disse midlertidige krediter kunne opretholdes, indtil kreditforeninger, hypotekforeninger, banker og sparekasser o. s. v. i Sønderjylland kunne optage deres normale funktion. Udvalget siger i sin beretning til regeringen herom følgende:

Efter at det således ved disse undersøgelser havde vist sig, at faren for låns opsigelse og forfald i større omfang straks eller i nærmeste fremtid næppe var nærliggende, måtte udvalget, der til indfrielse af sådanne forventede opsagte lån oprindeligt havde tænkt sig at søge om statsunderstøttelse, nødvendigvis ændre sine dispositioner noget, idet man nu rettede sine bestræbelser på at formå de banker, der virkelig opsagde sønderjyderes midlertidige lån til at

prolongere disse, hvorhos man særlig rettede sin opmærksomhed på de foranstaltninger, der ved genforeningens indtræden ville være ønskelige, dels forsåvidt angik en lempe­lig afvikling af de forannævnte veksellån, der jo væsentlig var optagne til indfrielse af markprioriteter i faste ejendomme og følgelig væsentlig var tænkt indfriede ved hjælp af kreditforeningslån i de — nye og gamle — kreditforeninger, der efter genforeningen måtte komme til at virke i de generhvervede sønderjydske distrikter, dels på sådanne foranstaltninger, som kunne bidrage til at stille de næringsdrivende i Sønderjylland på en sådan økonomisk fod, at konkurrence med kongerigets købmandsstand blev mulig.

Denne påtænkte midlertidige lånevirk­somhed blev altså opgivet, og udvalgets arbejde koncentrerede sig derefter om landsdelens finansiering efter genforeningen, hvis tidspunkt stadig lå i det uvisse. Det drejede sig her i første række om kreditforeningsforholdene og derunder særligt Sønderjyllands Kreditforening. Herom kan i det hele henvises til denne kreditforenings jubilæumsskrift, hvor der er givet en fyldig og loyal fremstilling af disse forhold, og hvoraf det ogsaa fremgår, at den medvirken, udvalget og dettes formand ydede ved denne kreditforenings start og første virksomhed var af ikke ringe omfang og af væsentlig betydning.

Men der var jo ogsaa andre opgaver af financier art ved genforeningen end kreditforeningen — bankerne og sparekasserne f. eks. — som udvalget tog op. Lad mig i al korthed nævne, at alle lokale banker ved udvalgets formidling fik stillet kronekapital til rådighed af staten som indlån til billig rente. Det drejede sig for de 4 større lokale bankers vedkommende om 3 mill. kr. til hver og tilsvarende mindre beløb — afpasset efter balancerne — for de øvrige banker, ialt ca. 20 mill. kr. Udvalget formåede endvidere Nationalbanken til at tilbyde de sønderjydske banker i overgangstiden en særlig rediskonterings-

ordning, hvorom Nationalbanken den 6/2 1920 tilskrev udvalget således:

I tilslutning til de forhandlinger, hvori direktør Ussing har deltaget angående kreditgivning til nuværende sønderjydske banker, der efter genforeningen frygter at komme til at stå blottet for kronemønt, skal vi efter derom af det ærede udvalg udtalt ønske meddele, at Nationalbanken ikke anser sig berettiget til at give blankokreditter. Derimod er banken villig til at rediskontere vekslers på indtil 6 måneders løbetid for de pågældende sønderjydske banker, når der i mangel af anden oktrojmæssig sikkerhed, for vekselgælden til sikkerhed stilles skadesløsbreve, udstedte med panteprioritet i ejendomme i væsentlig lighed med et udkast, der tidligere er overgivet udvalget, og hvoraf afskrift følger, hvorhos vi forhåbentlig vil kunne tilstå de pågældende banker $\frac{1}{2}$ % afslag i den gældende diskonto, uden at vi dog i så henseende kan binde os til nogen bestemt periode, og idet vi med hensyn til beløbenes størrelse ikke kan fixere noget bestemt beløb, samt idet vi overhovedet forbeholder os frit skøn i hvert enkelt rediskonteringsstilfælde.

Det er denne plan — om assistance før genforeningen — som Buhl rejste på mødet, og som han omtaler p. 31, der har foranlediget dette svar. Det er altsaa ikke rigtigt, at der intet „hørtes på den foranledning“, men det er rigtigt, at svaret ikke var tilfredsstillende, og den skitserede ordning fik ikke større — om overhovedet nogen — praktisk betydning.

Buhls tanke dengang var, såvidt jeg forstod den, ikke som han siger p. 31 at skaffe lånemuligheder for de folk, der senere kunne henvises til lånecassen (altså de, der ikke kunne stille bænkmæssig sikkerhed), men tværtimod at lette driftslån til næringsdrivende, der ejede helt eller delvis ubehæftet fast ejendom og også derigennem at udstrække den endelige prio-

ritering over et længere tidsrum (jvfr. også herom udvalgets betænkning p. 9 i. f.).

Med hensyn til sparekasserne sørgede man også der for midlertidige statsindlån (noget over 1 mill. kr.), men iøvrigt blev sparekassernes stilling — der i Sønderjylland bl. a. på grund af de der eksisterende raiffeisenkasser m. v. frembød særlige vanskeligheder — undergivet behandling i et særligt af Handelsministeriet nedsat udvalg, hvori Kroneudvalgets formand fik sæde. Forinden dette skete, havde dog Kroneudvalget haft forhandlinger med de sønderjydske sparekasser, bl. a. ved et stort fællesmøde i Åbenrå med repræsentanter fra samtlige kasser i landsdelen.

Udvalget fremskaffede endvidere en række betydelige lån til amts- og bykommunerne dels hos staten dels hos andre institucjoner, derunder et ret betydeligt lån hos Statsanstalten for Livsforsikring til amterne (4 mill. kr.). Endvidere statslån til forskellige elektricitetsselskaber, digelag samt afvandings-selskaber. Endvidere blev selve loven om kronemøntens indførelse i Sønderjylland behandlet i udvalget.

Det vil fremgå af det foranstående, der er fremstillet meget kortfattet og summarisk, men som udelukkende støtter sig på den forannævnte også af direktør Buhl underskrevne beretning fra udvalget, at når denne foran p. 28 kommer til det resultat, at udover forberedelsen af lånekassen kom udvalget ikke til at spille nogen afgørende rolle, så er dette urigtigt.

Direktør Buhl antyder endvidere — hvis jeg forstår nogle bemærkninger (foran p. 29) rigtigt — at udvalget skulle have vist lyst til at gå uden for sin kompetence, f. ex. ved at blande sig i valutaregulering, skatteproblemer etc. Hvis denne forståelse er rigtig, må påstanden bestrides. Udvalget greb utvivlsomt ikke ind på andre felter end kommissoriet omfattede og i mange tilfælde endda kun efter opfordring fra de interesserede, sønderjydske kredse. Som direktør Buhl også antyder, er forholdene i ministeriet således, at hver departementschef våger skin-

sygt over, at hans ressort ikke angribes — og i den henseende var vistnok Koefoed og P. O. A. Andersen lige nidkære.*)

Tilbage af Kroneudvalgets gerninger er så Lånekassen for Sønderjylland, der eksisterer endnu og derfor blev udvalgets mest blivende men ingeniende eneste resultat.

Spørgsmålet om en sådan lånekasse var som tidligere bemærket ikke et spørgsmål, der straks lå for — den lånevirkomhed, der oprindeligt havde været påtænkt, havde alene taget sigte på en hjælpeaktion over for de formentlig betrængte veksledebitorer med hensyn til deres lån i kongeriget — men ret hurtigt efter at man havde drøftet de normale kreditinstitutioners kapacitet efter genforeningen (kreditforeninger, hypotekforeninger, banker og sparekasser) kom det frem, at dermed ville ikke alle sønderjydske næringsdrivende og landbrugere blive tilstrækkelig hjælpne, og udvalget siger herom i den ofte citerede beretning:

I det hele har udvalget anset det for det heldigste for det økonomiske liv i Sønderjylland, at de til dettes betjening og fremme eksisterende og egnede sædvanlige organer i størst muligt omfang kom til at opfylde deres funktioner, således at næringslivet og finanslivet hurtigst muligt bragtes ind under de former, der for fremtiden turde anses for at blive ønskelige som normale og sædvanlige.

Som følge af dette princip har udvalget ment, at sådanne næringsdrivende, som måtte være i stand til at stille

---

*) Det lyder derfor også noget usandsynligt, at Koefoed (som departementschef) skulle have afgivet indstilling, da det blev bestemt, at anvende 10 mill. kr. til anlæg i Sønderjyllands Kreditforenings obligationer. P. O. A. Andersen havde allerede i Kroneudvalgets møde den 20/12 1919 haft forslaget fremme, og anbringelsen af statens midler sorteret alene under ham. Heller ikke Statsministeriet havde noget med dette spørgsmål at gøre (cfr. p. 46). Det er heller næppe rigtigt, at der samme dag som mødet var i Nationalbanken den 8/5 1920 blev givet meddelelse om finansminister Neergaards tiltrædelse af statens køb for indtil 10 mill. kr. I al fald fremgår det af et brev fra P. O. A. Andersen til direktør Callø af 29/5 1920, at han havde forhandlet med Neergaard om spørgsmålet, at denne stillede sig velvillig, men at spørgsmålet endnu dengang ikke var definitivt afgjort.

egentlig bankmæssig sikkerhed af den ene eller anden art, straks burde henvises til at opnå den for dem fornødne kredit hos de lokale banker, og som foran udviklet har man på forskellig vis søgt at sætte disse i stand til her at opfylde deres normale funktioner. Imidlertid blev det under disse forhandlinger fra sønderjydske side med stor styrke og med megen vægt hævdet, at et ikke ringe antal sønderjydske næringsdrivende ikke ville kunne opnå driftslån på denne måde, idet de på grund af deltagelse i krigen, en under krigen eller de abnorme kursforhold stedfunden etablering etc. ikke ville være således situeret, at bankerne kunne formodes at akceptere dem som „kunder, der var i stand til at stille bankmæssig sikkerhed“. Dette førte udvalget ind på tanken om oprettelse af en lånekasse . . . . .“.

Lånekassens nærmere udformning skete i månederne februar-marts-april 1920. Helt blev Kroneudvalgets forslag ikke akcepteret af ministeriet, men dog i det væsentlige. Den første bestyrelse blev Kroneudvalgets medlemmer — udvalget var bl. a. i denne anledning et par måneder ind i 1920 blevet suppleret med et medlem fra Tønder amt, bankdirektør Rossen, men det var ikke udvalget, „der konstituerede sig som lånekassebestyrelse“ (p. 28), men efter lovens ord de pågældende personer, der blev udnævnt først af administrator, senere af finansministeren. J. H. Schmidt, Refslund Poulsen og Callø blev medlemmer i 1922 og alene af lånekassens bestyrelse, men aldrig af Kroneudvalget, der var nedsat af det midlertidige sønderjydske ministerium (cfr. noten p. 25 og p. 43).

Det er foranstående kendsgerninger, som jeg af hensyn til senere historieskrivning har fundet det påkrævet at meddele, men jeg skal iøvrigt overlade til læserne at drage de nødvendige slutninger heraf til kommentering og korrigerende af Orla Buhls artikel og betragtninger.

Et par yderligere mere underordnede punkter, hvor direktør

Buhls erindring svigter, må jeg til slut for en ordens skyld have lov til at nævne.

P. 1, p. 4 og p. 8 går Buhl ud fra, at kammerherre Haarløv fra første færd var udset til administrator i den sønderjydske landsdel. Det var imidlertid til stiftamtmand i Haderslev, han var designeret, idet spørgsmålet om udnævnelse af en administrator dengang slet ikke forelå og først kom frem, da det i maj 1920 blev besluttet at overtage administrationen og besætte landsdelen — noget før den egentlige genforening.

Det var — efter hvad jeg mener at vide — ikke som anført p. 15 — vexellerer Henriques, der foreslog staten at realisere de opkøbte obligationer, og det er heller næppe rigtigt, at dette salg var oprindelsen til nødvendigheden af senere hjælpeaktioner.

Selv om jeg iøvrigt ikke mener at kunne eller burde gå nærmere ind på direktør Buhls bedømmelse af personer, situationer o. lign., kan jeg dog ikke tilbageholde to bemærkninger: Den ene vedrører beretningen om Kroneudvalgets genesis og Glückstadts kandidatur. Glückstadt var for det første ikke i landet på pågældende tidspunkt (jfr. Landmandsbankkommissionens betænkning p. 7) og var optaget af som regeringens tillidsmand at ordne genforeningens finansproblemer i forhold til Tyskland og de allierede, senere som en art finansdiktator at ordne Østrigs finanser. Hans position var endvidere på det tidspunkt så overvældende, at frygten for, at han kunne anbringes eller ville lade sig anbringe i et beskedent arbejdsudvalg som det her omhandlede, må forekomme helt uden for det rimelige. Det lå vistnok langt under hans aspirationer, og jeg tror ikke finansminister Brandes noget øjeblik kunne have tænkt sig at tilbyde ham et sådant hverv.

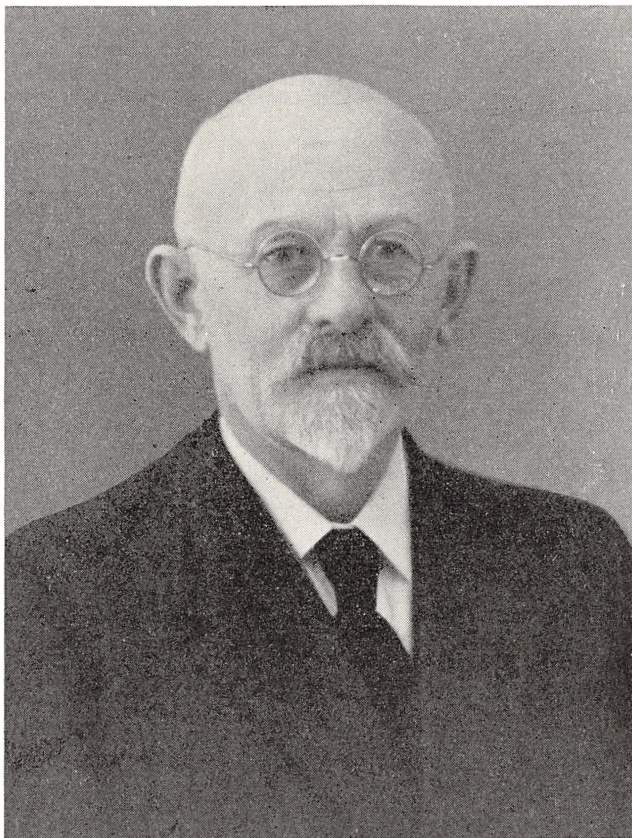
Det andet er bedømmelsen af de forskellige personer, der forekommer meget ujævn. Medens Nationalbankens direktører næsten betragtes som halvguder — endog i den grad, at der fin-

des anledning til at opnotere, at en af disse gav Buhl ret i „et andet underordnet problem“, der ikke engang nærmere gøres rede for, forekommer bedømmelsen af Kroneudvalgets formand og tildels også af Hammerich at gå i modsat retning. Dog alt dette er jo et personligt skøn og står naturligvis alene for memoireforfatterens egen regning, men jeg må måske dog sige blot et par ord vedrørende forholdet mellem nationalbankdirektør Ussing og Kroneudvalgets formand. Det er rigtigt, at disse to mænd ikke stod i noget cordialt forhold til hinanden, men at sige, at der var „blod imellem dem“ er dog vistnok alt for stærkt. Og de to mænd stod — hvad deres embeder nødvendiggjorde — så at sige i dagligt samarbejde med hinanden. Der var vistnok ikke nogensomhelst grund til at frygte, at den førstnævnte ikke ville være i stue med sidstnævnte (det var de meget hyppigt), og om nogen „tilsigelse“ var der selvfølgelig ikke tale, men om en indbydelse i sagens interesse og i de to institutioners fælles interesse i sagen. Udvalget havde iøvrigt allerede den 7/1. 1920 ved en skrivelse til Nationalbanken påbegyndt forhandlingerne om en række finansielle spørgsmål, der ville foreligge ved genforeningen, og dette var indledningen til det omtalte møde den 23/1. Der foreligger også korrespondance om problemerne mellem Ussing og Andersen i dagene før mødet.

Det har med foranstående ikke i nogen måde været hensigten at fravriste direktør Buhl nogle af de laurbær, han med hensyn til genforeningens økonomiske foranstaltninger utvivlsomt har krav på, men kun at stille tingene rigtigt på plads med hensyn til de to i overskriften nævnte institutioner. Og jeg vil endvidere gerne tilføje, at jeg er klar på, at de officielle kilder (protokoller og mødereferater etc.) måske i og for sig giver Buhl en mindre fremtrædende rolle, end han egentlig havde, hvad der hænger sammen med, at han — som det også fremgår af hans egen artikel — mere førte sin politik mellem og bag kulisserne og kun i ringere grad for åbent tæppe og i plenarmøderne.

Axel Hulegaard.

Thade Petersen
22. Nov. 1866 — 20. Sept. 1949.
Af Fr. Schrøder.

I Sønderjydske Aarbøger er der særlig Grund til at mindes den gamle uforfærdede Stridsmand for den danske Sag, Frimenighedspræst Hans Marius Thade Petersen, Haderslev. Han var Medstifter af „Historisk Samfund for Sønderjylland“ Dec. 1922 og blev paa det første Styrelsesmøde 4. Januar 1923 valgt til Sekretær og Medlem af Redaktionen af Sønderjydske Aarbøger, Tilildshverv, som han røgtede med

Dygtighed og Nidkærhed, til han i Maj 1937 trak sig tilbage. Derefter blev han Æresmedlem. Den nuv. Sekretær oplyser, at til Dato har Th. P. været den, der har skrevet mest i Sønderj. Aarbøger. Fra 1902—14 bogførte han Aarsmøderne, 1923—33 meddelte han Aarsoversigt over Begivenhederne i Sønderjylland. Hans Artikler favner vidt. De begynder med hans Fødedø Rømø (1903—06) for til Slut at spænde „Fra Kongeaen til Ejderen 1695“ (1941). Det lykkedes desværre ikke at faa det store Materiale til en Bog om Rømø og Vadehavet bearbejdet og udgivet, hans sidste større Arbejde er „Bidrag til den sønderjydske Salmebogs Historie“ (1944), hvor han dog maatte have en Haandsrækning til Afpudsning af Stoffet. At en Præst kan blive optaget af Kirkebygninger, „Præstekaar og Kirke-eje“ eller Fattigforsørgelse er ikke saa underligt, det er mere overraskende, at han kan udrede Aarsagen til Christian IV's Sejr over Hollænderne i Listerdyb 16/5 1644, hvor „Trefoldigheden“ holdt Stand mod 24 hollandske Krigsskibe! Th. P. bad Astronomerne oplyse, naar Maanen kulminerede over Listerdyb hin Dag, og kunde paa det Grundlag beregne, hvordan Tidvandsstrømmen gik. Christian IV har haft Flodstrømmen med sig, Hollænderne havde den imod og blev trængt sammen i det snævre Farvand; „Trefoldigheden“ kunde bruge hele sin Bredsides 48 Kanoner, mens Hollænderne ikke kunde komme til Skud.

— — —

Thade Petersens Fader var Gaardejer i Toftum. Paa Rømø stod de unges Hu ellers til Søen, men Thade læste saa flittigt i Hjemmets Bøger, at Bedstemor forstod, der var ikke andet for end at sende ham til Fastlandet. Hans dansksindede Lærer har vel gjort sit til at kalde paa Læselysten, men forøvrigt har Danskheden paa Rømø dengang vist været mere naturgroet end aandelig vaagen. Th. Petersens første Forsøg paa at komme ind som Præparand mislykkedes, han kunde for lidt Tysk. Saa drog han til Pastor Paulsen i Kropp ved Slesvig, der ud-

dannede Missionærer og Præster til tyske Menigheder i Amerika. Da han havde lært tilstrækkelig Tysk, blev han Underlærer i Ballum i halvandet Aar, men Sammenstød med Kredsskoleinspektøren belærte ham om, at han ikke kunde være Lærer paa Tysk for danske Børn. Saa søgte han tilbage til Præsteseminariet i Kropp. Paulsen var en ægte Lutheran, der heller ikke var bange for at sige de prøjsiske Myndigheder Sandheden, naar de begik Overgreb mod den danske Befolkning. Det var en grundig teologisk Uddannelse. Th. P. fik gennem sit Ophold i Kropp (1886—91). Hans Maal var at blive Præst i Amerika, men det stod ham ikke klart, om det skulde være for en tysk eller en dansk Menighed. Som Censor kom Pastor Clausen fra Dybbøl. Th. P. spidsede Øren, da han hørte ham citere „Ud vil jeg ud“, skønt det var i tysk Sprogdragt, Bjørnsons Sang kom til ham. Der var en halv Snes Nord-slesvigere dernede; en af dem, Brückner, sen. Præst i Augustenborg, skaffede dem gennem H. P. Hanssen dansk Skønlitteratur. Th. P. kunde ikke løsrive sig fra „En glad Gut“. Mødet med Bjørnsons Bondefortællinger lærte ham: Kun i Norden har jeg hjemme. Gennem Morten Eskesen fik Th. Petersen Adgang til en Række danske Højskoler i Sommeren 1891. Det var som en Festrejse, hvor Dørene aabnede sig til en ny Verden. Særlig blev han grebet af Dr. J. Nørregaards fyndige og myndige Tale. L. Schrøder anbefalede ham at lægge et Aars Studium i København til den tyske Teologi, særlig med Tanken paa Fr. Nielsens Undervisning i Kirkehistorie. Han bad ogsaa et Par unge sjællandske Studenter tage sig af denne Sønderjyde, og de optog ham med Glæde i deres „Samlag“. Th. P. nyttede Lejligheden til at sætte sig ind i dansk Kulturliv, nøjedes ikke med Universitetets Teologi, men søgte ogsaa til Højskoleforstander Johan Borups Kursus.

I et Par Aar var Th. Petersen Huslærer i København ved hos Skrumsager, indtil al dansk Privatundervisning blev forbudt. Paa Rømø havde man ingen Forbindelse haft med

Frimenighederne, de gjaldt for sekteriske. Aarene 1892—94 blev skelsættende i Th. P.s Udvikling. Nu lærte han Frimenigheden i Rødning at kende, kom i Forbindelse med de folkeligt og kristeligt vaagne Kredse og fandt her sin aandelige Staa-plads. Havde der dengang budt sig nogen Mulighed for at faa en Gerning i de nordslesvigske Frimenigheder, vilde han sikkert gerne have sagt Ja. Foreløbig maatte han se sig om efter et nyt Virkefelt. Læreren blev Journalist.

Da Prøjerne havde sat Th. P. paa Gaden, søgte han til H. P. Hanssen, der før havde hjulpet ham med dansk Læsning og med Studieaaret i København. Red. A. Lebeck var paa Udenlandsrejse, H. P. Hanssen kunde bruge ham ved „Hejmdal“. Selv har Th. P. paastaet, at han altid har hadet at bruge Pennen! Det lyder utroligt (er det et Udslag af jydsk Humor?), ialtfald Pennen laa godt i hans Haand. Han var en Mester til at forme sine Tanker i en kort og fyndig, indholdsmættet og dog letlæselig Stil. Det var et lykkeligt Tidspunkt at blive Bladmand paa. Under H. P. Hanssens maalbevidste Ledelse var Nordslesvigerne gaaet i Gang med Kulturkampen paa langt Sigt. I Provstisynoderne kæmpede Lægmænd for at faa underbygget Religionsundervisningen med to danske Sprogtimer, efter at Modersmaalet var blevet udelukket ved Sprogforordningen af 1888. Skoleforeningen af 1892 bødede paa Skolens Fortyskning ved at sende de unge paa Efterskoler og Højskoler i det gamle Land. Alle disse Spørgsmaal vedrørende Kirke og Skole og dansk Kulturliv blev især drøftet i „Hejmdal“. Det førte Th. P. til at sætte sig grundigt ind i tysk Kirkelov. Ligesom de andre Medarbejdere kom Th. P. daglig i H. P. Hanssens Hjem. Det var et rigt og udviklende Samarbejde. H. P. Hanssen klarlagde Forholdene for sine Medarbejdere, men gav dem fuldstændig Frihed til at behandle Emnerne efter Lyst og Evne. Under v. Köller regnede det med Retssager over Bladet. En Dag, H. P. Hanssen havde faaet en klækkelig Bøde, bad han Th. P. være ansvarhavende Redaktør. En Tid lang klare-

de Th. P. den med Bøder, men ved Aarhundredskiftet maatte han dog et halvt Aar i Fængsel. Det var i 1899 hans Hensigt at blive Præst i Amerika, og Nic. Svendsen overtog hans Plads i Aabenraa, men der blev ikke noget af Amerikafærden, da han ikke vilde binde sig til at blive der bestandig. Dette er Forklaring paa, at Th. P. i 1900 blev Hejmdals Lokalredaktør i Rødding. Fru Helene Hanssen sagde til ham: „Nu er det ikke Tid at rejse herfra, vi har Brug for alle vore Mænd“!

Sammen med sin Hustru I d a A n d r e s e n fra Aabenraa (1871—1926) havde Th. Petersen nu sit Hjem midt i den ældste Frimenighed. Det præsiske Tryk fra den ene Side, p. d. a. S. de danske Unges Besøg paa kongerigske Skoler, der ofte var tilknyttet en fri Menighed, satte i disse Aar Fart i Frimenighedsbevægelsen. Det laa lige for, at Th. Petersen nu og da førte Ordet i Rødding Frimenighed. Det var en moden og prøvet Mand nær de 40 Aar, der gik Bud efter, da H a d e r s l e v F r i m e n i g h e d k a l d t e R e d a k t ø r e n t i l P r æ s t efter Rs. Thomsen. Der var stor Forskel paa den gamle samlede store Frimenighed i Rødding og denne østslesvigske Kreds, der kun var en halv Snes Aar gammel, som havde maattet føre Proces i tre Aar, inden den kunde tage Kristuskirken i Brug. Det passede egentlig godt, at den beskedent kaldte sig „Kirkeligt Samfund for Haderslev og Omegn“. Det var varmhjertede danske Mennesker, der ønskede at dele det bedste, vi ejer, paa vort Modersmaal, men det var de færreste, der afgjort vilde foretrække den helt frie Stilling som Menighed frem for Sognekirken. Man kan ikke sige, at Th. Petersen havde let ved at tale. Ordene kom langsomt og monotont, men det var en troværdig Mands Vidnesbyrd, inderlig og dybtgaaende. Talen midtsamlede sig om det evige Liv her og hisset. Det var hans Hensigt, at Gudstjenesten skulde være Menighedens, ikke bero paa Præstens Ord. Derfor udskiftede han den gængse Udgangsbøn, og i Stedet takkede han for, „hvad vi fandt i dine Helligdomme“. Det var ham om at gøre, at Ordet skulde lyde paa ægte Dansk,

derfor brugte han at læse Teksterne efter Axel Sørensens Oversættelse, siden Konstantin-Hansens. Det var en særlig Fest, naar man samledes om Døbefonten, hvor Th. Petersen indledte med en lille Daabstale.

Sin rigeste, men meget krævende Gerning havde Th. Petersen under den første Verdenskrig. Han kunde give de unge det evige Livs Haab med ud til Fronten, han kunde trøste de efterladte ved Mindegudstjenesterne. I de Aar følte mange i Egnen, at de fik Stene for Brød i Sognekirkerne, det var ialtfald umuligt for Danske og Tyske at bede sammen for Krigens Udfald. Derfor fyldtes Kristuskirken til sidste Plads. Frimenighederne havde brugt Th. P. som Redaktør af „Den nordslesvigske Kirkesag“ (1907—19). Nu sørgede han for, at danske Krigsdeltagere fik N. T. paa Indiapapir til deres Tornister og for et lille Julehefte i Haabets grønne Farve som Hilsen til Fædre og Sønner fra Hjemmene.

Efter Genforeningen, hvor Th. Petersen var med paa Raad om den kirkelige Nyordning og advarede mod tvesprogede Præster, maatte han lære den Kunst at dale. Hans egen Menighed skrumpede stærkt ind, da der kom adskillige grundtvigske Præster til Sognene, men Th. Petersen, der før havde været isoleret som Præst (kun den katolske anerkendte ham som Kollega, de tyske saa ham over Hovedet som „Freiprediger“) glædede sig over at faa mange samstemte Præster til Egnen og tog ivrig Del i Konventerne, hvor der blev lyttet til, hvad denne erfarne, kundskabsrige Mand havde paa Hjerte. Med stor Nøjsomhed tog Th. Petersen tilfreds mod de beskedne Kaar, den lille Menighed kunde byde ham. Nu blev der mere Tid til atter at bruge Pennen. Th. P. var Brobygger mellem Sønderjylland og det gamle Land. Før 1914 havde han som Folke holdt Landsmænd underrettet om Begivenheder i Sønderjylland gennem Højskolebladet. Nu gik Frimenighedernes Blad op i Kirkel. Samf.s „Menighedsbladet“ med Th. P. som Medredaktør (1919—29). Af størst Betydning blev det, at han

skrev „De sønderjydske Frimenigheders Historie“ (I—II 1924). Udgivelsen blev fremkaldt ved 50-Aars Jubilæet i Rødding. Det er et Kildeskrift af første Rang, præget af Samlerflid og Forskervevne, af sin evnerige og øvede Forfatters inderlige Samliv med hele denne Bevægelse og af jydsk Ædruelighed i Vurderingen ikke mindst af hans egen Indsats. Han har lyttet til dem, der var med fra Begyndelsen: Poulsen, Bovlund, Jac. Kloppenborg, Harreby, og J. Gundesen. Omhyggeligt og nøgternt refererer han Aktstykkerne, men hvor han fortæller frit, muntret han sig nu og da med at sætte journalistisk Sving paa.

Da Th. Petersen fyldte 70, vilde han trække sig tilbage, men Menigheden bad ham fortsætte. 9. April 1940 stod han paa Gammelting og saa Hitlers svære Artilleri og Tanks rulle frem. Da udbrød han: „Hver Djævel har sin Tid“. Den Sommer holdt han Afskedsprædiken, men blev ved at forrette en Kirketjeners Gerning, naar Menigheden samledes. Præsteboligen, hvor Mads Jensens Datter Ingrid som Th. Petersens anden Hustru (fra 1928) med rørende Omhu hjalp den gamle Præst i alle Maader, blev ved at være Menighedens Samlingssted ved Siden af Kirken.

Fr. Schrøder.

Hans Lund i Biograf. Leksikon, N. A. Jensen i »Højskolebl.« 30/9 49, Erik Eriksen og Fr. Schrøder i »Menighedsbl.« 2/10 49. »Da Hejmdal og Th. Petersen var unge« 21/11 36 (Interview ved C. J. B.) »I de sønderjydske Frimenigheders Tjeneste« (Interview ved Niels Hansen, »Modersmaalet« 21/11 36), Nekrologer i Jy. Tid., Hejmdal (Bj. H.), Dv. m. v.

Anmeldelser.

Sydslesvig gennem Tiderne.

Redaktion: **Morten Kamphøener.**

(Fonnesbergs forlag.)

Dette stort tænkte og smukt gennemførte værk, 1484 sider på 30×24 cm er udkommet i 31 hefter, og der er hverken sparet på klicheer eller papir. En rad af kolorerede helsidesbilleder af *G u t t o r m P e t e r s e n* virker med sin mangel på detailtegning og sine skarpe farvemodsætninger mærkelig umotiveret i en bog, hvis hovedværd ellers ligger i fylden af kritisk og detaljeret fortalte kendsgerninger.

Også en del af de talrige billeder i teksten virker kedeligt. Papiret har ikke været egnet for dem, og heller ikke udvalget af det yderst righoldige billedmateriale har altid været lige heldigt. Hvad skal man f. eks. med et uklart billede af *Johannes Ewald*, som ikke har anden tilknytning til Sydslesvigs historie, end at han har gået i domskolen i Slesvig?

Den slags ting er synd for værket, som ellers fremtræder så stateligt og værdigt, at det er en fryd for øjet.

Redaktør Kamphøener har haft evne og lykke til at knytte medarbejdere til bogen, som for de flestes vedkommende netop er de bedste og kundskabsrigeste på de områder, de skriver om, og han har således i „Sydslesvig gennem Tiderne“ skabt en bog af stor og blivende værdi. Præsident *Holger Andersen* siger i et forord, at det er „et prisværdigt Initiativ, der er taget af Fonnesbergs Forlag, at udsende en virkelig Haandbog, der indgaaende belyser Sydslesvigs Land og Folk gennem Tiderne helt op til vore Dage og kan danne et virkeligt Grundlag for et nøjere Studium af de Spørgsmaal, der er af saa stor Betydning for den danske Nationalitets Fremtid.“ Kanske er der sagt lidt for meget med „en virkelig Haandbog“, man vil af og til have lyst til at slå op i *Trap* fra 1861 ved siden af Kamphøeners store „Sydslesvig gennem Tiderne“, og man tænker stundom, om ikke der ved siden af en ny udgave af det nordslesvigske stof i *H. V. Clausens* „Sønderjylland“ snart burde fremskaffes en virkelig rejsehåndbog for Sydslesvig med brug og stærk udvidelse af, hvad *Clausen* giver i sin bog.

Det første afsnit „Sydslesvigs Oldtid“ af *P. V. Glob* omfatter 28, ret svært læselige sider. Dels kræver det væsentlige

forkundskaber for helt at forstås, dels er det sprogligt vistnok bogens svageste. Naturligvis ved professor Glob, hvad der i dag kan siges ud fra geologiske og arkæologiske undersøgelser; men selve emnet volder, at fremstillingen spækkes med mange „vel“, „maaske“ og „sandsynligvis“. Forfatteren hævder dog uden indskrænkning: „Sydslesvi viser saaledes i denne Periode kun ubetydeligt mere Tilknytning til Nørrejylland end Holsten; men for baade Slesvig og Holsten gælder det, at begge Omraader, trods lokale Forskelligheder, klart bærer nordisk Kulturpræg“.

Så følger „Vikingetiden“ af R o a r S k o v m a n d, hvis fremstillingsevne „Sønderjydske årbøger“s læsere har mødt i hans afhandling om „Udgravningerne i Hedeby“ i årgang 1935. Naturligvis har han mere at fortælle om dette emne i dag; udgravningerne er fortsatte og vil kunne fortsættes længe og stadigt øge vor viden. „En af Udgraverne blev for en Del Aar siden spurgt, hvornaar man kunde vente Undersøgelserne tilendebragt. Han svarede, at hvis man fortsatte med samme Styrke (ca. 20 Mand), samme Tempo (4—5 Maaneder hver Sommer) og samme Grundighed, vilde der formodentlig gaa 4—500 Aar, inden man blev færdig.“ Imidlertid har dr. Skovmand dog allerede nu så meget at fortælle om, hvad der er fundet, at fortællingen derom naturligt bliver hovedstykket i afhandlingen.

Også her er der endnu plads for mange gisninger. Det bliver langt mindre tilfældet i bogens fire følgende afsnit: „Holstenerne vinder frem (1100—1544)“ af J o h a n H v i d t f e l d t, „Slesvig delt (1544—1721)“ af J o h a n n e S k o v g a a r d, „Sydslesvig 1721—1848“ af T r o e l s F i n k og „Treaarskrigen og det danske Styre“ af H o l g e r H j e l h o l t. Det er skolede og meget vidende danske historikere, selv om deres fremstillingsevne er vidt forskellig. Man kan hos en af dem møde en sætning, der er som taget ud af en af Ingemanns romaner: „Hans høje Byrd havde fyldt hans Sind med umættelig Ærgerlighed og Stolthed“; men taget som helhed er det et redeligt billede, der gives læseren af tre fjerdedels tusinde år i Sydslesvigs udvikling. Der er alligevel enkeltheder, man savner. Således er den store stormflod i 1634 slet ikke omtalt. Den har dog utvivlsoomt været mere afgørende for hele det vestlige Sydslesvig end alle de dynastiske modsætninger, JohanneSkovgaard fortæller vidt og bredt om.*) Naturligvis er det en inter-

*) Forfatterinden er ellers ikke ræd for at tage ting med, som kun har såre lidt med Sydslesvig at gøre, f. eks. omtale af nordslesvigerne Peder Wandal og Niels Heldvad.

essant side af Sydslesvigs historie; men det bør ikke overskygge, hvad der ellers hændte. Ogsaa Finks ellers så fortrinlige lille afhandling (godt 30 tryksider) kunne man under hensyn til hele værkets omfang godt have ønsket udstyret med nogle flere enkeltheder.

Førstepræsten i Flensborg H. F. P e t e r s e n har haft den brydsomme opgave at skrive om årene fra 1864—1920, kanske den aller vanskeligste af de opgaver, der har været stillet bogens forfattere. Det er blevet en udelukkende national-politisk skildring. Typisk er det, at der fra denne tid er over 3 sider om familien Lassen i Strukstrup, hvis nationale betydning næppe mærkedes stort udenfor den nærmeste egn før efter første verdenskrig.

Af tyske kulturpersoner fra dette tidsrum nævnes kun meget få, og man får slet ikke indtryk af, at der er foregået noget i Sydslesvig udenfor de dansksindedes lille samfund.

Der har ikke været ret megen mulighed for at ty til tyske arkiver, hvor megen flid og umage pastor Petersen end kan have vist, så var resultatet på forhånd givet: Afhandlingen burde ikke have heddet „Sydslesvig“, men „Danske i Sydslesvig“.

T a g e J e s s e n afslutter første bind med en stor artikel „Mellem to Verdenskrige“; men han er så forsigtig, at han i en mindre overskrift indskrænker emnet til „Træk af den national-politiske udvikling i Sydslesvig fra 1920—1939“, så her gives der straks afkald på at skrive Sydslesvigs historie i denne tid. Den ville vel heller næppe kunne skrives uvildigt endnu. Jessens meget flittige afhandling er blevet en ophobning af enkelte træk, ikke nogen gennemarbejdet historisk fremstilling. Der er taget for meget med, vraget for lidt af emnets fylde, man savner oversyn, men får i stedet en mængde kendsgerninger, udmærket emne for den, der en gang skal skrive og sammenfatte danskhedens historie syd for grænsen i og op imod vor tid.

Andet bind har fællestitlen: „Sprog og Folk“. Det indledes med en afhandling af „K a r l N. B o c k om „Sprogforholdene i Sydslesvig“, som alt, hvad han skriver, solidt opbygget på egne studier. Det samme kan siges om K r i s t i a n H a l d s „Stednavne i Sydslesvig“. K n u d O l r i k skildrer landet „Mellem Skelbæk og Eider“, og så følger H. F. P e t e r s e n med „Det kirkelige Liv i Sydslesvig gennem 1100 Aar“. Det fylder 103 sider, hvoraf de 41 er optaget af biskop Boesens visitationsberetninger mellem 1854 og 1862, overordentlig interessante beretninger, men alligevel i dag kun ræmme til en historisk fremstilling af landsdelens kirkeliv. T h. M a d s e n skriver om „Skolen i Sydslesvig“, L. P. C h r i s t e n s e n om „Det folkelige

Arbejde“, og så følger afdøde Claus Eskildsen med „Sydslesvigs Folkeejendommelighed“, i hovedsagen et frisk og fornøjeligt fortalt uddrag af hans grænselære, og J o h s. O l d s e n slutter bindet med en snes sider om Frisland.

Tredje bind hedder „Aanden og Haandens virke. Hans Peter Jacobsen fortæller om „Handel, Haandværk og Industri“. Han går ikke længere tilbage end til første verdenskrig og klarer hele dette omfattende emne på en god halv snes sider. J ø r g e n P a u l s e n giver et grundigt og værdifuldt rids af „Kunsten i Sydslesvig“, et af de afsnit, man med glæde vil vende tilbage til; O t t o A s m u s T h o m s e n skriver 13 sider om „Litteraturen i Sydslesvig“, mest om nordslesvigeren Karsten Thomsen og om Theodor Storm, afgjort et af værkets svageste partier. J. N. J e n s e n s afhandling hedder „Arbejdet under skiftende forhold“, god journalistik, men ikke meget mere. 4 levnedstegninger læses med glæde: K n u d F a b r i c i u s: Chr. Paulsen, H a n s L u n d: Gustav Johannsen, A. S v e n s s o n: Jens Jessen, og J. B o g e n s e e: Ernst Christiansen. Især skildringen af redaktør Jessen er en henrivende lille afhandling, måske lidt for journalistisk præget for dette værk, men af blivende værdi. J. B o g e n s e e giver videre en rad af „Sydslesvigske Biografier“, og V i l h. l a C o u r og N i e l s P e t e r s e n skriver i fællig 110 sider om „Sydslesvig i Krigens og Forventningens Tegn. 1939—1949“, sagligt og uden bitterhed, men ikke helt uden agitation.

Det hele værk afsluttes med en udmærket litteraturfortegnelse af J a k o b P e t e r s e n, person- og stedregister ved A a g e B o n d e og aftryk af en rad aktstykker i tiden fra 1945 til 1949.

Det er lykkedes redaktør Kamphøver og hans medarbejdere at skabe et værk, der især som kildeskrift på mange områder, vil kunne hjælpe til at udbrede forståelse af, hvorledes udviklingen er foregået i Sydslesvig. Det har sine svage sider, men det byder på megen og god kundskab i tiltalende form.

H. L a u s t e n - T h o m s e n.

Hejselbjerg Paulsen:

Slesvigs delte bispedømme.

(Samlerens forlag 1949). 375 s.

„Slesvigs delte bispedømme“ er titlen på et under redaktion af pastor Hejselbjerg Paulsen i Fjelstrup udgivet „Festskrift

ved Slesvig Bispedømmes 1000 Aars Jubilæum 1948". Man ikke de fleste skal spekulere en hel del, inden de bliver klar over, hvad denne mærkelige titel betyder, og finder ud af, hvilket bispedømme, der egentlig er tale om. Jeg vil endda tro, at det går mange, som det er gået mig, at de tilsidst giver op og indrømmer, at de ikke helt forstår meningen og i stedet tager fat på selve værket.

Blader man bogen igennem, inden man begynder på læsningen, glæder man sig over det smukke udstyr. Trykket er pænere end i de fleste bøger, og den tekniske gengivelse af illustrationer ligger absolut over gennemsnittet. Den rent videnskabelig interesserede giver sig måske også straks i lag med noter og kildehenvisninger. De fortæller altid den indviede en del om, hvordan bogen er blevet til, om arbejdet i forskerens værksted, om det er ædelt metal, han har arbejdet i. Her får læseren endnu lidt at ærgre sig over. Til det første afsnit er noteapparatet i forbilledlig orden, og man får indtryk af, at i det værksted, har der været arbejdet. Det samme gælder noterne til afsnit to, der er skevet af redaktøren, men man forstår bare ikke, hvorfor notesystemet i de to afhandlinger er forskelligt, i den ene er der brugt notetegn, mens noterne i det andet er samlet side for side på samme måde som i den store Sønderjyllands Historie. Også i afsnit 3 og 4 er der anvendt notetegn, men noterne er langtfra fuldstændige. Til afsnit 5 mangler alle kilde- og litteraturhenvisninger. Man spørger sig selv, om redaktøren overhovedet ikke har givet forfatterne anvisninger på, hvorledes noteapparatet skulle være.

Hvad handler „Slesvigs delte Bispedømme“ da om? I et forord af biskop Noach hedder det: „De følgende blade fortæller i Tusindaaret for Oprettelsen af Slesvig Bispesæde ikke hele den tusindaarige Historie, men vil med større og mindre Afhandlinger bidrage til at kaste lys over væsentlige Tidsafsnit og Karaktertræk i det delte Bispedømmes omskiftelige og begivenhedsrige tilværelser“. Ialt er der fem sådanne afhandlinger i bogen. Først fortæller arkivar frøken Skovgaard om Slesvig bispedømme 948—1791, redaktøren beretter i et afsnit „Fra Skolebænk til Prædikestol“ om præsternes afstamning, uddannelse, valg, eksamen og om kirkesproget. Pastor H. J. Jensen er forfatter til et kapitel, der lidt pretentiøst hedder „Studier over Haderslev Marie Kirke 1247—1527“, mens pastor Malling behandler Sønderjyllands salmehistorie, og pastor H. F. Petersen i Flensborg skildrer Ulrich Sechmann Boesens liv.

Denne disposition for værket kan nok siges at virke noget tilfældig. Først og fremmest undrer man sig over, at skildringen af den almindelige historie slutter i 1791 med Struensees død. Årtierne derefter blev jo skæbnesvangre for den nationale udvikling i Sønderjylland, og generalsuperintendent Adler var en skikkelse, der ragede så højt op i den lange række af biskopper på Slesvig bispestol, at det synes ganske mærkeligt, at hans tidsperiode ikke er bleven behandlet. Eller burde der ikke have været en indgående skildring af Kaftan, måske den betydeligste af alle stiftets biskopper gennem århundrederne? Hvorfor har man i stedet for at føre skildringen op til 1920 valgt at behandle så tilfældige emner som salmehistorien, Marie kirkes ældre historie (det har vel noget med det delte at gøre) og U. S. Boesen, stiftets danske biskop fra 1854—1864? Ja, havde det så endda været emner af central betydning, problemer hvorom vor viden hidtil var ringe. Men H. F. Petersen har tidligere i en udførligere artikel i Sdj. Årbøger behandlet U. S. Boesen, der iøvrigt ikke var så betydelig en mand, at der er nogen grund til at skrive to afhandlinger af omtrent samme indhold om ham. Man kan heller ikke rigtig indse, hvorfor forfatteren bruger seks sider til at give en del visitatsberetninger, indsendt af U. S. Boesen, når han kort tid i forvejen har udgivet de samme beretninger i „Sydslesvig gennem Tiderne“. Artiklen om Marie kirken bygger i det væsentligste på to tyske værker, nemlig Güttels bog: Die Marienkirche zu Hadersleben og Harms store værk om domkapitlet i Slesvig. Hvorfor skal der iøvrigt i denne artikel gives en meget udførlig redegørelse for Slesvig kapitlets forhold? Den hører naturligvis sammen med den almindelige skildring af stiftets historie. Iøvrigt mærker man nu og da en historisk usikkerhed i dette afsnit. Det er ikke helt rigtigt, naar der side 255 står: „Ogsaa i Haderslev var Kirkens Funktion som Sognekirke temmelig underordnet“. Henvisningen til St. Severins kirke i Gl. Haderslev sogn er helt ved siden af, thi dette sogn havde intet med byen Haderslev at gøre. I virkeligheden var der ikke andre sognekirker i Haderslev end Marie kirken. S. 252 hedder det, at kongen eller hertugen af Holsten i senmiddelalderen besatte en del af prælaterne. Nej, selvfølgelig ikke, det gjorde hertugen af Slesvig, hvad enten denne nu tillige var dansk konge eller hertug (greve) af Holsten. At oversætte capitanus Stake ved kaptajn Stake lyder med et mildt ord mærkeligt. Ejendommeligt er dog afhandlingens sidste sætninger, hvor det hedder, at kollegiatet i Haderslev „blev det Arnested i Kongeriget, hvorfra de lutherske Tanker kunde udbredes til det danske Folk“.

Også til pastor Mallings afsnit „Af Sønderjyllands Salmehistorie“ foreligger der en hel del forarbejder både på dansk og tysk. Men det har dog sin værdi ved at være den første samlede oversigt over, hvilke salmebøger, der har været brugt i Sønderjylland. Man kan dog godt have ønsket, at forfatteren mere indgående havde behandlet spørgsmaalet om salmesangen i menighederne. Bøgerne er jo nu engang ikke alt i denne verden. Afhandlingen er iøvrigt velkrevet, og man mærker, at forfatteren har et indgående kendskab til emnet, selv om fremstillingen nu og da kan være ensidig, ikke mindst i den stærke fordømmelse af rationalismen. Det er rigtigt, at rationalisme og poesi sjældent har meget med hinanden at gøre, og at mange rationalistiske præster var åndløse, men derfor må man ikke glemme rationalismens store og betydelige indsats i sønderjydsk ånds- og kulturliv. Man må se historisk på den tid som på alle andre og ikke lade sig lede af en personlig antipati mod rationalismen og dens mænd.

De langt betydeligste afsnit af bogen er afgjort frøken Skovgårds og Hejselbjerg Paulsens. Frøken Skovgård har tidligere i „Sønderjyllands Historie“ og i „Sydslesvig gennem Tiderne givet indgående skildringer af større tidsrum af Sønderjyllands fortid. Man glæder sig også her over hendes ærlige og redelige forskning og hendes vilje til at gøre ret og skel. Adam Stuenessee er jo en af de mest forkætrede skikkelser i sønderjydsk historie, fordi hans virke fik så skæbnesvanger betydning for det danske sprog i Sydslesvig. Det er rigtigt, men som forfatteren viser, det var ikke udelukkende hans fejl. Da han begyndte sit arbejde, havde han en klar forståelse af, at det tyske kirke- og skolesprog i de dansktalende dele af Sydslesvig var en meningsløshed. Han havde en ærlig vilje til at bøde herpå, men der var mægtigere folk end han. Ud fra sine forudsætninger måtte han da gå den anden vej og søge at få folk til at forstå det tyske, som nu engang var kirkesproget.

Hejselbjerg Paulsens afsnit behandler en række problemer, der må siges at være af central betydning for forståelsen af den kirkelige udvikling i Sønderjylland, og det er naturligt at tage den op til behandling i et værk som dette. Hejselbjerg Paulsen forstår at bruge en pen, han kan skildre fortidens liv og mennesker, så læseren fængsles og holdes fast. Og han er ikke blot en dygtig skribent, men også en habil historiker, der kender det historiske kildemateriale i biblioteker og arkiver. Det er meget hidtil ukendt stof, han bringer frem, og vi

skylder ham tak for mange nye oplysninger, ikke mindst om kirkesproget i Sydslesvig.¹⁾

Og dog er det et spørgsmaal, om materialet altid er udnyttet helt til bunds. Hejselbjerg Paulsens samler en mængde smaa oplysninger her og der fra og prøver gennem dem at give et helhedsbillede. Det kan være en farlig fremgangsmåde, ikke mindst når man behandler problemer som disse, fordi man let bliver tilbøjelig til at drage for vidtgaende slutninger udfra de eksempler, man har fundet frem. Vil man tilbunds i disse spørgsmaal, vil man kunne hævde, at nu kan der ikke siges mere herom, her er den endelige sandhed, så må man samle alle de oplysninger, der findes. For at kunne sige noget sikkert om præsternes sociale afstamning eller uddannelse, må man f. eks. undersøge, hvor alle præsterne i det behandlede tidsrum har studeret, og hvilke hjem de kommer fra.. Det er et stort arbejde, men der er ingen anden vej at gå. Hejselbjerg Paulsen er ikke gået den vej, han må derfor tit bygge på et skøn, og sommetider tror jeg, han skønner forkert. Jeg vil således være tilbøjelig til at mene, at han undervurderer de kongerigske præsters betydning og overvurderer den tyske uddannelse, både på universiteter og i latinskoler. Alene af de slesvigskfødte præster i de 8 sogne var der i 1600-årene tre, der havde besøgt skolen i Roskilde, en havde gået i skole i Odense, en i Viborg og en på Herlufsholm.²⁾

„Slesvigs delte Bispedømme“ er ikke blevet bogen om Slesvig stift gennem tiderne. Man kunne have ønsket den almindelige skildring ført helt op, og man kunne have ønsket, at også andre problemer var blevet behandlet. Men den har givet os vigtige og gode bidrag til forståelse af det kirkelige og religiøse liv, der har været levet hernede igennem tiderne. Der kan rejses kritiske indvendinger mod bogens disposition og mod enkeltheder i de forskellige afhandlinger. Men derfor må man ikke glemme, at vi ikke blot har fået en smuk og sta-

¹⁾ Mærkeligt nok er der samtidig med udsendelsen af dette værk kommet en tysk afhandling, der også behandler gudstjenestesproget i Sønderjylland. Den er trykt i *Schriften des Vereins für schleswig-holsteinische Kirchengeschichte* (2 r. bd. 10), der nu atter er begyndt at udkomme. Forfatteren er Th. O. Achelis, der tidligere har behandlet lignende problemer. Også i denne artikel bringes en del nyt stof frem. Den er iøvrigt præget af en hos tyske forskere ikke helt almindelig forståelse af, hvor meningsløse de sønderjydske sprogforhold i ældre tid var.

²⁾ Vejle Amts Årbøger 1942, s. 42.

telig bog, men også et værk, der giver os vægtige og værdifulde bidrag til forståelse af det kirkelige og religiøse liv, der igennem århundrederne er blevet levet i den omstridte landsdel. „Slesvigs delte Bispedømme“ er trods alt en værdifuld forøgelse af den danske kirkelige litteratur.

Johan Hvidtfeldt.

J. Bjernum og Th. Ramskou :

Danmarks sydgrænse. Vikingetid og tidlig middelalder. (Munksgård, 1948).

To unge historikere J. Bjernum og Th. Ramskou har påtaget sig den krævende opgave at redegøre for problemerne omkring Danmarks sydgrænse i den ældste historiske tid. Hedeby og Danevirke er navne, som enhver dansk kender, men kun få, ja vel knap nok alle faghistorikere, er fortrolig med de mange og indviklede problemer, der er knyttet til disse to steder. Det er derfor med stor interesse, man åbner en bog, der skulle give en samlet redegørelse for hele spørgsmaalet, og gøre det muligt at få klarhed over, hvad vi ved i dag.

Når man skriver en bog som denne, kan man gå to veje. Man kan give en videnskabelig redegørelse med analyse af kilderne og en indgående drøftelse af de arkæologiske gravningsresultater, ledsaget af omfattende litteratur- og kildehenvisninger. Eller man kan give en populær oversigt, hvor der først og fremmest redegøres for forskningsresultater, idet man søger at udnytte disse til en sammenhængende, levende skildring af fortidens liv og begivenheder. I en sådan bog vil man selsagt ikke vente at finde omfattende diskussioner af videnskabelige detailproblemer eller et omstændeligt noteapparat.

Bjernum og Ramskous bog er så afgjort lagt an på at være en populær bog, beregnet for den historiske lægmand. Her er ingen kildehenvisninger, og næsten enhver diskussion af de mange videnskabelige tvivlsspørgsmaal er udeladt, ligesom rent videnskabelige fagudtryk i almindelighed er undgået. Men dermed være jo ikke sagt, at det er bleven en god populær bog om Hedeby-Danevirke. Af den populærvidenskabelige fortæller må man forlange, at hans fremstilling skal være klar og let forståelig, og at fortiden skal træde frem for os plastisk og levende. De centrale problemer må belyses indgående, de underordnede forbigås eller omtales kort. Men i Bjernum og

Ramskous bog bliver disse krav ikke tilfredsstillt. Dispositionen af stoffet er underlig ujævn. Visse forhold får en indgående behandling, f. eks. Hedeby-beskrivelsen eller festen i Ingelsheim. Andre vigtige spørgsmål behandles kort og ganske utilfredsstillende som f. eks. svenskevældet, måske et af denne tids mest omdiskuterede videnskabelige problemer. Stednavnenes vidnesbyrd herom omtales overhovedet ikke. Og de sproglige forhold (accenterne), som Erik Kroman har gjort opmærksom på i sin disputats Musikalsk Akcent i Dansk, er slet ikke berørt.

En væsentlig indvending er det også, at den sproglige opbygning af bogen er utilfredsstillende. Der må i et sådant arbejde være en vis dramatisk spænding, redegørelsen må lægges således an, at læseren lidt efter lidt føres hen mod løsningen. Når han når frem til den, skal fortiden stå lyslevende for ham. Interessen bliver på den måde holdt fangen. Men denne bog fænger ikke. Der er ingen indre spænding i selve fremstillingen. sproget mangler liv og farve, til tider kan det virke næsten plat i forfatterens noget krampagtige forsøg på at være populær, som når de skriver: „Derimod er det indførte Lerkar, der er dateret andre Steder fra, der kan sige os noget herom, og dermed slår vi to Fluer med eet Smæk“ (s. 59), eller en skildring af festen i Ingelheim: „Bagefter en straalende Middag, og tilsidst en rask Jagt for at bevare den slanke Linie“. Det er absolut dårlig populær stil. Eller hvad siger man til følgende: „Der flyver af Sted med en Fart som Vinden, der suser i Håret“. Den unge forsker må have så stridt et hår, at en ældre, mindre hårfager, anmelder kan blive helt misundelig.

Nu skal det indrømmes, at selv i en populær bog er det ikke sprog og disposition, der er det afgørende, selv om de er af stor betydning. Den saglige fremstilling er og bliver det vigtigste. Det er den, der afgør, om det er en god eller en dårlig bog. Og her må det siges, at man for ofte træffer på upræcise eller forkerte oplysninger. S. 15 hedder det om Ejderen „Den Grænse, der i 1000 Aar skulle skille mellem Daner, Tyskere og Slaver“. Det er jo indlysende forkert. Det samme problem berøres i bogens sidste linier, hvor det hedder: „Landet mellem Ejderen og Danevirke, der tidligere havde ligget uudnyttet, blev nu bebygget af tyske. Folket føler ingen Grænse. Langsomt men sikkert trænger Tyskheden frem. Heller ikke Kongerne følte mere nogen Grænse.“ Fremstillingen er her for det første uklar, næsten uforståelig. Den er i modstrid med den anførte udtalelse s. 15, og den er historisk

ukorrekt, ja, næsten hver eneste sætning, undtagen den om tyskerne langsomme fremtrængen, er saglig forkert.

Men er så de store afgørende problemer i denne tids historie rigtigt fremstillet? Det er vanskeligt at afgøre, fordi vi netop på disse punkter ikke med absolut sikkerhed kan afgøre, hvad der virkelig er sket. De resultater, man kommer til på grundlag af de meget knappe udtalelser i de litterære kilder og de store, men langtfra afsluttede, arkæologiske undersøgelser, er altfor usikre. Eller som Jankuhn har sagt det i sit store værk: „Die Wehranlagen der Wikingerzeit zwischen Schlei und Trene (1937)“. Det drejer sig om et tydningsforsøg, om en ny arbejdshypotese, som opstilles ved begyndelsen af det nye arbejde, og dens rigtighed eller fejl kan først fastslås ved nye undersøgelser“ (s. 309).

Forskernes — og det vil især sige de tyske arkæologers — hypoteser fremstilles, som om det var sikker viden. Bogen skal være populær, al videnskabelig drøftelse er derfor banlyst. Synspunktet kan i mange tilfælde være rigtigt. Men her hvor der er tale om en redegørelse for et stort sammenhængende problem, er det så afgjort galt. Usikkerheden er al for stor.

Det er ikke i en kort anmeldelse muligt at komme ind på de mange forskellige spørgsmål, som burde have været drøftet igennem. Der vil dog være grund til at se lidt nærmere på et par enkelte afgørende problemer. Under 808 beretter de franske annaler, at kong Godfred ødelagde handelsbyen (emporium) Reric og bragte dens handelsfolk bort. Derefter kom han med sin hær til Sliesthorp. Fire år før omtales samme steds en by af samme navn, hvortil Godfred kom med sin flåde og sit riges hele rytteri. Almindeligvis fortolker man disse oplysninger på den måde, at Reric folkene blev overflyttet til Sliesthorp, der identificeres med Slesvig, som igen skulle være den samme by som Hedeby. Er dette rigtigt, har Slesvig-Hedeby altså eksisteret i 804. Hermed er vi midt inde i vanskelighederne. Gravningerne i Danevirke har sandsynliggjort, at hovedvolden fra øst for Hollingsted til Gottorp enge er blevet til i et stræk, idet anlægget er af samme karakter øst og vest for Kurborg, hvor der er et knæk på volden, der ikke længere går øst-vest, men får retningen sydvest-nordøst. Er det denne vold, det egentlige Danevirke, eller er det Kovirke der går fra Selk Nord til Kurborg, der er ældst? Bjernum og Ramskou mener ligesom Jankuhn, at Kovirke er den ældste af voldene og er anlagt af Godfred, og en af begrundelserne for denne antagelse synes at være, at Hedeby, der uden videre identificeres med Sliesthorp, må formodes at skulle have været beskyttet af

det voldanlæg, som vi fra de frankiske annalers oplysninger ved, at Godfred har bygget. Men fra anden side, sidst af Roar Skovmand¹⁾, er det stik modsatte bleven hævdet. Han anser Danevirke for at være ældst. Den passer til beskrivelsen af Godfreds vold og synes at være en forudsætning for Kovirke, der støtter sin ene flanke dertil. Han er derfor ligesom de ældre danske forskere tilbøjelige til at mene, at Sliesthorp ikke er identisk med Hedeby, og at der formodentlig har været to handelsbyer ved Slesvig, af hvilken Hedeby er den yngre, anlagt efter 808, og efter at Godfreds vold, Danevirke, var blevet til. Da Hedeby blev en handelsby af stor betydning, byggede man Kovirke, senere igen den såkaldte forbindelsesvold.

Som det vil ses, er Bjernum og Ramskou på afgørende punkter uenige med den danske forsker, der sidst har beskæftiget sig med problemet. Hermed være ikke sagt, at de har uret. Intet menneske vil i øjeblikket med sikkerhed kunne afgøre spørgsmålet. Kun nye gravninger vil gøre det muligt at nå til sikkerhed.

Det forekommer mig iøvrigt, at der er svagheder ved begge tolkninger. Skovmand siger, at Hedeby ikke har eksisteret i 804. Han vil ikke identificere Sliesthorp med Slesvig. At navnene Slesvig og Hedeby begge bruges om byen bag halvkrædvolden, kan der ikke være tvivl om, da det i en af kilderne fra 900-årene, Ethelwerthes krønike, hedder, at byen „på det tyske sprog kaldes Sleswic, men hos danskerne Haithaby“, ligesom der hos Adam af Bremen og hos Roger af Wendower er tale om byen Slesvig, „som nu kaldes Haitheby“.) Det sidste led i navnet Slesvig er formodentlig det samme som endelsen i byen som Bardowik, Brunswik m. fl. og er antagelig et lån fra latin: vicus - by, købstad²⁾. Men thorp, der er det samme ord som tysk Dorf, betyder også by, landsby. Det er nærliggende at tænke sig, at byen først har været kaldt Sliesthorp, senere Sliesvik og Hedeby. Der må vægtige grunde til at forkaste identiteten.

Udgravningerne i Hedeby har vel ikke givet det absolutte arkæologiske bevis for, at byen har eksisteret i 804, men fundene synes dog at tyde på, at den har været til i de første årtier af 800-årene. Det kan altsaa ikke afkræfte, men heller ikke med fuld sikkerhed bekræfte formodningen. Så er der

¹⁾ Festskrift til Erik Arup (1946) s. 39 f., Sydslesvig gennem tiderne I (1946) s. 105.

¹⁾ Otto Scheel og Peter Paulsen: Quellen zur Frage Schleswig-Haithabu (1930), s. 94, 105, 129 og 131.

²⁾ Sdj. årbøger, 1944, s. 10f.

voldenes linieføring tilbage. Skovmand mener på grundlag af det arkæologiske materiale, at Danevirke må være den ældste, og vil derfor ikke anerkende, at Hedeby har eksisteret 809 fordi volden går nordom. Jankuhn³⁾ anser Kovirke for ældst, fordi den beskytter Hedeby, der allerede var til i 804. For en ikke-arkæolog er det ikke let at afgøre det arkæologiske materiales beviskraft. Men en almindelig betragtning, både af de historiske kilders efterretninger og udgravningernes resultater, synes dog at vise, at vi intet bestemt kan sige om det nøjagtige tidspunkt for Godfred-voldens bygning eller om Hedeby's eventuelle størrelse og betydning, da volden blev til. Det er rigtigt, at bygningen af voldene omtales under 809 i forbindelse med overflytningen af Reric-folkene til Sliesthorp, Men kan det ikke være en vilkårlig placering af annalisten? Kan volden ikke ligeså godt være bygget nogle år før? Mon man ikke tør sige, at efterretningerne er så usikre, at det er ærligst at indrømme, at vi intet ved om Hedeby's stilling, da volden blev bygget. Måske har den kun været en landsby, et torp, uden handelsmæssig betydning. Men er det således, kan vi heller ikke drage nogen slutning fra voldenes linieføring til deres indbyrdes alder, ligesom vi heller ikke på det grundlag kan afgøre, om der har været een eller to slibyer.

Man må hilse det initiativ, Bjernum og Ramskou har taget, og man må anerkende den arbejdsiver, hvormed de er gået i gang med opgaven, selv om det ikke kan nægtes, at forventningerne ikke er blevet indfriet. Spørgsmålet Hedeby-Slesvig-Danevirke er af så afgørende betydning for dansk videnskab, at man måtte ønske, at førende danske arkæologer og historikere ville påtage sig den opgave at give os en videnskabelig forsvarlig redegørelse for hele problemet. I nyere tid var det de danske videnskabsmænd Sophus Müller og Neergaard, der for første gang foretog en videnskabelig dybtgående undersøgelse af spørgsmaalet. Som naturligt er, blev det tyskerne, der udførte de store gravninger, som var nødvendige for at komme videre. Det bliver vel også dem, der kommer til at fortsætte arbejdet, men alligevel vil det være naturligt, om danske fagfolk også beskæftigede sig indgående med Hedeby-Danevirke problemet.

Johan Hvidtfeldt.

---

³⁾ anførte værk s. 318 f.

Flensborgeren, Professor Paulsens Dagbøger.

udgivet af Knud Fabricius og Johs. Lomholt-Thomsen.

Gyldendal 1946.

Christian Paulsen mindes i Danmarks historie først og fremmest som den „første sønderjyde“, den første slesviger, der trods tysk uddannelse blev sig sin danskhed bevidst og tog et arbejde op baade for at skaffe dansk sprog en rimelig plads i det gamle danske hertugdømme og for Slesvigs nøje tilknytning til Danmark.

Hans dagbøger, der spænder fra 1809 til 1854, er blevet udgivet af professor Knud Fabricius og adjunkt Johs. Lomholt-Thomsen. Et lille indtryk af dagbøgernes værdifulde indhold har man faaet gennem den brug, professor Fabricius har gjort af dem til sin fremstilling i bd. 4 af „Sønderjyllands Historie fremstillet for det danske folk“. Det, der gør stærkest indtryk ved læsningen, er dog ikke de mange forskellige træk, der oplyser den almindelige historie, men først og fremmest det personlige billede, man får af Christian Paulsen. Dagbogen har været Christian Paulsens fortrolige. Han har ikke gjort notater dag for dag, men med mellemrum har han optegnet, hvad han mente var af betydning til forstaaelse af hans personlige og menneskelige udvikling. Dagbøgerne har ikke været beregnet til offentliggørelse; og enkelte steder har udgiverne derfor udeladt eet og andet, der var af for privat karakter. Sjældent har man faaet et saa umiddelbart og tidstypisk billede af en harmonisk personlighed i medgang og modgang.

Mest fængslende er det at følge hans kærlighed til rektordatteren fra Roskilde, Thora Bloch. Først blev han skuffet; mandigt kæmpede han for at komme igennem sin sorg; siden vandt han Thora og levede med hende nogle lykkelige ægteskabsaar i Kiel, hvor han var juridisk professor 1826—48, indtil hun i en alt for ung alder blev revet fra ham.

Forud for dette centrale afsnit i dagbøgerne findes en meget levende skildring af en rejse gennem de danske øer i 1820. Den unge tysk-uddannede slesviger var begejstret for dansk natur og danske historiske minder, og aflægger de smukkeste vidnesbyrd om de varme følelser, han nærer for sit danske fædreland.

Christian Paulsens optegnelser fra 1830'ernes sidste aar og fra 1840'erne rummer en lang række vidnesbyrd om det natio-

nale martyrium, han maatte udholde i Kiel paa grund af sit danske sindelag, under studenternes boykott, kollegernes uvilje, og uden støtte fra den regering, hvis sag han saa varmt forfægtede.

Da Christian Paulsen engang i 1844 til sin ven pastor Ohrt i Eskriis, beklagede sin „vanskelige isolerede stilling“, trøstede vennen ham dermed, „at fremtiden ville dømme ganske anderledes end nutiden“. Og deri fik pastor Ohrt ret. Christian Paulsen var i al sin stilfærdighed en foregangsmand, en mand i pagt med fremtiden, i hvis spor mange er fulgt.

Udgiverne fortjener tak for deres initiativ og arbejde. Professor Fabricius har indledet dagbøgerne med en smuk levnedstegning af Christian Paulsen og Johs. Lomholt-Thomsen, der er en datterdattersøn af Christian Paulsen, har forsynet udgaven med et omfattende og grundigt noteapparat. I noterne henvises nu og da til bevarede breve til og fra Christian Paulsen. Det er anmelderens haab, at udgiverne maa faa tid og midler til ogsaa at besørge en udgave af de væsentligste af disse breve.

Troels Fink.

Smaa nordslesvigske biografier.

H. C. Friis: Hans Nicolajsen. En dansk jødemissionær fra forrige aarhundrede. Et livsbillede. Israelsmissionens bogfond, 1949, 40 sider. — **Dr. Carl Matthiesen: Aus meinem Leben.** Ev. Verlag, Hamburg, 1948, 157 sider. — **Svend Zachariassen: Jørgen Eriksen.** En sønderjydsk præst. De danske ungdomsforeninger, Grønberg skole, 1949, 58 sider, 3 kr. — **N. A. Jensen: Præsten og forfatteren Mads Henrik Nielsen.** En ven skildret af en ven. K. Jørgensens bogtrykkeri, Kolding, 30 sider. —

Den faghistoriske forskning kan ikke undvære de smaa bi- drag, særlig af personalhistorisk art, som historisk interesserede lejlighedsforfattere yder til belysning af fortidens kulturliv. Maaske er det netop disse mere folkelige og letlæste fremstillinger, skrevne ud af et medoplevende sind, som holder den historiske sans ved lige i almenbefolkningen og giver enkelte lyst til grundigere historiske studier for at finde aarsagslinierne frem, der bærer nutidens liv paa godt og ondt. Nordslesvig, grænselandet mellem to nationale kulturer, har i det sidste aar-

hundrede haft en rigt bevæget kulturhistorie og gemmer paa værdifuldt historisk materiale, konkretiseret i betydelige menneskeskikkelser og deres indsats i tidens udvikling. Her skal omtales fire saadanne grænselandsskikkelser, som har fundet deres lejlighedsvis historiske skildring i det forløbne aar. Der gives næppe mere fængslende og lærerig læsning end et saadant møde med aandsbaarne fædres virkeligt levede menneskeliv, der ganske anderledes end underholdningslitteraturens fantasiliv afgiver et ikke bedragende spejl for nutidsmennesker. Gak til historien og bliv vis til at leve!

Den nu firsaarige sognefoged Claus Friis i Løgumgaard har tidligere offentliggjort smaa lokalhistoriske skildringer fra sin hjemegn. Hans pen løber let og hans historiske sans er levende. Denne gang er det den kirke- og missionshistorisk betydelige jødemissionær Nicolajsen, født og opvokset i Løgumkloster, vi præsenteres for. Faderen var en velstaaende kniplingshandler, men døde i sønnens femte aar. Moderen stod i livlig forbindelse med det herrnhutiske menigheds- og missionscentrum Christiansfeld, hvor sønnen i sine unge aar — efter konfirmationsforberedelsen hos den ligeledes herrnhutisksindede pastor N. Windekilde i Vilstrup, forud i Løgumkloster — fik sit missionskald. Han blev uddannet hos den kendte missionsinspektør Jænicke i Berlin og kom saa i Londoner missionselskabets tjeneste 1826, 23 aar gammel, til Jerusalem som jødemissionær. Her ydede han sin banebrydende livsindsats til sin død i 1856 — under megen modstand, men efterhaanden paa grund af sit levende kristne kærlighedssind mødt med alsidig respekt. Som hans bauta paa Sions bjerg sammenfatter mindet: „I 23 aar en trofast vægter paa Jerusalems mure; frygtløs midt i krig, oprør og pest. En mester i hele den hebraiske og arabiske lære; grundlægger af det engelske hospital og bygmester af den protestantiske kirke; elsket i livet og savnet i døden af kristne, jøder og muhammedanere.“ Den af ham byggede Kristus-kirke med hospital og skole er stadig rammen om evangelisk menighedsliv i Jerusalem. Vi kan være stolte af denne landsmand, som er fremgaaet af den nordslesvigske fra Christiansfeld inspirerede missionsmenighed, een blandt ikke saa faa andre herfra, hvem Friis nu har givet os det fortjente og længe savnede mindeskrift om.

Den kendte nordslesvigske præst og rektor ved diakonissestiftelsen i Flensborg dr. Carl Matthiesens selvbiografi, som han naaede at faa dikteret før sin død i 1948, byder paa meget værdifuldt historisk stof til belysning af nordslesvigsk kirkeliv i de to bevægede aartier omkring aarhundredskiftet, da Nordslesvigs

Indremission stod i sin kraft. M. var selv historiker af tilbøjelighed og giver os en velskrevet og stofmættet skildring af sit liv fra barndommen af til sin kaldelse til Flensborg i 1910. Han er født i et velstaaende købmandshjem i Haderslev i 1866. Forældrene stammede fra danske kredse, faderen landmandssøn fra Tyrstrup sogn, moderen typografdatter fra København. Men under Nordslesvigs nationale vækkelse sluttede hjemmet sig til den tyske side, uden dog at tage aktiv del i det politiske liv. Des mere prægedes hjemmet af den fra Christiansfeld udgaaende kristelige vækkelse, som ogsaa aktiverede sognemenighedernes kirkelige liv. Sønnen lægger vægt paa at fremstille sin egen hjemmetyske kulturudvikling som en naturlig foreteelse i det nationalt blandede og sprogligt tvedelte grænseland. Hans udmærkede evner bragte ham hurtigt gennem latinskolen i hjembyen og frem til de tyske universiteter i Leipzig, Erlangen og Kiel. Her fangedes han ind af den tysknationale studenterbevægelse i Bismarck-æraen og kom saa som en fuldblods repræsentant for tysk aandsliv tilbage til sin hjemstavn — som præst i Hygum (1890—93), Sønderborg (1893—1903) og Rødding (1903—10). Som sproglig og historisk skolet og interesseret akademiker fandt den unge præst hurtigt en almenmenneskelig indgangsdør ogsaa til sine dansksindstillede søgnebørn. Han talte et virkeligt godt dansk (til forskel fra de fleste af hans tyskuddannede kaldsfæller). Og da saa hans barndomshjems vækkelseskristendom ogsaa fik fast rod i hans eget præstelige liv og han kom med i den i disse aar frembrydende indremissionske vækkelse under Hoptrup-præsten Tonnesens ledelse, stod han efter kun faa aars præstetid som en søgt og indflydelsesrig prædikant med hele Nordslesvig som sit virkeomraade.

Størst historisk interesse knytter der sig nu til hans fremstilling af den p. gr. af den tiltagende nationale spænding i befolkningen indtraadte splittelse i bevægelsen, hvor han kom til at staa som Tonnesens betydeligste modspiller. Han bærer i virkeligheden det største ansvar for det gennemførte brud mellem Tonnesen-fløjen, der anerkendte den nationale kamps berettigelse paa kristen grund, og de saakaldte tolv pietistiske præsters udbryderfløj, der vilde udelukke al politik fra organisationen, for dermed at tjene den tyske sag bedst. Det har voldt M. samvittighedsovervejelser helt frem mod livsafslutningen, om det iværksatte brud ogsaa havde været nødvendigt. Den projsisk politiks gentagne katastrofer i grænselandet efter de to verdenskrige har vel med tiden ændret hans syn paa disse ting. Han tager saaledes nu bestemt afstand fra Køller-politikens fejlgreb og ligeledes fra en „naiv“ emigrant-

mentalitets blindhed for den faktiske nationale stilling i landet. Men saa kunde man ogsaa have ventet en historisk retfærdigere omtale af sekretær Kyllings danskprægede kristne ungdomsarbejde forud for bruddet og Tonnesens tolerante kurs under brydningerne. Dog spiller her vel det personlige ressentiment ind — ligesom i den negative bedømmelse af den kirkelige udvikling i Nordslesvig efter genforeningen. Historien har dog vel givet Tonnesen ret, medens M. som germanernes lærling maa finde sig i ogsaa kirkeligt at høre til den tabende part. Men et dygtig kirkearbejde har denne betydelige hjemmetske præst øvet i sin tids Nordslesvig, og hans levende med personlige oplevelser krydrede skildring heraf vil bevare sin historiske kildeværdi.

I Zachariassens smukke og selvoplevede skildring af den dansk-nordslesvigske frimenighedspræst Jørgen Eriksens stærke personlighed og ungdommelige livsindsats i tiden op under den første verdenskrig møder vi en ædel repræsentant for den ungdom, der begejstret fulgte i fædres spor og var med til at bære sejren hjem i 1920. Vi faar historien om Sundeved frimenigheds tilblivelse med rødder tilbage i gammel christiansfelder fromhed, dens rige blomstring med kirkebygning i 1903 og Eriksens præstetid fra 1907 og saa dens noget tragiske opløsning ved genforeningen. Sjældent har vel et ungt slægtled i grænselandet været mere idealistisk grebet end dengang. Kristeligt baaret og folkeligt vaagent var det uovervindeligt i kampen. Vi forstaar da ogsaa, at E., der i 1921 blev sognepræst i Asserballe paa sin fødeø Als, kom til at yde en værdifuld sønderjydske indsats nordpaa som næstformand i de danske ungdomsforeninger. Krigens dødsalvor havde givet ham det rette sagtmodige livsmod, der foruden himlen ogsaa skal arve jorden. Vi vil glæde os til offentliggørelsen af endnu flere af E.s rige soldaterbreve hjem til hustruen i krigens blodige aar. En tilstødende hjernesygdom gjorde desværre den ellers livsglade præsts sidste aar personligt tunge. Men da var hans gerning ogsaa gjort. Og hans tidligere konfirmand har nu sat ham et redeligt og smukt minde i den foreliggende livstegning, som det er inciterende at læse.

Sluttelig skal omtales et grundtvigsk præsteliv i Nordslesvig efter genforeningen, som turde gøre Matthiesens dom om tiden efter 1920 til skamme. Det er den flittige historiske skribent N. A. Jensen, nu emeritus i Aabenraa, som med vanlig virtuositet her har givet en skildring af sin ven fra ungdomsaarene, hvem han saa siden mødte paany i fælles dansk kirkearbejde sønden aa efter 1920. Fremstillingen synes dog kun at være

bygget over personligt erindringsstof i øjeblikket og havde sikkert vundet i perspektiv ved mere omfattende forstudier. M. H. Nielsen var vestjydsk gaardmandssøn, født 1867 i Jernved sogn, og præget af grundtvigsk kristendomsforstaaelse. Efter præsteksamen i 1893 blev han historielærer i København til 1902 og vedblev ogsaa siden at sysle med historiske arbejder, fortrinsvis af sønderjydsk indhold. En anseelig række af offentliggjorte afhandlinger findes omtalt i Jensens skildring; den sidste blev til et større grundlæggende værk i „Historisk Samfund for Sønderjylland“s skriftserie (Nr. 4, 1944, 200 sider): Fra slesvigsk Fattigvæsens Fortid. Efter genforeningen kom N. fra en værdsat præstegerning i Vestjylland til Skrydstrup, hvor han — trods svage legemskræfter — fik en sjælden velsignede tid til afskeden i 1934. Som levnedstegneren skriver: Han vandt hjerterne ved sin uselviske kristne mildhed. Kristus havde faaet lov at vinde skikkelse i denne Fransiscus-brøder, der levede sin herres sind ind i sine medmennesker. Havde vor danske folkekirke blot mange af den slags Kristi lærlinge, da var vi vel farne, ogsaa her i grænselandets nationale brændingsbælte, hvor den dybeste aand altid vil bære sejren hjem.

Jens Holdt.

Hans Brix:

Guldhornene fra Gallehus.

Cyldendal 1949, 145 sider.

Guldhornenes sørgelige skæbne er kendt af alle, men netop det, at de ikke eksisterer mere, og at der kan være tvivl om beretningers, tegningers og gengivelsers korrekthed, har givet anledning til megen lærd og ulærd diskussion om oprindelse og tydning af figurer og indskrift.

Og nu har ogsaa den gamle litteraturprofessor Hans Brix, kastet sig ud i diskussionen og er nået til det resultat, at hornene må være af gallisk oprindelse, nærmere bestemt fra Rhinegnene, der ved oldtidens slutning var skueplads for overordentlige folkelige og kulturelle strømninger. Nyere forskere har ellers været tilbøjelige til at mene, at hornene var af nordisk oprindelse, og indskriften på det yngre horn har man almindeligvis karakteriseret som urnordisk. Sproghistorikeren professor Skautrup anfører ogsaa i sin monumentale og endnu ikke afsluttede danske sproghistorie guldhornsindskriften som eks-

empel paa urnordisk, medens professor Brix nu hævder, at indskriften er vestgermansk.

I diskussionen om hornenes anvendelse har nogle forskere hævdet, at de må have været anvendt som drikkehorn, andre at de har været anvendt som blæseinstrumenter f. eks. til jagtbrug. Brix vælger den meget salomoniske løsning, at han lader det ældre horn være et drikkehorn bestemt til kultisk brug, medens det yngre karakteriseres som et jagthorn gjort i det ældres skikkelse. Dette resultat når han bl. a. til ved en minutiøs gennemgang af figurer og tegn. Han søger at finde en mening og sammenhæng i billedrækkerne og fremsætter hypotesen, at figurerne på det ældre horn gengiver scener fra den lidet kendte galliske mytologi, og hornet skulle som nævnt selv have haft en sacral funktion. En eller anden mægtig gallisk rigmand — Brix gætter på selveste Chlodevech — har ejet det ældre horn og har ladet en kunsfærdig smed fremstille et jagthorn i det gamles lignelse. Billedrækkerne på det yngre horn har fået et indslag af romersk eller germansk mytologi, og måske kan en kristusfigur endog identificeres. Som Brix siger, skulle da det germanske, det galliske, det klassiske og det oldkristelige tale i munden på hinanden fra dets billedringe. Det er ikke nogen uinteressant tolkning, der her er givet på hornenes hemmelighedsfulde tegn, og man må nu afvente, hvad andre lærde har at sige hertil.

Også selve fundhistorien kommer forfatteren ganske kort ind på og gengiver Kirstine Svendsdatters brev til kongen, hvori hun beder om en erkendtlighed for den sjældne skat, hun har været medvirkende til er kommet i kongens varetægt.*) Herom fortæller et stedligt sagn iøvrigt, at hun skal have bedt om og fået et skørt. Brevet er dog næppe, som af Brix formodet, skrevet af den ellers plattyskskrivende tønderborgmester Hans Thomsen, men snarere af skriveren på Møgeltønder slot Laurids Hansen eller af Kirstines sognepræst. I Møgeltønder lensregnskab 1639—40 oplyses slotskriver Laurids Hansen iøvrigt, at han selv har afleveret hornet til kongen i Glückstadt. I moderniseret retskrivning lyder Laurids Hansens udgiftsbilag for rejseomkostningerne således: „Fortæret og udgivet på rejsen til Glückstadt selvanden med den guldhorn til hans majestæt. En nat udi Flensborg fortæret 20 sk, lb., givet af en vogn fra Flensborgh og til Rensborgh 9¹/₂

*) De læsere, der vil have fyldigere oplysninger om det ældre guldhorns fundhistorie, henvises til G. Milthers kritiske gennemgang af de forskellige kilder hertil i Årb. f. nord. oldkyndighed 1945.

mk. lb. Udi Dannewerch fortæret 1 mk. lb., givet af en vogn fra Rendsborgh og til Glückstadt 4 rdlr. lb. Udi Rendsborgh fortæret 1½ mk. lb., udi Itzehoe fortæret 1 mk. lb., udi Glückstadt fortæret 1½ mk. lb., givet af en vogn tilbage igen fra Glückstadt og til Rendsborgh 4 rdlr. lb., fortæret udi Høy Wedsted 1 mk. lb., fortæret udi Rensborgh 1 mk lb., givet af en vogn fra Rendsborgh og til Flensborgh 9 mk. lb., fortæret udi Dannewerch 1 mk. lb., fortæret udi Flensborg 1 mk. lb., givet af en vogn fra Flensborgh og til Møgeltønder 6½ mk. lb. Summarum beløber sig til penge 19 rdlr., 2 mk. 4 sk. Laurids Hansen m. pp.“ Det er altså slotsskriveren på Møgeltønder, som, da han er kommet hjem fra regnskabsaflægningen i København, har haft med den videre opbevaring af hornet og overrækkelsen til kongen at gøre, og ikke Ribe slotsforvalteren.

Peter Kr. Iversen.

Jubilæumsskrifter fra de senere år.

Af det væld af fest- og jubilæumsskrifter, der er udgivet i de senere år, er de betydeligste (Skamlingsbankens, Den nord-slesvigske landboforenings, mejeriforeningens, kreditforeningens og statsskolernes) tidligere udførligt omtalt og anmeldt i Sønderjydske årbøger, men også de mere lokalt prægede institutioners festskrifter, der desværre ofte trykkes i alt for begrænset oplag, fortjener at blive kendt af et større publikum. Mellem de betydeligste festskrifter fra de senere år må utvivlsomt sparekassernes henregnes. De første sparekasser oprettedes efter statsbankerotten som et led i bekæmpelsen af fattigdommen og som regel med fattigkommissionernes medlemmer som de drivende kræfter. Dette var tilfældet med den første sparekasse, der oprettedes i Slesvig 1815, og som kom til at stå som forbillede for en række af de ældste nørreslesvigske kasser, af hvilke Åbenrå (oprettet 1818) og Sønderborg (oprettet 1820) i 125-året for deres eksistens har udsendt gode og fyldige jubilæumsskrifter. I „Sparekassen for Åbenrå by og amt 1818—1943“ (178 sider) er tiden indtil 1918 behandlet af H. Hejselbjerg Paulsen, medens sparekassens nuværende direktør Axel Ølgård har skrevet afsnittet om 25-året 1918—43. Hejselbjerg Paulsen giver indledningsvis en skildring af sparekassernes almindelige historie i

Sønderjylland og fortæller derefter, inden han går over til Åbenrå sparekassens tilblivelseshistorie, om de økonomiske og sociale forhold i byen i tiden efter statsbankerotten. Også i skildringen af sparekassens senere historie er der indflettet adskilligt stof af mere almen historisk interesse, men dog ikke i samme omfang, som for den ældre tids vedkommende. I det af K a j E d v a r d L a r s e n udarbejdede festskrift „S ø n d e r b o r g b y s p a r e k a s s e 1 8 2 0—1 9 4 5“ (128 sider) er der ligeledes ofret megen plads paa skildringen af sparekassernes almindelige historie og forholdene i Sønderborg by i første halvdel af sidste århundrede. Medens Åbenrå sparekasse ikke har sat sig synderlige spor i byens udvikling, har Sønderborg kassen ofte været meget aktiv ved igangsættelsen af større opgaver og foretagender i byen. Dette gælder således ved anlægget af pontonbroen 1851, ved opførelsen af et nyt fattighus i 1855, ved oprettelsen af en realskole og en højere pigeskole i 1860'erne, samt ved at støtte nye gade- og vej anlæg. Heroverfor kan Åbenrå kun vigte sig med børneasylet. 1864—84 yder Åbenrå sparekasse til filantropiske formål godt 11,000 mk., medens Sønderborg sparekasse i tiden 1866—86 har givet over 125,000 mk. til samme formål. I de vanskelige økonomiske år i 1880'erne bliver begge sparekasserne kommunale, en omdannelse, der ikke sker uden modstand fra borgerskabets side — såvel fra den dansksindede del som fra det mere moderate tyske befolkningselement, men fra nu af er ledelsen af begge sparekasser helt tyskpræget. Dette gælder i endnu højere grad ledelsen af de kredssparekasser, der i begyndelsen af det nye århundrede oprettedes i de sønderjydske kredse, og som fra tysk side var planlagt som en modvægt overfor de mange små, som regel danskledede sognesparekasser. Kort efter genforeningen slås disse kredskasser sammen med bykasserne.

K a j E d v a r d L a r s e n har også skrevet festskriftet for Sparekassen for det sydlige Als, der er en af de mest kendte landssparekasser, og som 1946 har kunnet fejre sit 50-års jubilæum. Den oprettedes 1896 under navnet Sparekassen for Lysabild, Tandslet og Hørup sogne som erstatning for Lysabild sparekasse, der måtte gå i likvidation efter Hans Lassens bedrageri. Sparekassens statutter blev i alt væsentligt skrevet af H. P. Hanssen, således at tyske myndigheder kunne holdes udenfor. Trods stærkt tysk modarbejde lykkedes det snart at få kassen i god gænge, og efter genforeningen har den opadgående linie holdt sig indtil jubilæumsåret 1946, på hvilket tidspunkt indskudskapitalen androg mere end 2 millioner kroner.

Broagers lokalhistoriker A g u s t K o r s e er forfatter til

jubilæumsskriftet, der er udsendt i hundredåret for Broager spare- og lånekasses oprettelse 1845. Også A. Korse giver nogle indledende almindelige bemærkninger om forudsætningerne for sparekassernes oprettelse og deres ældre historie. Broagerkassen førte gennem de første 25 år en ret stillestående tilværelse, og det var først C. P. Wolf, der fik sat rigtig gang i den og fik den omdannet til et tidssvarende pengeinstitut. Det er lykkedes Korse at give et helt godt billede af „gamle dages“ forretningsgang. Hans bemærkninger om penge- og møntvæsen i almindelighed må derimod læses med alt mulig forbehold. Ligesom andre nordslesvigske sparekasser har også Broagerkassen af overskuddet ydet betydelige bidrag til filantropiske formål. Jubilæumsskriftet slutter med biografier af de mænd, der på den ene eller den anden måde har haft tilknytning til kassen.

Åbenrå handelsstandsforening har fejret 100-års jubilæum i 1947, og Morten Kamphøener er forfatter til festskriftet: Hundrede år Åbenrå handelsstand. Det er en velskrevet oversigt over foreningens historie, der tillige giver et almindeligt udblik over byens økonomiske historie ved midten af sidste århundrede. For de senere årtier har disse almindelige bemærkninger vedrørende byens historie ikke samme omfang, hvilket må tilskrives den omstændighed, at forfatteren her ikke har haft samme gode og let tilgængelige kilder at øse af som for den ældre tids vedkommende. Man skulle i og for sig ellers have troet, at det måtte have været en fristende opgave for forfatteren at give en dyberegående skildring af det åbenråske erhvervslivs stilling i årene før og efter genforeningen. Men denne undersøgelse må vi altså have til gode. For personalhistorikere er særlig de ret udførlige oplysninger vedrørende foreningens stiftere og senere ledende medlemmer af interesse.

Til Åbenrås historie er der — og navnlig for det 19. århundredes vedkommende — efterhånden leveret mange og til dels meget vægtige bidrag, og det tidspunkt skulle efterhånden snart være inde, da man også her i lighed med de andre sønderjyske købstæder gik i gang med udarbejdelsen af en byhistorie.

Nordslesvig er fattig på industrielle virksomheder i sammenligning med det øvrige land til trods for, at de rent ydre forhold så nogenlunde er de samme her. Forventningen om, at der ved hjælp af dansk kapital kunne rejses større virksomheder hernede efter genforeningen, er i det store og hele blevet skuffet. Saa meget desto mere grund er der til at komplimentere de mænd, som ved eget initiativ og egen dygtighed har

formålet at rejse virksomheder, som har kunnet hævde sig i konkurrencen med kongerigets gamle og rodfæstede firmaer. Og det er egentligt ejendommeligt, at nogle af landsdelens mest betydende virksomheder er placeret i rene landdistrikter som Havnbjerg, Vojens, Gram og Højer. Dette er vel mere end noget andet udtryk for, at det ikke er ydre årsager, men de pågældende fabrikanters egen dygtighed, som har været afgørende for bedrifternes udvikling. Et af disse firmaer *Sønderjydske Tæppefabrik A. R. Kjærbye A/S — Højer* har fejret sit 25-års jubilæum 1944 ved udsendelsen af et smukt lille skrift, forfattet af *Claus Eskildsen* (Guldhorn, 62 sider). A. R. Kjærbye overtog 1919 et lille uldspinderi i Højer, og da uldspinderiet ingen fremtid havde for sig, efter at Højers sydlige opland ved grænse-*dragningen* var gået tabt, omdannedes virksomheden til tæppefabrikation. Men det er ikke nogen færdigsyet fabrik, der har rejst sig ude i den lille idylliske marskby. Fra en virksomhed med en arbejderstab på 3—4 mand i 1919 udvidedes den gradvis, således at den ved udbrudet af 2. verdenskrig kunne beskæftige ikke mindre end 130 mand. Ved en række gode illustrationer belyses den næsten eventyrlige udvikling, der har fundet sted såvel med hensyn til bygninger som med maskiner. I skriftet berettes endvidere om salgsorganisationen, om fabrikkens tekniske indretning og om forholdet mellem arbejdsgiver og arbejdere. Skriftet er et smukt vidnesbyrd om, hvad enkeltmands dygtighed og flid har kunnet drive det til. Man læser med glæde den smukke levnedsskildring, *Cl. Eskildsen* i slutningskapitlet giver af firmaets skaber *A. R. Kjærbye*, danskhedens hovedstøtte i det tyske Højer gennem de to første årtier efter genforeningen.

En del af vore skolars jubilæer er også blevet fejret ved udsendelse af festskrifter. I anledning af Rødding højskoles hundredårsdag er der således udgivet en smuk lille bog: *Danmarks første højskole og dens mænd*, forfattet af en af skolens nuværende lærere, *cand. theol. Arne Fog Pedersen*. (Nyt nordisk forlag, Arnold Busck, 1944, 170 sider). Meget bringes vel ikke, som ikke er kendt i forvejen, men alle der har interesse for højskolens arbejde og vel især dens elever vil med udbytte kunne læse den levende skildring, der er givet af skolens første forstandere og lærere, og de vanskeligheder, de som banebrydere var udsat for, og som de stort set også overvandt, inden 1864 og den følgende tyske tvangspolitik satte en foreløbig stopper for dansk højskolevirke i Sønderjylland. Interessantest er måske nok skildringen af *Cornelius*

Appels og Hans Svejstrups arbejde. Med dem vokser skole og egn først sammen til en enhed. Desværre er der kun ofret nogle ganske få sider på tiden efter 1920. Bogen er anlagt som grundbog for studiekredse og er forsynet med litteraturhenvisninger.

K a j E d v a r d L a r s e n har ikke blot skrevet sparekasséfestskrifter. Da Nordborg slots efterskole i 1925 kunne fejre 25 års jubilæum, udarbejdede han jubilæumsbogen: *Stiftelsen Nordborg slot, Nordborg slots efterskole gennem 25 år 1922—47*. Kort efter genforeningen udbød Nordborg flække slottet, der fra 1911 var blevet benyttet som tysk ungdomsskole, til salg. Grosserer Johan Hansen, der var barnefødt på Nordals, købte det, og sammen med likvidationsudvalget for Hejls efterskole indrettede han nu en dansk efterskole der. Det er meget betydelige summer, Johan Hansen i tidens løb har ofret på efterskolen, og hele jubilæumsskriftet er en hyldest til hans storslæde offervilje og indsats for danskheden i Sønderjylland. K. E. Larsens smukke skildring af grosserer Hansens virke, fortjener at blive kendt i vide kredse.

G r å s t e n l a n d b r u g s s k o l e har også holdt 25-års jubilæum, og Gråsten elevvers årsskrift er i den anledning i år formet som et jubilæumsskrift. Selve skolens historie er skrevet af M a d s G r a m, ophavsmanden til skolen og dens utrættelige forkæmper gennem de 25 år. Mads Gram redegør indledningsvis for det sønderjyske landbrugs grand old man, nuværende kreditforeningsdirektør Hans Hansens landbrugsfaglige oplysningsarbejde før genforeningen og omtaler derefter de forskellige planer vedrørende landbrugsskoleundervisningen i Nordslesvig kort efter 1920. Forskellige interesser af lokal- og nationalpolitisk karakter gjorde sig gældende, men fra alle sider vil der dog vist nu være enighed om, at det var den bedste løsning, der sejrede ved, at vi i hvert fald til en begyndelse kun fik én landbrugsskole i Nordslesvig, og at den kom til at ligge i én for en sønderjysk landbrugsskole så velegnet egn som Gråsten. Skolen oprettedes 1924 på den tidligere domæne Fiskebæk, som kunne overtages ved rundhåndet støtte bl. a. fra de kongerigske landbrugsorganisationer. Med de to Hans Hansen'er og senere L. Lauridsen som forstandere er skolen kommet til at indtage en position i sønderjysk landbrug, som man vel næppe havde drømt om, da den oprettedes. Af skolens 2242 elever gennem 25 år har de 1459 været nordslesvigere, hvilket med andre ord vil sige, at gennemsnitlig har omtrent 14 unge fra hvert af de nordslesvigske sogne besøgt skolen, og hvad dette har betydet for udviklingen af landbruget, behøver man

ikke at spille mange ord på. Skolens ledere har gennem deres pædagogiske og praktiske dygtighed med megen ære indskrevet deres navne i genforeningstidens historie.

To af landsdelens museer har også fejret jubilæer ved udsendelse af festskrifter, ganske vist ikke særlig omfangsrige, men de vil utvivlsomt hver især bidrage til, at interessen for samlingerne øges.

Historisk samfund for Als og Sundeved og Museet på Sønderborg slot har 1948 sammen kunnet fejre 40 års jubilæum. Samfundets og museets drivende kraft gennem hele det lange spænd af år, museumsinspektør J. R a b e n, giver et kort udblik over de to institutioners ydre historie. Hovedformålet med oprettelsen af Historisk samfund for Als og Sundeved var indsamling af museumsgenstande og indretning af lokaler til deres opbevaring. Indsamlingen af museumsgenstande er gennemført med så stor succes, at samlingerne, som fra 1921 — efter at forskellige andre lokaler efterhånden var blevet for små — har til huse på Sønderborg slot, nu ifølge opgivelser i skriftet er landets største næst efter Nationalmuseet. Postmester J. O. R æ d e r giver en kort oversigt over museets mange afdelinger, der ialt fylder 37 af slottets værelser og sale. Af særlig interesse er oldtidssamlingen og samlingen fra de slesvigske krige. Skriftet bærer vidnesbyrd om, hvad der kan opnås med hensyn til bevaring af kulturhistoriske værdier, når det rigtige samarbejde indledes mellem museumsledelse og befolkning.

Festskriftet udsendt i anledning af T ø n d e r m u s e u m s 25-års jubilæum 1948 er skrevet af museumsinspektør S. S c h o u b y e. Som ved en række andre museer er det også her en enkelt mands indsats, der har bevirket, at museet, der har til huse i det gamle og forlængst nedbrudte Tønderhus' portbygning, trods sin relative ungdom rummer samlinger, som også har interesse udadtil. Det er museets formand gennem 20 år, afd. apoteker P e t e r T o f t, som stærkt har præget samlingerne ved sin personlighed. Hans forkærlighed for fajance og specielt de gamle hollandske fliser har bevirket, at museet har en flisesamling, som intet andet nordisk museum kan opvise magen til. For kniplingsindustriens vedkommende er det landets hovedmuseum. Af en fortegnelse over samlingerne fremgår det iøvrigt, at lokalhistorikere i museet vil kunne finde mangt og meget til belysning af Tønderregns kulturhistorie.

Sluttelig skal omtales et lille skrift, der er udsendt i anledning af Haderslev postkontors 300-års jubilæum i år. (A. H.

Behrendt: Haderslev postkontor 1649—1949). Haderslev var i ældre tid et vigtigt krydsningspunkt for posttrafikken, og postkontoret formodes at være det ældste i landet uden for København. I ældre tid var posthuset postmesterens private ejendom, og når der skiftedes postmester, skiftedes også ofte posthus. Der redegøres for, hvor postkontoret til de skiftende tider har haft til huse, ligesom der berettes om fortidens ridende og agende post, om takster og porto etc. Skriftet, der i det væsentlige bygger på trykt kildemateriale, oplyser desværre ikke meget om overgangen fra tysk til dansk styre.

Peter Kr. Iversen.

Max Rasch:

Tonderner Mühlenchronik.

(Eget forlag 1948).

Med det foreliggende værk har endnu en nordslesvigsk mølle fået skildret sin historie. Hidtil har kun Morten Kamp høveners bog om Hellevad vandmølle („Møllens Røst“ 1944) foreligget på tryk, mens der eksisterer to utrykte arbejder af Carsten Petersen og Anders Malling om hhv. Lindskov og Brøns mølle.

Den nye møllehistorie er fremkommet i anledning af, at det i år er 150 år, siden Bachmann-slægten overtog den tønderske mølle i forpagtning, og som følge heraf er det da ogsaa denne slægts tilknytning til møllen, som der er lagt mest vægt paa at fremstille, ligesom der i et tillæg gøres udførligt rede for Bachmann-slægtens historie. Forfatteren er ikke for intet først og fremmest personalhistoriker, og der skal derfor ikke ankes over en noget kortfattet omtale af ældre tiders mølletvang og -høveri.

Det har naturligtvis ikke kunnet undgås, at forfatteren er kommet til at stå i gæld til den navnkundige tønderske historiker dr. Ludwig Andresen, hvad der dog heller ikke lægges skjul på, idet møllens ældste historie (1436—1600) bringes ordret efter Ludwig Andresens „Geschichte der Stadt Tondern I“. Møllerrækken er ligeledes til dels givet efter Ludwig Andresens „Bürgerbuch“ (dog på et enkelt punkt korrigeret).

Efter 1706 overtoges møllen af forpagtere, som ikke selv opholdt sig på stedet. Blandt disse var Peter Klautoft fra Flensborg, der havde møllen fra 1731 til 1743. Det nævnes om ham,

at han også havde andre jern i ilden. Og det kan i sandhed tiltrædes: fra 1730 til 1742 og fra 1748 til sin død i begyndelsen af 1760'erne havde han bryggeri- og kroerrettighederne i hele Lundtoft herred i forpagtning, ligesom han fra 1737 til 1743 havde eneret paa brændevinshandelen i Rabsted, Bylderup, Karlum og Humtrup sogne, samt i Bjolderup sogn fra 1737 til 1743 og 1749 til 1761 og i Tinglev sogn fra 1749 til 1761; fra 1719 til 1755 havde han desuden eneret paa al handel med „the og andre fremmede varer“ i Læk sogn, fra 1754 til 1760 havde han høkeriet i Rinke­næs og havde dertil samtidig kroerne i Svejrup og Stubbæk i forpagtning. Peter Klautoft, hvis aner utvivlsomt skal søges i det lille Kløvtoft ved Hellevad, har således forstået at udnytte datidens usmidige merkantilsystem til egen fordel. Han har sikkert haft endnu flere jern i ilden, idet det oven­nævnte kun er, hvad Tønder amtsregnskaber meddeler om ham. Muligvis vil den kommende Flensborg historie bringe flere oplysninger om Peter Klautoft. —

„Tønderner Mühlenschronik“ foreligger i et ualmindelig smukt udstyr; skrevet paa dansk ville den utvivlsomt være kommet endnu videre kredse til gode.

Hans Vald. Gregersen.

Årsberetning og regnskab.

Ved Peter Kr. Iversen og Knud Fanø,

Til årsmødet, der afholdtes i Gråsten den 27. maj, havde kun ca. 50 medlemmer givet møde. Efter at formanden, fhv. amtslæge, dr. med. H. Lausten - Thomsen, var valgt til ordstyrer, aflagde han følgende beretning vedrørende samfundets virksomhed i året 1948—49:

I det forløbne år har Historisk samfund ved dødsfald mistet følgende medlemmer: Lensgreve O. D. Schack, gårdejer J. H. Schmidt, Vojensgård, lærer M. F. Lange, Kløjning, forpagter J. Raben, Gram, mejeribestyrer Bernsen, Gram, og forpagter Jørgensen, Søderup.

Æret være deres minde.

Foreningens virksomhed har i det svundne år været noget hæmmet af de store og stigende omkostninger, der har været forbundet med udgivelsen af vore publikationer. Fra midten af 30'erne til nu er trykkeomkostningerne mere end fordoblede, således at de nu udgør godt og vel 400 kr. pr. ark eller godt 8000 kr. for en normal årgang af Sønderjydske årbøger. Den minimale kontingentforhøjelse på 1 kr., der blev gennemført for 3 år siden, kan således ingenlunde udligne udgiftsstigningen for trykkekontoens vedkommende, og kun ved endog meget klækkelige tilskud fra forskellig side har foreningens virksomhed derfor kunnet opretholdes i nogenlunde normalt omfang. Efterårshæftet 1948 var ganske vist kun beskedent af omfang men sammen med Nordslesvigs åndelige genforening, som medlemmerne fik tilstillet gratis, bringer det dog mere læsestof end en normal årgang. Med forårshæftet, som medlemmerne nylig har modtaget, og som indeholder tre afhandlinger, er vi igen kommet ind i normal gænge. Efterårshæftet vil ligeledes faa et omfang på ca. 10 ark.

Vi skulle også økonomisk nu kunne magte udgivelsen af Olav Christensens lille oversigt over sønderjydske slægtstavlelitteratur. Refslund Poulsens »Minder«, som Historisk samfund også har del i, og som af medlemmerne kan fås til favørpris, vil udkomme engang i løbet af indeværende år. Ca. 200 medlemmer har forud villet sikre sig disse interessante skildringer af bondelivet i Bovlundegnen i de sidste årtier af forrige århundrede. Arbejdet med Flensborgbogen, der redigeres af overarkivar, dr. phil. Holger Hjelholt, lektor Knud Kretschmer og landsarkivar Hvidtfeldt, har nu taget faste former, og man regner med, at manuskriptet til bogen vil foreligge færdigt

om 1½ års tid. Og dernæst vil det vist være på tide, at der tages fat på Sønderborgbogen, som Historisk samfund også har en lille del i, og som redigeres af overarkivar, dr. Hjelholt.

Byvandring har været afholdt i Christiansfeld i forbindelse med sidste årsmøde og med museumsinspektør Neumann som vejleder, i Åbenrå med museumsinspektør Frost som leder og i Haderslev under ledelse af hr. Neumann. Tilslutningen til byvandringerne har ikke været helt så stor som tidligere år, når bortses fra Christiansfeldvandringen. Man vil nu i år omkring 1. juli — nærmere meddelelse herom vil fremkomme i dagspressen — forsøge med en egnsvandring i Vestslevig, hvor en mængde særprægede gamle huse og gårde er bevarede. Turen vil formentlig blive ledet af inspektør ved Nationalmuseet, magister Sv. Jespersen, men det er også hensigten at få et par af Vestslevigs kendte personligheder til at fortælle lidt om egnen og dens historie. Særlig for medlemmer på østkysten vil det sikkert blive en interessant tur.

Det plejer endvidere i årsberetningen at blive nævnt, hvilke nye sager der er blevet indlemmet i landsarkivets samlinger. Selv om Historisk samfund ikke direkte har været medvirkende ved nogle af afleveringerne, skal de vigtigste dog alligevel nævnes. Som tidligere år er der fra private afleveret en del ejendomspapirer og udskiftningssager. Fællesorganisationen for Åbenrå og omegn har afleveret to forhandlingsprotokoller, og da tidligere den socialdemokratiske forenings protokoller er afleveret, vil eftertidens forskere her få adgang til et værdifuldt kildemateriale til belysning af arbejderbevægelsens historie i årene omkring genforeningen. Også andre politiske foreninger burde på tilsvarende måde sikre deres sager fra tilintetgørelse. En vigtig aflevering til arkivet er redaktør Ernst Christiansens efterladte papirer. Lensgrevinde Schack, Schackenborg har afleveret dele af landeværnets arkiv samt sager vedrørende monumentet i Marselisborg mindepark. Når pastor Malling har afbenyttet den gamle salmebogskommissions arkiv, vil også dette blive afleveret til landsarkivet.

Medlemstallet har en overgang været ved at stagnere, og man har kunnet mærke den mindre pengerigelighed i form af noget større restancer end sædvanligt. I den allersidste tid har der dog glædeligvis igen været nogen medlemstilgang, således at vi idag står med et lidt større medlemstal (ca. 1250) end ved sidste årsmøde, men alligevel er der stadig alt for få, der står som medlemmer og derved er med til at støtte et folkeligt kulturelt arbejde i grænselandet. Vi beder derfor om, at man blandt venner og bekendte vil virke for ny medlemstilgang.

Kassereren, adjunkt F a n ø, aflagde derefter regnskabet,

hvis hovedposter findes gengivet omstående. I sin beretning for Sønderjydske månedsskrift nævnte museumsinspektør Neumann, at holdertallet stadig svingede omkring 600. Som „julegave“ havde holderne fået Nordslesvigs åndelige genforening tilsendt og til julen 1949 stilledes et hæfte af amtsudgaven af Danmarks riges breve i udsigt. Driftsregnskabet 1948 viste en indtægt på 6947 kr. overfor en samlet udgiftspost på 9399 kr. Status udviste en minusformue på 980 kr. I den følgende diskussion udtalte landsbibliotekar Jakob Petersen ønsket om, at Sønderjydske årbøger, evt. Sønderjydske månedsskrift, igen bragte oversigter over de vigtigste begivenheder i landsdelen i lighed med dem, Thade Petersen indtil 1934 havde givet. Formanden lovede, at sagen skulle blive drøftet inden for redaktionsudvalget. Redaktør Kamphøven er spurgte, om årgangene 1891 og 1892 af Sønderjydske årbøger ikke kunne genoptrykkes. Formanden mente dog, at dette ville blive for bekosteligt. Efter at fuldmægtig Olav Christensen havde efterlyst en fortsættelse af litteraturoversigterne, godkendtes beretninger og regnskaber enstemmigt.

Til styrelsen genvalgtes formanden, sognepræst H. Hejsselbjerg Paulsen, gårdejer Sv. Anker Hanssen og arkivar Peter Kr. Iversen. Fhv. direktør for Nationalmuseet, dr. phil. M. Mackeprang, der ikke var på valg, udtalte ønsket om at nedlægge sit hverv som styrelsesmedlem som han havde beklædt i 26 år. På formandens forslag vedtoges det at udnævne ham til ærmedlem af styrelsen.

Under eventuelt foreslog Jakob Petersen en mere alsidig sammensætning af styrelsen der bestod af 9 akademikere og 1 lægmand. Han kunne navnlig ønske lærerstanden stærkere repræsenteret. Formanden lovede at forelægge sagen i styrelsen. Til næste års mødested valgtes Tønder på forslag af adjunkt Fanø.

Efter et fælles kaffebord holdt landsarkivar Johan

Hvidtfeldt et meget interessant foredrag om de livegne gråstenske bønders forhold til augustenborgerne. En byvandring under ledelse af skoleinspektør H. C. Hansen måtte desværre afbrydes på grund af et voldsomt regnvejr.

Peter Kr. Iversen.

Årsregnskabet 1948

	Kr.	Ø.			Kr.	Ø.
INDTÆGTER:				UDGIFTER:		
Medlemsbidrag	7.605	60		Trykning af skrifter	5.364	75
Salg af skrifter	571	40		Honorarer	2.269	—
Annoncer	190	—		Ekspedition, kasserer, sekretær	700	—
Tilskud	4.750	—		Fragt og omdeling	1.009	88
Renter	13	74		Repræsentation, annoncer	402	44
Forskelligt	63	—		Kontingent m. m.	378	09
				Balance	3.069	58
	13.193	74			13.193	74

Status pr. 31. december 1948

	Kr.	Ø.			Kr.	Ø.
AKTIVER:				PASSIVER:		
Post- og bankkonti	3.742	90		Forudbetalt kontingent	60	
Kontant	198	80		Regninger	5.955	55
Udestående fordringer:						
Kontingent	1.206	—				
Salg	28	—				
	5.175	70			6.015	55
Gæld	839	85				
	6.015	55				

Knud Fanø

Regnskabet revideret, fundet rigtigt og stemmende med bilagene.
Kassebeholdningen var til stede.

Tønder, den 20. maj 1949.

Sig. Schoubye

Jørgen Frank

I serien:

Skrifter, udgivne af Historisk samfund for Sønderjylland

er udkommet:

- Nr. 1 Erik Christensen: *Fra min virksomhed i Tønder*. Kr. 3,—
(medlemmer kr. 2,25).
- Nr. 2 *Bonden, der blev landråd*. Minder fortalt af domæneforvalter P. J. Refshauge: (udsolgt).
- Nr. 3 *Tønder gennem tiderne. I—II*. 30,— (20,—).
(1. del kr. 12,— (9,—).
- ✓ Nr. 4 M. H. Nielsen: *Fra slesvigsk fattigvæsens fortid*. Kr. 6,—
(4,50).
- Nr. 5 Troels Fink og Johan Hvidtfeldt: *Vejledning i studiet af Sønderjyllands historie*. Kr. 8,— (4,—).
- Nr. 6 *Navneregister til H. P. Hanssens værker*. Udgivet af Johan Hvidtfeldt: Kr. 4,— (2,—).
- Nr. 7 *Aktstykker vedrørende Kreditanstalt Vogelgesangs tilblivelse*. Kr. 4,50 (3,—).
- Nr. 8 Peter Kr. Iversen: *Vejledning for sønderjydske lokalhistorikere*. Kr. 3,— (2,—).
- Nr. 9 Johan Hvidtfeldt: *Slægtshistoriske studier i Sønderjylland*. Kr. 2,75 (2,—).
- Nr. 10 *Nordslesvigs åndelige genforening med Danmark*. Kr. 10,— (6,—).
- Nr. 11 Olav Christensen: *Bibliografi over sønderjydske slægts-
tavlelitteratur*. Kr. 2,75 (2,—).

Festskrift til H. P. Hanssen. Kr. 5,—.

Medlemmer af Historisk samfund for Sønderjylland kan bestille skrifterne hos samfundets kasserer, adj. Knud Fanø, Frilandsvej 21, Tønder.

Ikke-medlemmer kan købe dem i boghandelen.

For så vidt oplag af alle ældre årgange af *Sønderjydske årbøger* haves, kan disse ligeledes fås ved henvendelse til kassereren. Prisen er pr. årgang indtil 1933 I 4 kr., for de efterfølgende årgange 6 kr.

Medlemmer af Historisk samfund for Sønderjylland kan til nedsat pris (6 kr. årl.) få tilsendt tidsskriftet „Fortid og nutid“, der udgives af Dansk historisk fællesforening, og som indeholder en mængde instruktive artikler vedrørende lokalhistoriske studier, skrevet af fagfolk. Tidsskriftet bestilles hos Dansk historisk fællesforenings sekretær, landsarkivar Johan Hvidtfeldt, Viborg. Sammesteds kan endvidere følgende publikationer af medlemmer erhverves til nedsat pris:

Holger Hjelholt: *Skriftprøver fra tiden efter reformationen*
(kr. 6,80).

E. Kroman: *Skriftens historie fra reformationen til nutiden*
(kr. 4,50).

Chr. Axel Jensen: *Bibliografisk vejledning for historiske lokal-samlinger* (0, 75 kr.)

Holger Hansen: *Om opbevaring og ordning af købstadsarkiver*
(0,75 kr.).

Nationalmuseet og den lokalhistoriske forskning (0,75 kr.).

Historisk samfund for Sønderjylland

udgiver *Sønderjydske årbøger* og *Sønderjydske månedsskrift*.

Styrelsen er for tiden fhv. amtslæge, dr. med. H. Lausten-Thomsen, Åbenrå (formand), arkivar Peter Kr. Iversen, Åbenrå (sekretær), adjunkt Knud Fanø, Tønder (kasserer), højskoleforstander Hans Lund, Rødding, museumsinspektør H. Neumann, Haderslev, landsarkivar Johan Hvidtfeldt, Viborg, sognepræst H. Hejselbjerg-Paulsen, Fjellstrup, førstepræst H. F. Petersen, Flensborg, gårdejer Sv. A. Hanssen, Nørremølle og som æresmedlem fhv. museumsdirektør, dr. phil. M. Mackeprang, København.

Formand, sekretær og kasserer danner forretningsudvalg.

Redaktionsudvalget for *Sønderjydske årbøger* består af H. Lausten-Thomsen, Hans Lund, Johan Hvidtfeldt og Peter Kr. Iversen.

Sønderjydske månedsskrift redigeres af H. Neumann og Peter Kr. Iversen.

Medlemsbidraget er 6 kr. årligt eller mindst 100 kr. een gang for alle. Medlemmerne modtager *Sønderjydske årbøger* gratis. *Sønderjydske månedsskrift* bestilles hos postvæsenet og koster 2 kr. 15 øre fjerdingårligt. I boghandelen eller bestilt hos museumsinspektør H. Neumann, Åstrupvej, Haderslev, koster det 2 kr. Indmeldelser modtages af alle styrelsesmedlemmer.

INDHOLD:

H. Lausten - Thomsen: M. Mackeprang — 80 år	side 143—150
Johannes Andersen: Højforræderisigtelsen mod H. P. Hanssen 1895	» 151—168
Niels Black Hansen: Fra Åbenrå byråd 1853. Åbenrå—Apenrade	» 169—187
Charles Christensen: Undersøgelserne af Søn- derborg slot 1936—42	» 188—224
Holger Hjelholt: Degnen B. C. Knutz i Stenbjerg og hans oplevelser under treårskrigen	» 225—238
P. A. Callø: Nogle kendsgerninger vedrørende real- krediten i Sønderjylland	» 239—253
Axel Hulegaard: Sønderjydske kroneudvalg og Lånecassen for Sønderjylland	» 254—264
Fr. Schrøder: Thade Petersen. 22. nov. 1866—20. sept. 1949	» 265—271
Anmeldelser:	» 272—299
Se specifikationen på den almindelige indholdsfortegnelse.	
Peter Kr. Iversen og Knud Fanø: Årsberetning og regnskab	side 300—304

I hovedkommission hos Gyldendalske Boghandel Nordisk Forlag,
København,
for Danmark, Norge og Sverige.